

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA
TOMUS CXXIX.

HUNGARIA
SZEGED
2009

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA
TOMUS CXXIX.

HUNGARIA
SZEGED
2009

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA

Szerkesztő bizottság:

DR. GAÁL ENDRE, DR. MAKK FERENC, DR. MARJANUCZ
LÁSZLÓ, DR. J. NAGY LÁSZLÓ, DR. PÁNDI LAJOS, DR. TÓTH
SÁNDOR LÁSZLÓ, DR. ZIMONYI ISTVÁN

Redegit:

DR. LÁSZLÓ MARJANUCZ

Szerkesztette:

DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ

AZ EGYESÜLETEK ÉS A SCHMERLING-PROVIZÓRIUM KORMÁNYZATA

1848 előtt legkevesebb ötszáz egyesület működött Magyarországon, míg Erdélyben körülbelül száz. Legnépesebb csoportjuk a kaszinók, olvasótársaságok voltak, Magyarországon több mint száznyolcvan, Erdélyben harminc jött létre. Az egyesületek elsősorban a magyarsághoz és a németiséghez kötődtek, kiugróan sok szervezet alakult például Szászföldön. Körülbelül húsz egyesület hoztak létre a horvátok; a magyarországi szerbek körében a budai Matica Srpska mellett három olvasótársaság is létezett; a szlovákok legfontosabb intézménye a Tatrin egyesület volt, de emellett néhány másik is működött. A románság körében egyetlen ilyen jellegű egyesület, a brassói kaszinó alakult. Pajkossy Gábor az egyesületek össztagszámát százezer körülre becsüli.¹ A Habsburg Birodalom nyugati részében 1843-ban bocsátottak ki rendeletet az egyesületalakításról: hatósági jóváhagyás mellett a politikai célú szervezetek kivételével szabaddá tették az egyesületalakítást. A magyar korona országaiban viszont semmiféle jogszabály nem szabályozta az egyesületek alakítását, tevékenységüket, a megalakult egyesületek nem is folyamodtak statútumaik jóváhagyásáért. A Védegylet megalakulása után, 1844 novemberében azután elrendelték: a jövőben csak az uralkodó által jóváhagyott egyesület alakulhat; az egyesületi engedélyekről az Államtanács tárgyalt és tett előterjesztést az uralkodónak (1847-ben a temetkezési egyesületek esetében a magyar kancelláriára ruházták át az alapszabályok jóváhagyását).²

Az 1848–1849-es forradalmi időszak, majd a szabadságharc leverése után a Magyarországon a tiszta lap politikáját folytatni kívánó kormányzat az egyesületi működést is igyekezett szigorú irányítás alá vonni. Bach 1850. novemberi bizalmas utasítása szerint a nem politikai jellegű egyesületek Karl Geringer báró, a polgári ügyek császári biztosa engedélyével megkezdheték működésüket, de nyilvános üléseket nem tarthattak, s minden közgyűlésükön jelen kellett, hogy legyen az illetékes köz-

¹ Pajkossy, Gábor: „Egyesületek Magyarországon és Erdélyben 1848 előtt”, *Korunk*, 37. (1993) 4. sz. 103–107.; Tóth Árpád: *Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban*. Budapest, 2005. 36–51.; a szlovák egyesületekre nézve lásd: Elcna Mannová: „Das Vereinswesen in Ungarn und die Revolution 1848/49 (am Beispiel von Oberungarn/Slovakien)”. In Holger Fischer (hg): *Die ungarische Revolution von 1848/49. Vergleichende Aspekte der Revolution in Ungarn und Deutschland*. Hamburg, 1999. 57–67.

² Pajkossy: *Egyesületek* 103–104.

igazgatási hatóság kiküldött biztosa.³ 1852. november 26-án jelent meg azután az egyesületek működését szabályozó császári pátens. Ez tiltotta bármely „a törvényhozás vagy közigazgatás körébe eső” célokat kitűző, azaz bármely politikai egyesület működését. A megalakuláshoz az alapszabálynak és a szervezet jogi képviselői névsorának benyújtása után a helytartó engedélye kellett.⁴ Minden már létező egyesületnek hatósági jóváhagyás végett a rendőri hatóságokhoz be kellett adni alapszabályát, hogy működését újra elkezdhesse. Az egyesületi szerveződés mint az állampolgári öntevékenység kerete iránt jól érezhető gyanakvás hatotta át a kormányzat vezetőit, mivel az a tekintélyelvű uralkodói abszolutizmus politikai intézményrendszerével nem állt összhangban. Ráadásul az egyesületi tevékenység – legális politikai játéktér és autonóm helyi közigazgatás híján – elkerülhetetlenül politikai törekvésekkel is feltöltődött.

1856-ban a birodalom egész területén összesen 6213 egyesület működött. A gazdasági haszonszerzésre alakult szervezetekkel nem számolva 1857-ben Magyarországon összesen négyszázharminc, Erdélyben pedig hatvan egyesület állt fenn.⁵ Lényeges számbeli visszaesés tehát csak Erdélyben következett be, de a működési feltételek a kormányzat szigorú ellenőrzésének árnyékában sokkal kedvezőtlenebbek voltak, mint a megelőző évtizedben. A korábbi dinamikus fejlődést a stagnálás váltotta fel ebben az évtizedben.⁶

A kormányzat mindenekelőtt igyekezett megakadályozni, hogy bármely magát országosnak minősítő szervezetnek – például a Magyar Tudományos Akadémiának vagy az Erdélyi Múzeum Egyesületnek – valamely nemzetiséghez kizárólagosan kötődő jellege legyen. Másrészt szigorú ellenőrzést kívántak gyakorolni az egyesületek vezetése felett. S nemcsak a magyarokkal szemben volt bizalmatlan a kormányzat, nem engedélyezte például a „Matica Slovenská” megalakulását, ugyanakkor a már

³ Bach rendelete Geringerhez, Bécs, 1850. november 27. Magyar Országos Levéltár (=MOL) D 51 K.k. Statthaltereien für Ungarn, elnöki iratok 1850:2063. Közli: Sashegyi, Oszkár (szerk.): Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849–1867. Iratok. Budapest, 1959. 48.

⁴ Császári pátens, 1852. nov. 26. Landesgesetz- und Regierungsblatt für Königreich Ungarn, Nr. 6/1853.

⁵ Dr. Moriz von Stubenrauch: Statistische Darstellung des Vereinwesens im Kaiserthume Österreich. Im Auftrage seiner Excellenz des Herrn Ministers des Innern. Wien, 1857. 8–9; Pajkossy: Egyesületek 108; Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. 2. köt. Budapest, é.n 413; Szabad György: „Az önkényuralom kora (1849–1867)”. In: Magyarország története 1848–1890. Főszerk. Kovács Endre, szerk. Katus László. 1. köt. Budapest, 1979. 610–614.

⁶ Friedrich Gottas: „Grundzüge der Geschichte der Parteien und Verbände”. In Helmut Rumpler – Peter Urbanitsch (hg): Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. VIII: Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. 1. Teilband: Vereine, Parteien und Interessenverbände als Träger der politischen Partizipation. Wien, 2006. 1149.

említett Matica Srpska tovább működhetett, Eperjesen pedig megalakult 1850-ben az első rutén kulturális egyesület.⁷

Az 1860. októberi diploma után megindult politikai változások természetesen ösztönzőleg hatottak az egyesületi életre is, sorra alakultak mindenféle hatósági engedély nélkül különféle szervezetek. Az ún. „Schmerling provizórium” 1861. november 5-től aztán újra a hatósági ellenőrzés megerősödését hozta magával. A magyarországi igazgatás élén álló Pálffy Mór gróf helytartó – mint látni fogjuk – igen nagy figyelmet szentelt az egyesületeknek, ahogy az uralkodó is, a politikai szempontból különösen fontosnak tekintett egyesületek – például a megyei Gazdasági Egyesületek – alapszabályaiba Ferenc József is betekintett az engedély kiadása előtt.⁸

Mindvégig viták keresztútjében állt az a kérdés a kormányzati férfiak között, hogy a rendőri vagy a közigazgatási szerveket illeti-e az egyesületek közvetlen felügyeletének a joga. Az októberi diploma nyomán a korábban a rendőrigazgatóságok által ellátott funkciók gyakorlása két részre vált: A helyi rendőrségi ügyek a közigazgatási szervek hatáskörébe kerültek, míg az „államrendőrség” teendőit (s ide sorolták az egyletek felügyeletét is) továbbra is a rendőrigazgatóságok intézték. Ez azonban állandó hatásköri súrlódásokhoz vezetett a helyi közigazgatási szervek és a rendőrhatalóságok között, főként a színházak és egyesületek felügyelete esetében.⁹ 1862. április 16-án Forgách Antal gróf magyar kancellár felvetette a magyarországi rendőri szervezet átalakításának szükségességét, s ennek jegyében az egyesületek felügyeletét is javasolta a városkapitányságoknak átadni.¹⁰ Javaslatait a rendőrminiszter, Karl Mecséry de Tsóor gróf rendőrminiszter egyszerűen félretette. Ennek ellenére – a fennmaradt levéltári források tanúbizonysága szerint – Pálffy Mór azt a felfogást érvényesítette, hogy a közigazgatási hatóságok felügyelete kell, hogy érvényesüljön, e

⁷ Vö.: Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás”. Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860. Budapest, 2000. 301–305.; a különféle nemzetiségek egyesületeiről lásd: Friedrich Gottas: „Vereine, Partheien und Interessenverbände der ungrländischen Deutschen”, Simion Retegan: „Vereine und Parteien der Rumänen”, „Vasilje Krešić: „Vereine, Parteien und Interessenvertretungen bei den Serben”, Monika Glettler: „Die Slowaken und das Problem 'Slovakci'”, Paul Robert Magocsi: „Ruthenische Kulturpolitische Organisationen”. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. VIII/1. 1205–1272, 1301–1357; Elena Mannová: „Vereine und die Modernisierung der Gesellschaft in der Slowakei 1849–1867”. In: Dušan Kováč–Arnold Suppan–Emilia Hrabovec (hg): Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867. Bratislava, 2001. 53–60.

⁸ Mannová: Vereine und die Modernisierung der Gesellschaft 58.

⁹ Vö. Berzeviczy Albert: Az abszolutizmus kora Magyarországon. 4. köt. Budapest, é.n. 35–36; a hatásköri vitáról általában véve lásd: Deák Ágnes: Államrendőrség Magyarországon a Schmerling-provizórium időszakában. Századok, 142. (2008) 3. sz. 727–730.

¹⁰ Forgách előterjesztését másolatban lásd: MOL D 191 Magyar királyi helytartótanács, elnöki iratok, 1805.IV.1867, idézi még Károlyi László alkancellár leirata Sennyey Pál báró főtárnokmesterhez, Bécs, 1865. okt. 7. MOL D 191 1805.IV.1865.

téren nem a rendőri hatóságokra támaszkodott a mindennapi gyakorlatban. 1865 januárjában – nyilván ennek ellensúlyozására – Mecséry ellenakciót indított. A megélénkült egyesületi élet „feltűnésmentes államrendőrségi felügyelete” céljából hivatalos átiratban kérte a helytartótanácsból, hogy az alakulóban lévő egyletek ügyében a rendőri hatóságok álláspontját minden esetben kérjék ki, küldjenek listát a működő egyesületekről a területileg illetékes rendőrigazgatóságra, s mellékeljék valamennyi alapszabályát. Palló Sándor, a helytartótanács egyesületi ügyekkel megbízott tanácsosának szakvéleménye azonban egyértelműen elutasító volt: az októberi diploma nem minősítette a rendőri ügyeket közös ügynek, így a rendőrminisztérium beavatkozása és egyáltalán a rendőrigazgatóságok működése Magyarországon „törvényes alappal nem bír”, s „tettleg” is csak a színházi és a sajtóügyeletet intézik. „Feltűnő bizalmatlanság” volna a kérés teljesítése a most hivatalban lévő közigazgatási vezetőkkel szemben, továbbá a megyei főispáni hatáskör csorbítása, s persze azzal együtt a helytartótanácsé és a kancelláriáé is. Pálffy aztán azt a döntést hozta, hogy – ahogy eddig is – esetleg fogják csak megkérdezni a rendőrigazgatóságokat, Mecsérynek pedig egyelőre nem válaszolt. Májusban aztán Mecséry sürgette a választ, Pálffy ekkor felszólította a megyei kormányzókat, Pest és Buda főpolgármestereit, hogy az engedély nélkül alakult egyletek ügyében lépjenek minden esetben „bizalmas érintkezés”-be a rendőri hatóságokkal, ahogy olyan egyesületek alakulásakor is, melyek a lakosságra nagyobb befolyást gyakorolhatnak. Közölte ezt az utasítását a rendőrigazgatókkal és Mecséryvel is. Emellett kifejtette Mecséryhez intézett átiratában a hivatalnokokkal szembeni indokolatlan bizalmatlanság érvére hivatkozott, valamint arra, hogy az alapszabályok átadása a rendőri hatóságoknak nagy másolási munkát róna rájuk, és visszautasította Mecséry kezdeményezését, s minden maradt a régi-ben.¹¹ A magyarországi rendőri szervezet részbeni átalakítására majd csak az 1865 nyarán bekövetkező bécsi hatalmi fordulat után került sor 1866 elején. Az 1860 ősze óta hivatalban lévő pesti rendőrigazgató, Josef Worafka vetette papírra az első javaslatot az átszervezés alapelveiről, s hangsúlyozta, hogy a szervezeti változások ellenére hatásköri módosításra nincs szükség, azaz az egyesületi ügyek felügyeletét továbbra is rendőrségi feladatnak tekintette. S javaslatának e pontját nem támadta az akkor hivatalban lévő helytartótanácsi elnök, Sennyei Pál báró sem, de a tényleges hatósági ellenőrzés ezután is a közigazgatási hivatalok kezében maradt.¹² Richárd Belcredi gróf miniszterelnök, aki ebben az időben átvette a rendőrminisztérium irányítását is, úgy nyilatkozott, hogy az egyesületekről még folyamatban van-

¹¹ A hivatali levelezést az ügyre vonatkozóan lásd: MOL D 191 325.IV.c.1865; a vitát említi: Mannová: Vereine und die Modernisierung der Gesellschaft, 58.

¹² Worafka előterjesztése Sennyei Pálhoz, Pest, 1866. febr. 18. (német nyelvű) és Sennyei Pál jelentése Majláth Györgyhez, Buda, 1866. február MOL D 191 786.IV.1866.

nak a tárgyalások, ezt nem tekinti még lezárt kérdésnek.¹³ Formális megállapodásra azután sem került sor, 1867 tavaszán pedig a politikai rendszerváltás teljesen átrajzolta a kormányzati intézményrendszert Magyarországon.

A Schmerling-provizórium idejét igen intenzív egyesületi tevékenység jellemezte, sorra alakultak új egyesületek, számuk 1862-re haladta meg az 1848 előtti. Eszerint 579 egyesület létezett, de ez tartalmazta a részvénytársaságok, azaz a nyereségorientált gazdasági társaságok adatait is. Pajkossy Gábor feltételezi, hogy hiányosak ezek az adatok.¹⁴ 1865 májusában Pálffy Mór szintén körülbelül 600 egyesületről számol be a rendőrminiszternek – pontos számot nem közöl –, a következő bontásban: 260 kaszinó, olvasó-, zeneegylet; több mint 160 jótékonyági egyesület; 40 Gazdasági Egyesület; 35 takarékpénztár és gabonatakarékmagtár; 21 tudós, irodalmi vagy művészeti egyesület; 18 ipari és kereskedelmi egyesület; valamint 50 egyéb egylet.¹⁵

Nemcsak az egyesületek számát tekintve láthatunk újra dinamikus változásokat a megelőző évtizedhez képest. Mutatta ezt a működő egyesületek igen nagy aktivitása is. Ez mindenképpen új helyzetet teremtett, s a hatósági ellenőrzés eszköztárának kibővítését igényelte a kormányférfiaktól. A bécsi kormányzat azonban nem kívánt az egyesületekre vonatkozóan újabb átfogó szabályozást kiadni, nem is lett volna az könnyű az egyik felében alkotmányos, a másik felében rendeleti kormányzás eszközeivel igazgatott birodalomban, s nyilván éles vitákhoz vezetett volna az ausztriai birodalmi tanácsban is.¹⁶ Az 1852-es pátens tehát érvényben maradt. Pálffy helytartónak ezt figyelembe véve kellett kialakítani elveit és gyakorlatát az egyesületek hatósági felügyelete terén.

Nem sokáig habozott, már 1861. november 20-án elrendelte, hogy a megyei kormányzók részletes kimutatásokat küldjenek a megyében működő egyesületekről, vizsgálják meg, rendelkeznek-e azok érvényes hatósági engedéllyel. Ha nem, fel kell oszlatni azokat, vagy legalábbis megkezdeni az engedélyeztetési eljárást. Igen változatos kép tárul elénk a megyei kormányzók (főispánok, főispáni helytartók, királyi biztosok) jelentéseiből. Néhány megyében, például Árva, Trencsén és Zaránd megyékben vagy Kővár vidékén egyáltalán nem léteztek egyesületek. Másrészt a dunántúli megyékben érezhetően élénkebb volt az egyesületi tevékenység, de Bács-Bodrog

¹³ Belcredi átirata a magyar kancelláriához, Bécs, 1866. márc. 9. (német nyelvű) MOL D 191 786.IV.1866.

¹⁴ Hunfalvy János: Magyarország különböző egyletei. Statistikai Közlemények. 4. köt. 1. füzet 246–269.; Vargha Gyula: Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban. Hivatalos Statistikai Közlemények, Budapest, 1880. VII.

¹⁵ Pálffy Mór levele Mecséryhez, Buda, 1865. máj. 11. (német nyelvű, fogalmazvány) MOL D 191 325.IV.c.1865.

¹⁶ Vö: Hans Peter Hye: Vereine und Politische Mobilisierung in Niederösterreich. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. VIII/1.

megye királyi biztosa is harminc egyletről számolt be, Békés főispáni helytartója is huszonhatról. Kiemelkedett a sorból Pest, ahonnan Krászonyi József polgármester hetvenhárom egyesület adatait küldte meg.¹⁷ Leginkább a helyi olvasókörekről derült ki néhány helyen (például Baja, Óbecse, Ada, Kecskemét, Dunapataj, Kiskőrös), hogy 1860–1861-ben hatósági engedély nélkül kezdték meg működésüket, ezeket most a megyei kormányzók betiltották, de hogy mi lett a sorsuk, az elsősorban attól függött, hogy politikailag veszélyesnek találta-e azokat. Míg Kapy Endre Pest-Pilis-Solt megyei királyi biztos egyszerűen megszüntette az utóbbi hármat, addig Piukovics Ágoston Bács-Bodrog megyei királyi biztos ezzel egyidőben megindította a hatósági engedélyezési eljárásokat is.¹⁸

A hivatalos engedéllyel rendelkező egyesületek tovább működhettek, de közgyűlést csakis hatósági engedéllyel tarthattak, azon újra jelen kellett lenni egy „országfejedelmi biztos”-nak. 1861 decemberében Pálffy utasítása szerint az egy megye határain belül maradó egyesületek felügyeleti szerve a megyei hatóság lett, a közvetlenül a helytartótanács alá tartozó szab. kir. városokban működő egyesületek felügyeleti szerve a helytartótanács – de a felügyeletet királyi biztosi minőségben ekkor is a megyei kormányzó (de nem a megyei hatóság mint testület) gyakorolta; a több megyét átfogó egyesületek hatósági felügyeletét pedig a helytartótanács látta el.¹⁹

Az egyesületi választmányi üléseket is – a közgyűlésekhez hasonló – hatósági ellenőrzésnek kívánta Pálffy alávetni, azaz elérni, hogy a kirendelt biztos kötelezően részt vegyen azokon is. Egyes esetekben egy-egy kínos ügy kapcsán felelősségre vont megyei vezetők is kezdeményezték ezt. Végül Pálffy 1864 novemberében kiadott egy bizalmas utasítást a megyei kormányzókhoz, Buda és Pest főpolgármestereihez, melyben elrendeli, hogy „minden kétes jellemű s aggályos magatartásukról ismert egyletek”-re nézve intézkedjenek, hogy az egyesület vezetése a választmányi ülések jegyzőkönyveit és az ott hozott határozatokat még azok foganatosítása előtt az egyesület közgyűléseire kirendelt biztos elé terjesszék jóváhagyásra, s az jogosult a „szabályellenes vagy köztörvénybe ütköző” határozatok megsemmisítésére.²⁰ Nem sikerült tehát elérnie a választmányi üléseken a közvetlen hatósági jelenlétet, de ezt a határozatok utólagos jóváhagyási mechanizmusával igyekezett ellensúlyozni.

¹⁷ A megyei kormányzók jelentéseit Pálffy Mórhoz lásd: MOL D 191 292–293. doboz; az egyesített adatokat közli: Hunfalvy Pál, id. mű

¹⁸ Piukovics Ágoston Bács-Bodrog megye királyi biztosának jelentése Pálffyhoz, Zombor, 1862. febr. 9. MOL D 191 3713.IV.c.1862.; Kapy Endre Pest-Pilis-Solt megyék királyi biztosának jelentése, Pest, 1862. márc. 7. Uo. 5841.IV.c.1862.

¹⁹ Havas Endre Zólyom megyei királyi biztos és Pálffy Mór levélváltása, 1862. február–március. MOL D 191 3727.IV.c.1862., 4907.IV.c.1862.

²⁰ Pálffy körirata a megyei és kerületi kormányzókhoz, Buda és Pest főpolgármestereihez (saját kézhez), Buda, 1864. nov. 24. MOL D 191 5794.IV.c.1864.

A kiemelt, országos fontosságú egyletek – mindenekelőtt a Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület – esetében az elnökök megválasztását továbbra is az uralkodónak kellett jóváhagyni. Az OMGE esetében ez már a megelőző évtizedben is konfliktusok forrása volt, nem volt ez másképp most sem.²¹ 1862 márciusában elnökké választották Károlyi Lajos gróft, aki 1860–1861-ben Nyitra megyei főispán volt, s leváltásakor a megyei pecsétet csak vonakodva adta át hivatali utódának. Erre hivatkozva Pálffy kategorikusan megtagadta, hogy támogassa a választás jóváhagyását. Forgách kancellár ennek ellenére – arra hivatkozva, hogy a nemleges válasz maga ruházná fel Károlyit politikai jelentőséggel – a jóváhagyást indítványozta az uralkodónak. Az azonban az elutasítás mellett döntött. Pálffy az év végén megváltoztatta véleményét, amikor Károlyi hivatali utódja úgy nyilatkozott, hogy Károlyi – bár nem tekinthető a kormányzat támogatójának –, de távolról sem ellenséges, akadályokat nem gördített az útjába, s mindig a „legszívesebben” fogadja a megyei tisztviselőket.²² Az uralkodó ennek ellenére 1863 elején is visszautasította a megerősítést. Ekkor viszont Pálffy azt kérte Forgáchtól, hogy ne hirdessék ki nyilvánosan az uralkodó döntését, csak Károlyi tudomására hozzák, hátha Károlyi önként lép vissza, vagy talán sikerül majd az uralkodó véleményét megváltoztatni.²³ Az egyesületre egyébként is mindvégig mint a kormánnyal szembenálló ellenzékiiség legális bújóhelyére tekintettek Bécsben és Budán egyaránt.²⁴

Ezek a kiemelt egyesületeken kívül a többi egyesületnél a vezetőség, illetve az elnök személyének megválasztásához nem volt szükség hatósági jóváhagyásra az 1852-es pátenstól. Nem került ez el Pálffy figyelmét, s már 1862 áprilisában kérte Forgáchtól, hogy az uralkodónál kezdeményezze, hogy legalább a megyei gaz-

²¹ AZ OMGE-ről lásd: András Vári, „Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület és tagsága a 19. század második felében”, In: György Kövér (szerk.): Zombékok. Középosztályok és iskolázottság Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Budapest, 2006. 285–319.

²² Pálffy Mór jelentése Forgách Antalhoz, Buda, 1862. márc. 31. (fogalmazvány), Beznák Ignác Nyitra megyei főispáni helytartó jelentése Pálffy Mórhoz, Nyitra, 1862. dec. 7., Pálffy jelentése Forgách Antalhoz, Buda, 1862. dec. 14. (fogalmazvány) MOL D 191 7188.IV.c.1862.; ez utóbbi jelentés eredetijét lásd: MOL D 185 Magyar királyi udvari kancellária, elnöki iratok 1169/1862.; Forgách Antal előterjesztése az uralkodó számára, Bécs, 1862. ápr. 12. (német nyelvű) MOL D 185 47/1863.

²³ Forgách Antal levele Pálffy Mórhoz, Bécs, 1863. febr. 5. MOL D 191 1809.IV.c.1863. 1864 januárjában azután az időközben elhalálozott Károlyi Lajos gróf helyett megválasztották Festetich György gróft elnöknek. Vö.: Galgóczy Károly: Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület története keletkezésétől az 1876-dik évig. In: Az OMGE Emlékkönyve, 2. füzet. Budapest, 1880. 119.

²⁴ Márcsak ezért is volt szimbolikus jelentősége, hogy Ferenc József 1865 nyarán hosszú idő utáni első magyarországi látogatásakor az egyesület által szervezett gazdasági kiállítás megtekintésére érkezett. Ez alkalommal elengedte az egyesület számára 1857-ben az országos alaptól visszatérítendő kölcsönként kapott tízezeröttszáz forint visszafizetését. Sürögöny, 5. évf. 130. sz. 1865. jún. 8.

dasági egyesületek elnökeinek választását a helytartótanács elnökségének vagy legalább a megyei kormányzóknak jóvá kelljen hagyniuk, s ezt az újonnan alakuló szervezetek esetében már az alapszabályba fel kelljen venni. A többi egyesületnél a soron levő választásnál kívánta majd ezt az elvet érvényesíteni. Az is kiderül, hogy tulajdonképpen csak kezdetnek szánta volna mindezt, mert a jóváhagyás intézményét a hatásköre alá tartozó többi egyesületnél is érvényesíteni szándékozott a jövőben. Forgách viszont „elfektette” a dolgot, július közepén aztán Pálffy sürgetésére azt felelte, hogy nem látja indokoltnak a gazdasági egyesületeknél sem generálisan elrendelni a hatósági jóváhagyást, inkább majd a jövőben alakuló egyesületek alapszabályaiba vegyék be ezt a pontot.²⁵

Pálffy azonban az egyleti választmányok személyi állományára is – mindenekelőtt a Pesti Nemzeti Kaszinóéra (Nemzeti Kör) – szerette volna a kormányzati befolyást kiterjeszteni, 1863 őszén arra szólította fel a megyei kormányzókat, Buda és Pest főpolgármestereit, hogy igyekezzenek előmozdítani, hogy a választmányokba oly egyének – lehetőleg tisztviselők is – választassanak meg, akik „meggyőződésük és kötelességüknek fogva a kormányellenes célzatok kivételének megakadályozására alkalmasaknak látszanak”.²⁶ De még ez sem tűnt számára elegendőnek: elsősorban a kaszinó egyesületeknél a tagság összetételére is igyekezett volna befolyást gyakorolni annak érdekében, hogy tisztviselők beléphessenek. A Nemzeti Kaszinó ugyanis például vonakodott felvenni soraiba Szentiványi Vincét, a hétszemélyes tábla tagját, ismert konzervatív politikust. Miután azonban az egyesületek alapszabályai az új tagok felvételét általában a közgyűlésen lebonyolított titkos szavazástól tették függővé, Pálffy azt vetette fel 1863 novemberében Mecséry rendőrminiszterhez írott levelében – nyilván nem véletlen, hogy nem Forgách kancellárhoz fordult ezzel (Mecséry külön meg is köszöni neki, hogy a magyar kancelláriához fűződő viszonyaival összeegyeztethetőnek találta, hogy közvetlenül hozzá forduljon!!) –, hogy kívánatos lenne az új egyesületek alapszabályában nem engedélyezni a titkos szavazást, s a már létező egyesületeknél is adandó alkalommal változtassák meg az erre vonatkozó előírásokat. Felvilágosítást kért arról, mi a helyzet ezzel kapcsolatban a birodalom nyugati tartományában. Mecséry válasza azonban nem volt kedvező, mint írta, a kormányzat tartózkodott attól, hogy közvetlenül befolyást gyakoroljon az egyes egyesületek tagállományára. De szerinte egyébként sem lenne megfelelő a nyílt szavazás, mert akkor meg kell indokolni, hogy kit miért utasítanak el, s az az elutasítottat súlyosan komp-

²⁵ Pálffy két levele Forgách Antalhoz, Buda, 1862. ápr. 18. (fogalmazvány) MOL D 191 9053. IV.c.1862.; Pálffy Mór levele Forgách Antalhoz, Buda, 1862. júl. 12. és Forgách levele Pálffyhoz, Bécs, 1862. júl. 18. (fogalmazvány) MOL D 185 533/1862.

²⁶ Pálffy Mór körirata (Privitzer István aláírásával) a megyei és kerületi kormányzókhöz, Buda és Pest városok főpolgármestereihez, Buda, 1863. okt. 25. MOL D 191 4077.IV.c.1863.

romíttálhatja, másrészt vissza is tarthat az némelyeket, hogy nyíltan vállalják a kormánynak kedvező állásfoglalást. Így aztán ez egy időre lekerült a napirendről.²⁷

A Magyar Tudományos Akadémia tagválasztása kapcsán kétszer avatkozott be a kormányzat, először 1861 végén, majd 1863 januárjában, amikor az író, újságíró Tóth Kálmánt, a Bolond Miska című vicclap szerkesztőjét levelező taggá választották, de mivel sajtóvétség címén kétszer is elítélték, egyik alkalommal sem hagyták jóvá választását, s ebben Pálffy helytartó és Forgách kancellár is egyetértett.²⁸

Az elmúlt évtizedhez hasonlóan továbbra is kormányzati cél volt az, hogy megakadályozzák, hogy az elszórtan működő helyi egyesületek összekapcsolódjanak, s bármilyen formában országos hálózatot hozzanak létre: Tilos volt ennek jegyében, hogy egy egyesület fiókegyesületeket hozzon létre. 1863 tavaszán például a Zala-Somogyi Közlöny hasábjain egy olvasói levél azt javasolta, hogy a Zala Megyei Gazdasági Egyesület kerületi és járási szervezeteket hozzon létre, Pálffy erre azonnal utasította a megyei főispáni helytartót, hogy intézkedjen, hasonló indítványok „izgatásokra fel ne használtassanak”.²⁹ 1864 májusában pedig felszólította a megyei és kerületi kormányzókat, hogy ha – amint az egy megyében történt, állítja – a megyei gazdasági egyesület az alapszabályok módosítása nélkül fiókegyesületeket vagy fiókválasztmányokat hozna létre, haladéktalanul lépjenek fel ellene.³⁰

De az is tilos volt, hogy egyesületekbe testületek lépjenek be, például amikor a – későbbiekben még említésre kerülő – Iparegylet hírlapokban megjelent felhívása tartalmazta, hogy, ahogy a reformkorban is, egyes személyeken kívül mind az alapító, mind a rendes tagok között szívesen láttatnak „egyes iparos városok, községek, czéhek, vagy iparos társulatok, casinók, stb. testületileg is”, Pálffy azonnal közbeavatkozott. Abban ugyanis, hogy különböző egyesületek, illetve testületek összefonódjanak, azt a veszélyt látta, hogy azok tevékenysége nem marad meg az alapszabályukban meghatározott behatárolt tevékenységi körben.³¹ Ez azonban nem volt annyira egyszerű, mivel – mint kiderült – bizonyos egyesületek hatóságilag jóváha-

²⁷ Pálffy Mór és Meccséry levélváltása ez ügyben, 1863. november: MOL D 191 15 443. IV.c. 1863.

²⁸ Pálffy Mór levele Dessewffy Emil grófhoz, az MTA elnökéhez, Buda, 1861. dec. 30. (fogalmazvány) MOL D 191 14 516.VIII.1861.; Pálffy Mór levele Forgách Antalhoz, Buda, 1863. jan. 26. és Forgách levele Pálffyhoz, Bécs, 1863. febr. 3. (fogalmazvány) MOL D 185 124/1863.

²⁹ Pálffy levele Zala megye főispáni helytartójához, Buda, 1863. márc. 16. (fogalmazvány) MOL D 191 3584.IV.c.1863.; vö. Kiss Zsuzsanna: „A Zala Megyei Gazdasági Egyesület működése (1861–1869)”. In: Zsombékok 255–283.

³⁰ Pálffy Mór körrendelete a megyei és kerületi kormányzókhöz, Buda, 1864. máj. 2. (fogalmazvány) MOL D 191 3487.IV.c.1864.

³¹ Pálffy Mór körirata (Privitzer István aláírásával) a megyei és kerületi kormányzókhöz, Buda és Pest városok főpolgármestereihez, Buda, 1863. okt. 25. MOL D 191 4077.IV.c.1863.; „Felhívás a Magyar Ipar-egylet alakítására”. Sürgöny, 3. évf. 227. sz. 1863. okt. 6.

gyott alapszabályai lehetővé tették testületek befogadását. Ráadásul az is világos volt, hogy bizonyos esetekben az efféle együttműködés tartalmilag igen hasznos lehetett volna.³²

Az egyébként is tilos volt, hogy közigazgatási hatóságok bármilyen formában is részt vegyenek egyesületek tevékenységében, azok propagálásában, de még a részükre adott testületi adakozást is igyekezett Pálffy korlátok közé szorítani. 1862 áprilisában azt a hírt kapta, hogy Szeged város tisztikara testületileg belépett a magyar írók segélyegyletbe. Azután persze kiderült, hogy nem teljesen erről volt szó, de a tanács valóban megszavazta, hogy 200 forintnyi alapítvánnyal járul hozzá az egyesület pénztárához, sőt egy tanácsnokot február végén megbíztak azzal, hogy az egyesület részére tagokat toborozzon. Pálffy azonnal visszautasított ezt, s az előbbi engedélyezésénél is a város vagyoni helyzetének mérlegelésére utasította a Csongrád megyei adminisztrátort, aki végül engedélyezte az alapítványtételt.³³ A közigazgatási hatóságok és az egyesületi szerveződés teljes elkülönülése jegyében, a „közszolgálat érdekeire hivatkozva”, Pálffy azt is megtiltotta 1862 őszén, hogy a helybeli kaszinóegyletek a községházán béreljék helyiségeiket.³⁴

Nem volt azonban Pálffy következetes: bizonyos egyesületeknél ugyanis melegen pártolta, hogy a hivatalnokok – gondosan a háttérben maradva – bábáskodjanak. 1862 októberében például a katolikus egyházzal ápolandó jó viszony jegyében a helytartótanács felszólította a megyei kormányzókat, hogy keressenek megbízható egyéneket, akik a katolikus legényegyletek terjesztését „magán vállalkozás útján” felkarolják.³⁵

Azt viszont általában véve is támogatta Pálffy, hogy alkalmazásban lévő kormányhivatalnokok lépjenek be az egyesületekbe, maguk is kezdeményezőként lépjenek fel,

³² Palló Sándor helytartó tanácsos szakvéleménye a Zemplén megyei Gazdasági Egylet 1864. febr. 1-jei határozatáról, amely szerint az egylet a Magyar Erdészeti Egylet tagjai közé kívánja bejegyeztetni magát, úgy szól, hogy annak alapszabályai megengedték ezt a lehetőséget, az Erdészeti Egyesület alapszabályai viszont nem ismertek testületi tagságot. MOL D 191 4077.IV.e.1863.

³³ A hivatalos levelezést az ügyre vonatkozóan lásd: MOL D 191 8566.IV.e.1862.

³⁴ Körlevél Pálffy Mór nevében (Péchy Ferenc aláírásával) a megyei és kerületi kormányzókhoz, Buda, 1862. okt. 6. MOL D 191 18 885.IV.e.1862.

³⁵ Helytartótanács elnökségi feljegyzés, Buda, 1862. okt. 10. MOL D 191 66 701.III.1862; Forgách kancellár egy alkalommal lépett fel „hazafiúi kötelesség”-ként egy magánvállalkozás támogatójaként hivatali minőségében: 1862 novemberében a megyei kormányzókhoz eljuttatott körirat a gácsi finom szövet- és posztógyár igazgatóságának kérését ajánlotta figyelmükbe, hogy a „hatósági cselédség” ruházatát náluk rendeljék meg. Igaz, egy hónappal korábban pedig azzal hárította el a felkérést, hogy lépjen a Magyar Földhitelintézet alapítói közé, hogy az uralkodó akarata az, hogy a „főhivatalnokok bármi néven nevezendő részvénytársaságokba lépéstől tartózkodjanak”. Kancelláriai körlevél (Károlyi László aláírásával) a megyei kormányzókhoz, Bécs, 1862. nov. 21. MOL D 185 1054/1862; Forgách levele Dessewffy Emil grófhhoz, Bécs, 1862. okt. 12. (fogalmazvány) MOL D 185 851/1862.

s igyekezzenek az egyesületek választmányaiába, tisztségviselői közé is bejutni. Ennek előmozdítására – már említett 1863. őszi rendeletét követően – 1864 májusában is felszólítja bizalmas úton a megyei kormányzókat, Pest és Buda főpolgármestereit.³⁶ Ugyanakkor a politikailag megbízhatatlannak tekintett megyei gazdasági egyesületekbe nem szívesen látta községi bírák és jegyzők belépését, akik beléptetésére szerrinte ezek az egyesületek „feltűnőleg” törekedtek. A megyei kormányzókat utasította, hogy „éber figyelemmel” kísérik ezt, s ha „kártékony politikai befolyás”-tól kellene tartani, azonnal jelentsék.³⁷

Mindemellett Pálffy örködni kívánt afelett, hogy valamely egyesületi ügy ne válhassék egyesületen kívül sem politikai kérdéssé vagy politikai színezetű demonstráció ürügyévé. 1862 nyarán például Pálffy maga szólítja fel a Magyarországi Erdészegylet elnökét, hogy halasszák el Selmezbányára tervezett rendkívüli közgyűlésüket, mivel az alapszabályok átdolgozása közben olyan kényes természetű ügyekben kell majd dönteni, mint például az egyleti nyelv megállapítása, és a selmezbányai erdész tanulóifjúságra mindez káros politikai hatást gyakorolhatna.³⁸

Némely esetben igyekezett a kormányzat a hatósági engedély megtagadásával, illetve halogatásával akadályozni egy-egy egyesület létrejöttét, arra hivatkozva, hogy a tervezett egyesület céljai már fennálló, „életképes” egyesületekhez való csatlakozás útján „könnyebben elérhetők”, nincs szükség az egyesületek számának szaporítására, hogy ez úgy általában véve nem kívánatos, Forgách kancellár és a helytartó egyetértett. A megakadályozott egyesületalapításra példa lehet az Eötvös József báró által kezdeményezett Magyar Ipar- és Kereskedelmi Egylet, melynek engedélyeztetésére még 1862-ben adták be a kérvényt többek között Széchenyi Ödön gróf, Fröhlich Frigyes, Hollán Ernő, Weninger Vince aláírásával. A rendőri hatóságok azonnal tudni vélték, hogy valami „mélyebb politikai eszme” rejtőzik a háttérben, s az a cél, hogy az egész országra kiterjedő szervezetet hozzanak létre.³⁹ Pest város tanácsa 1863 áprilisában támogatta a vállalkozást, a pest-budai kereskedelmi és iparkamara csak annyi megjegyzést tett, hogy a Lloyd Társulat képviseli a kereskedelmi érdekeket, de Iparegyesületre valóban szükség lenne. Pálffy azonban, bár 1863 novemberében megérkezett a kancelláriától az engedélyező „kegyes udvari rendelet”, még 1864 februárjában is annak visszatartásának engedélyezését kéri Forgáchtól – egyéb-

³⁶ Pálffy Mór körirata a megyei és kerületi kormányzókhöz, Pest és Buda főpolgármestereihez (saját kézhez), Buda, 1864. máj. 14. „Egyletek szabályozása” MOL D 191 1767.IV.c.1864.

³⁷ Pálffy Mór körirata a megyei és kerületi kormányzókhöz, Buda, 1864. máj. 2. MOL D 191 3487.IV.c.1864.

³⁸ Pálffy levele gróf Königsseg-Auendorf Gusztávnak (saját kezűleg), Buda, 1862. jún. 16. MOL D 191 12 578.IV.c.1862.

³⁹ Mecseéry rendőrminiszter átirata Pálffy Mórhoz, Bécs, 1863. febr. 20. (német nyelvű) MOL D 191 2476.IV.c.1863.

ként sikeresen –, arra hivatkozva, hogy a Lloyd egyébként is lehetőséget ad Pesten az ipar és kereskedelem előmozdítására, s hogy Krászonyi József pesti főpolgármester is úgy véli 1864 februárjában, a létező hetvenkilenc pesti egyesület felett sem tudnak „kellő” hatósági felügyeletet gyakorolni. Pálffy persze utal a kezdeményezők politikai kompromittáltására is, s hogy nem „szakférfiak és érdektársak” állnak a vállalkozás élén.⁴⁰ Ezek után Pálffy felfüggesztette az egyesület megalakulását. Közben azonban 1863 októberében szintén Eötvös József gróf kezdeményezésére megkezdtek az előmunkálatokat az 1842-ben Batthyány Lajos gróf elnöklétével alakult, de 1850-ben hatóságilag feloszlott Iparegyesület újjáalakítására, Pálffy felelősségre vonta a már említett Palló helytartótanácsost, mondván, csak nem azonos ez a korábbi kezdeményezéssel, de tagadó választ kapott. Krászonyi polgármestertől pedig bekérte a tagnévsort, s a hatósági biztos jelentését az egyesület céljairól.⁴¹ Az egyesület végül 1864 márciusában megtarthatta alakuló közgyűlését, de az alapszabály elfogadása még sokáig húzódott, így aztán végül csak 1867-ben indulhatott meg újra a működés.⁴²

A már működő egyesületekkel a konfliktusok természetesen elsősorban politikai jellegűek voltak. Mindenekelőtt a kaszinók működése adott erre lehetőséget. 1862 januárjában például a katonai hatóságok hívták fel Pálffy figyelmét, hogy a Pozsonyi Nemzeti Körben a magyar államjogról tartanak felolvasás sorozatot, ami az adott időpontban a Kör műveltebb közönsége előtt „csak izgatásként” hathat. Ezután Pálffy intézkedett, mind a Kör elnökét, mind a polgármestert figyelmeztették, s a helyi rendőrigazgatóság ezután saját emberének jelenlétével tartotta szemmel a felolvasásokat.⁴³

Ahogy erről már szó esett, az OMGE mellett a másik fő ellenzéki centrum a kormányzat szemében – nem megalapozatlanul – a Pesti Nemzeti Kaszinó volt, a rendőrségi jelentések állandó szereplője. 1862 elején például a Kaszinóban terjengő pletykákról számoltak be, melyek szerint Erzsébet császárnő körében befolyásos személyiségeket sikerült megnyerni a Schmerling-kormányzat megbuktatása céljának, Alfred zu Windischgrätz herceg lesz a miniszterelnök, Apponyi György gróf miniszter, a kihívóan ellenzéki konzervatív Ürményi József a kancellár. Novemberben viszont állítólag segélygyűjtés folyt ott az itáliai magyar légión hazatért tagjainak a javára. De amikor Pálffy azért, hogy e gyűjtés esetleges „tüntetési jellemét” elvegye,

⁴⁰ A hivatali levelezést az ügyre vonatkozóan lásd: MOL D 191 1309.IV.c.1864.

⁴¹ A hivatali levelezést az ügyre vonatkozóan lásd: MOL D 191 2144.IV.c.1864.

⁴² Hírlapi beszámoló az egyesület megalakulásáról: *Sürgöny*, 4. évf. 62. sz. 1864. márc. 16.; vö.: Gelléri Mór: *Ötven év a magyar ipar történetéből 1842–1892*. Budapest, 1892. 344–353.

⁴³ A hivatali levelezést az ügyre vonatkozóan lásd: MOL D 191 1700.IV.c.1862., 14 340.IV.c. 1862.

maga is küldött 100 Ft-ot, visszaküldték neki azzal, hogy semmiféle gyűjtés nem folyik. Worafka rendőrigazgató azonban továbbra is kitartott állítása mellett.⁴⁴ Amikor aztán 1864 február 1-jén a Kaszinó Széchenyi István gróf tiszteletére díszlakomát szervezett, s Wenckheim Béla báró beszédet mondott, Pálffy „tüzetesen szemügyre vette” a Kaszinó viszonyait, s erélyes lépésre készült. Wenckheim beszédét – aminek közlését a Pesti Naplóban a rendőri hatóság megakadályozta, s csak egy tartalmi összefoglaló jelenthetett meg abból⁴⁵ – Pálffy „kellő megjegyzésekkel ellátva” közölte a félhivatalos Sürgöny lapban, hogy annak tartalmát később ne lehessen tagadni.⁴⁶ Láthatóan arra készült, hogy erre az esetre hivatkozva „odacsap”. Kiderült ugyanis, hogy a Kaszinó bár 1828-ban alakult, s azóta folyamatosan fennállt, alapszabályait sohasem erősítették meg: 1828-ban az udvari kancellária tette ad acta a tervezetet, majd amikor 1852-ben újra elindult az engedélyeztetési eljárás, sokáig elhúzódott, majd 1858-ban szintén elaludt az ügy. Ezért Pálffy február 18-án indítványozza, hogy kényszerítsék ki az alapszabályok módosítását, bár tudja – írja Forgách kancellárnak –, hogy ez „a magasabb társadalmi körökben izgatottságot és ellenszenvet képes előidézni”, de most kell cselekedni, nehogy „az eddigi alapszabályok érvényessége feletti vélelem mind inkább megerősödjék”. Pontosan meg is jelezte, mely pontokon kívánt az alapszabályon módosítani: a taggá választás feltételeként nemcsak a becsületes, nemes magaviseletet, hanem az uralkodóhoz való hűséget is bevétenni szándékozott; az évente a közgyűlés által megválasztott igazgatók és választmányi tagok esetében hatósági megerősítést írt volna elő; az alapszabályban szerepelt, hogy a Buda-Pesten hosszabb ideig tartózkodó bel- vagy külföldi katonai és polgári hivatalnokok nem lehetnek tagok, de mint „foglalkozók” felvételhetnek – ennek változtatását szerette volna elérni Pálffy, ahogy megjelölte a változtatandók között a titkos szavazásra vonatkozó paragrafust is.⁴⁷

⁴⁴ Worafka jelentése Mecséryhez, Pest, 1862. jan. 4. (német nyelvű) Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Ministerium des Äußern, Informationsbüro. BM Akten 76/1862; Pálffy Mór jelentése Forgách Antalhoz, Buda, 1862. nov. 9. MOL D 185 1006/1862.

⁴⁵ Pesti Napló, 15. évf. 26–4189., 27–4190. sz., 1864. febr. 2., febr. 4.; a későbbiekben évente megtartott Széchenyi ünnepélyről lásd: Ilk Mihály: A Nemzeti Casino százéves története 1827–1926. Budapest, 1927. 40–41.

⁴⁶ A Sürgöny két közleményét az eseményről lásd: Sürgöny, 4. évf. 26., 33. sz. 1864. febr. 2., febr. 11. Az utóbbi közleményhez fűzött szerkesztőségi jegyzet elmondta, hogy az egyesületeknek meg kell maradniuk alapszabályuk korlátai között, s nem szabad politikai izgatás eszközeivé válniuk. A kaszinók is csak veszélyeztetik céljukat, ha „a tisztán társalgási körű egyletek politikai pártclubbok felé gravitálnak”. S nem igényelhet kiváltságot e tekintetben a Nemzeti Kaszinó sem.

⁴⁷ Pálffy Mór levele Forgách Antalhoz, Buda, 1864. febr. 18. (fogalmazvány) „Pesti Nemzeti Casino”. MOL D 191 1349.IV.c.1864; az egyesület megalakulásáról és alapszabályáról lásd: Simon Zoltán: A reformkori magyar politikai nyilvánosság és a Nemzeti Kaszinó. Sic Itur ad Astra, 12. (2000) 3. sz. 23.

Ugyancsak 1864 elején figyelt fel különösen Pálffy egy másik pesti egyesületre, a Magyar Gazdasszonyok Egyesületére. 1862 áprilisában kérték az egylet engedélyeztetését, amit melegen támogatott Krásznonyi főpolgármester is. A helytartótanács nem akadályozta, bár Josef Worafka pesti rendőrigazgató nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a beadvány első aláírója Damjanics János honvédtábornok aradi vértanú özvegye.⁴⁸ Damjanicsné aztán a megalakult, körülbelül háromszáz ötven taggal rendelkező egyesület elnöke lett, egyik alelnöke Hollán Ernőné, a választmányi tagok között szerepelt továbbá például gróf Batthyány Lajosné vagy a szintén prominens ellenzéki Károlyi Ede gróf vagy Vidács János felesége. Az alapító tagok között pedig részt vett Eötvös József báró, Trefort Ágoston felesége, Bohus Szógyény Antónia, de Lukács Mór is. Láthatóan a mágnás és a köznemesi ellenzékiek között ott találjuk a pesti leggazdagabb polgárság nőtagjait is.⁴⁹ Az egyesület 1864 elején több napos ún. „ínségi bazárt” rendezett, amelyen az Alföldön az előző évi nagy szárazság következtében fellépő takarmányhiány kiváltotta inség károsultjai javára árusítottak. A helyiséget nemzeti színű zászlókkal díszítették, s rendfenntartásra az 1860–1861-es időszak pesti főkapitányát, Thaisz Eleket kérték fel azzal, hogy az épp regnáló városi kapitánysággal nem kívánnak kapcsolatba lépni. (erről Bizenti Frigyes főkapitány és aztán Pálffy épp Thaisztól magától értesült!).⁵⁰ Nem véletlen, hogy egy évvel később, 1865 nyarán is azonnal akcióba lép Pálffy, amikor értesül arról, hogy az egyesület vidéki bizottmányokat kíván létrehozni, de ekkor már küszöbön állt leváltása.⁵¹

1864 tavasza – ne felejtjük el – a Nedeczky István—Beniczky Lajos-féle szervezkedés felgöngyölítésének időszaka! A kiterjedt politikai szervezkedés létezése természetesen különösen érzékennyé tette Pálffyt az egyesületi szervezkedésben potenciálisan benne rejlő politikai tartalmakra, másfelől viszont nyilván úgy ítélte meg, ez most kedvező alkalom, hogy már régen tervezett frontális támadását az egyesületi téren megkezdje. „Mindinkább mutatkoznak jelei annak, hogy az egyletek kitűzött céljaik helyett mellékes célok elérésére törekednek, sőt az alapszabályok által körülírt hatáskörben mozogva minden alkalmat politikai irányeszmék terjesztésére s kormány ellenes tüntetésekre használnak fel” – írja Forgách kancellárnak február 28-án. Ezért ismét javasolja, hogy bizonyos elemeket kötelezően vetessenek fel minden új vagy módosításra benyújtott egyesületi alapszabályzatba:

⁴⁸ A hivatalos levelezést az ügyre vonatkozóan lásd: MOL D 191 8888.IV.c.1862.

⁴⁹ Vö. a bazárról szóló hírlapi beszámolóval: Sürgöny, 4. évf. 40. sz. 1864. febr. 19.

⁵⁰ Pálffy Mór levele Krásznonyi Józsefhez (saját kezéhez), Buda, 1864. febr. 23., Krásznonyi válasza, Pest, 1864. márc. 8. MOL D 191 1648.IV.c.1864.

⁵¹ Pálffy Mór levele Krásznonyi Józsefhez (saját kezéhez) (fogalmazvány), Buda, 1865. jún. 19. MOL D 191 3074.IV.c.1865.

1. Az egyesület tagja lehet „minden ő Felségének hű alattvalója, ki különben szeplőtlen jellemű” (hogy ne legyenek oly egyesületek, akiket aztán ki kell zárni– például mert kiderül, hogy politikai szervezkedésbe keveredtek).
2. Az egyesület elnökeit vagy igazgatóit, a választmányi tagokat és minden tisztviselőt a polgármesterek, a megyei kormányzók vagy a helytartótanács elnöksége erősítse meg pozíciójukban.
3. A köz- és választmányi gyűléseket előzetesen be kell jelenteni az illető hatóságnál.
4. A közgyűléseket csak politikai hatóság vagy tisztviselő székhelyén szabad tartani.
5. Az egyesületek tanácskozásaiban és minden összejövetelein minden politikai nyilatkozat mellőzendő.
6. Nem megengedett egyes egyesületeknek más egyesületekbe való testületi belépése.
7. Ha valamely egyesület nem vette fel vagy valamely tagot kizártak titkos szavazás útján, ennek okát az illetékes közszolgálatban álló országfejedelmi biztossal közölni kell.
8. A tanulmányi egyesületei kivételével csak nagykorúak vehetők fel az egyesületekbe.
9. A tagok számát és névsorát, ha kíváncsiak, minden év végével be kell nyújtani az illető hatósághoz, hogy azon esetre, ha az egyesület tagjai bizonyos számot felülhaladnak, ezen körülmény a netalán szükségesnek mutatkozó változtatások végett tekintetbe vehetők.
10. Végül meg kellene vizsgálni, hogy nem lenne-e célszerű „az egyesületek feloszlásának könnyebbítése és az azokban működő tagok kicsapongásainak megbüntetése végett” külön rendeletet kibocsátani.

Forgách választát várva Pálffy elfektette az épp folyamatban lévő egyesületi alapszabály engedélyezési ügyeket. A kancellár válasza azonban csak áprilisban érkezett meg, s nincs nyoma, hogy a Nemzeti Körtre vonatkozó konkrét javaslatokra érdemben reagált volna. Egyébként is hosszasan elnyúló betegség gyötörte, majd pedig 1864. április 22-én az uralkodó leváltotta. Áprilisi levelében a szükségesnek mutatkozó korlátozásokat nem ellenezte Forgách, de rámutatott, hogy a javaslatok jelentős része az egyesületi törvény uralkodó általi módosítását tennék szükségessé, az intézkedések pedig nem tűrnek halasztást. Ezért úgy vélte, e pontoknak az egyesületek alapszabályaiba való felvétele helyett utasítani kell a megyei kormányzókat, hogy az egyesületek mellé kirendelt királyi biztosokon keresztül érjék el az egyesületek tevékenységének az eredeti célok körére való szorítását. Részletesen is kommentálta Pálffy javaslatait:

1. Eddig is szerepelt már az egyesületi alapszabályokban, hogy az egyesület tagja „feddhetlen jellemű” személy lehet. Ez célszerűbb megfogalmazás véleménye szerint,

mivel „eltekinthetünk is attól, hogy a helyes politikai gondolkodás határvonalának megállapítása s annak minden egyes egyleti tagra nézve leendő bebizonyítása, gyakorlatilag roppant nehézségek nélkül aligha volna eszközölhető, a hűtlenség vagy más politikai vétséggel terhelt egyének – már az ellenök indított bűnvádi eljárás folytán is az egyletekből tetteleg kirekesztetvén – szabadulásuk után a törvények által sem zárattatnak ki azon előnyök élvezetéből, melyek nekik a művészet s szellemi műveltség emelése végett vagy bármely más társadalmi vagy nyereszkeskedésre számított egyletek által nyújthatnak.”

2. Az is szerepelt már eddig is az újonnan elfogadott alapszabályokban, hogy a köz- és választmányi gyűlések megtartását előre be kell jelenteni a biztosnak.

3. Hogy a gyűléseket hivatali székhelyen tartsák, azzal lehetne elérni, hogy az egyletek székhelyeinek megállapításánál figyeljenek arra, hogy ezek hatóságok székhelyeivel essenek egybe, s az alapszabályokba vegyék be, hogy a társulat minden gyűlését székhelyén tartja.

4. Nem lehetséges, hogy a tisztségviselő választást hatósági engedélyhez kössék, ahogy az sem, hogy kikössék, hogy az egyletek tanácskozásaiban a politikai nyilatkozatok mellőzendők, mivel azzal az uralkodó nem ért egyet. A múlt évben egy irodalmi egyesület alapszabályainak megerősítésénél kijelentette, hogy az alapszabályoknak a politikai értekezéseknek önként is értendő megtiltására vonatkozó toldalékát mellőzzék. A kirendelt biztosokat pontos nyilvántartásra kell utasítani, s hogy minden egyes konkrét esetben szigorúan gátolják meg a politikai megnyilvánulásokat.

5. Új egyesületeknél a megalakulást meg kell gátolni, ha felmerül a gyanú, hogy tilos célokra akarják a szervezetet használni. Meglévőknél pedig, amennyiben nem kívánatos a teljes feloszlátás, nem ellenzi Forgách, hogy a mostani kivételes állapot tartamára Pálffy ideiglenesen felfüggeszsze alapszabályaik hatályát, s az elnök, igazgató, a választmányi tagok és tisztségviselők választását saját vagy az illető megyei kormányzó megerősítéséhez kösse.

6. Azon tilalmat, hogy egy egyesület más egyesületbe testületileg be ne léphessen, az alapszabályok engedélyezésénél kell esetileg érvényesíteni.

7. A felnemvétel és kizárás indoklására vonatkozó javaslatot ugyan indokoltnak látja, de szerinte az indoklási kényszer csak a nyilvános szavazás útján hozott határozatokra alkalmazható, mivel a titkos szavazás alkalmával indokok megnevezése nélkül történik a dolog.

8. Nincs kifogása az ellen, hogy a választmányokat kötelezzék az egyesületi taglisták bemutatására, s érvényesítsék a nagykorúság feltételét az újonnan alakuló egyesületeknél, de az önálló, habár kiskorú egyéneket és az árvákat (kik örökösödés útján részvények birtokába vagy az egyletek által biztosított egyéb előnyök élvezetébe juthatnak), nem lehet kizárni az egyletekből (például a részvénytársaságokból).

9. Amennyiben szükségesnek látszik az egyesületek feloszlásának és az azokban működő tagok kicsapongásainak megbüntetése céljából a fennálló szabályokon felül egy külön rendelet kibocsátása, akkor annak tervezetét közölje vele Pálffy előzetesen.⁵²

Forgách tehát láthatóan továbbra sem támogatta az általános egyesületi szabályozás szigorítását, sokkal taktikusabbnak tartotta az egyedi eljárásokkal való előrearszolgatást, egyes pontokban pedig nem értett egyet Pálffy elképzeléseivel.

Nem tudjuk, hogy Forgách utóda, Zichy Hermann gróf hogyan vélekedett az egyesületi kérdés generális szabályozásáról, ahogy azt sem, hogy Pálffy neki újra előterjesztette-e átfogó javaslatait. Május közepén Pálffy mindenesetre azon keretek között maradvra adja ki bizalmas utasítását a megyei kormányzóknak, amelyeket még Forgách kijelölt: Feladatukká teszi, hogy szigorúan őrködjének, hogy az egyesületek az alapszabályukban meghatározott tevékenységi körben maradjanak. Az egyesületek mellé rendeljenek ki „országfejedelmi biztosok”-at, azok vezessenek pontos nyilvántartást a tisztségviselőkről, a tagokról, vegyenek részt a tanácskozásokon (tehát nyilván a választmányi üléseken is), akadályozzák meg ott a politikai vitatkozásokat. Amennyiben egy egyesület átlépi határait, de a feloszlás mégsem lenne célszerű, tegyenek javaslatot Pálffynak az egyesület ideiglenes felfüggesztésére. Törekedjenek a megyei kormányzók is arra, hogy a tisztségviselők az uralkodóházhoz ragaszkodó, megbízható férfiak közül kerüljenek ki, s ezért célszerű, hogy a „hasznos” egyesületek kezdeményezésében „a kormányt támogató és tetteleg is szolgáló férfiak” elöljárjanak.⁵³ Gondosan bekérte Pálffy a megyei vezetőktől a területükön működő egyesületek tag- és tisztségviselői névsorát, láthatóan alaposan át is tanulmányozták s összevetették a korábban rendelkezésre álló adatokkal. Előkészületeket tett a feloszlást illető rendelet kiadására is, de Palló helytartótanácsos szakvéleményében úgy foglalt állást, hogy nincs szükség külön szabályozásra. Egy további, korábban még nem említett korlátozás megvalósíthatóságát is igyekezett Pálffy kitapogatni: arról is véleményt kért Pallótól, hogy célszerű-e megtiltani, hogy az egyesületek a kirendelt biztosok tudomása nélkül egymással levelezésekbe bocsátkozzanak. Palló válasza azonban erre is negatív volt: véleménye szerint nem kellene az egyesületeket általában véve sújtani korlátozó intézkedésekkel, inkább azok ellen kell konkrétan fellépni, akik „káros” célokra használták fel az egyesületi intézményt. Pálffy azonban egy apró további kis lépést elrendel saját hatáskörben: utasítja a helytartótanácsot, hogy a jövőben engedélyezendő alapszabályokba vegyék fel, hogy az egyesületi közgyűlések egybehívá-

⁵² Pálffy Mór levele Forgách Antalhoz, Buda, 1864. febr. 28. (fogalmazvány) és Forgách Antal levele Pálffy Mórhoz, Bécs, 1864. ápr. 12. „Egyesületek szabályozása” MOL D 191 1767.IV.c.1864.

⁵³ Pálffy körirata a megyei és kerületi kormányzókhöz, Pest és Buda főpolgármestereihez (saját kezébe), Buda, 1864. máj. 14. „Egyesületek szabályozása”. MOL D 191 1767.IV.1864.

sának hírlapi kihirdetése a kormány félhivatalos lapjaiban (Sürgöny, Ungarische Nachrichten) történjék.⁵⁴

Annak azonban maradt nyoma, hogy Zichy kancellár május végén támogatta, hogy rendezzék a Kaszinó 1858 óta függőben levő ügyét, vizsgálják át az alapszabályait, s azután adják meg a hatósági jóváhagyást.⁵⁵ Pálffy július 30-án meg is fogalmazza levelét Krásznonyi főpolgármesternek: ebben már a katonai és civil tisztviselők tagságáról nem esik szó, csak a közgyűlések és a választmányi ülések előzetes hatósági bejelentési kötelezettségéről, a megválasztott igazgatók felsőbb jóváhagyásáról, s hogy az egyesület más társulatba történő testületi belépéséhez is felsőbb jóváhagyás szükséges, az „álladalmi igazgatóság” betekinthessen az ügykezelésbe, s az általa kijelölt országfejedelmi biztos részt vehessen a közgyűléseken, hogy biztosítsa, hogy az egyesület működése az alapszabályokban meghatározott körben maradjon. A levél elküldésére azonban feltehetően nem került sor. Ugyanezen a napon ugyanis elkészült Palló helytartótanácsos szakvéleménye, amely szerint a Kaszinó alapszabályai nem térnek el a szokásostól. Megváltoztatásuk tényleges előnyökkel nem járna, mivel rendőri szempontból rendezettebb lenne a helyzet, de politikai szempontból hátrányosabb. Ezért azt javasolta, hogy 1858-hoz hasonlóan egyszerűen ejtsék az ügy tárgyalását. Úgy tűnik, végül Pálffy maga is emellett döntött.⁵⁶

Más egyesületeknél is, melyeknél felmerült a feloszlítás mint lehetőség, Pálffy végül a békülékenyebb megoldást választotta. A nagyváradai rendőrigazgató például 1864 nyarán feloszlítani javasolta a Debreceni Zeneegyletet, amiért az egy énekűnnepe a rendőrségi tilalom ellenére elénekelte a „Fel, fel a vigalomra” című művet. Palló negatív szakvéleményét és a város polgármesterének hasonló véleményét hallva Pálffy maga is túlzásnak tartotta volna a retorziót, s csak az egyesület vezetőinek szigorú megrovását rendelte el.⁵⁷ Vagy amikor például 1864 késő nyarán a Székesfehérvári Takarékpénztár választmánya Fáy András és Szalay László mellképeinek beszerzését, azok időnkénti fekete fátyollal való beborítását, illetve azt határozták el, hogy műveiket beszerzik s a helyi reáliskola és gimnázium legjelesebb tanulói között szétosztják, Pálffy azonnal vizsgálatot rendel el, de aztán csak Szalay arcképének beszerzését találták alapszabályba ütközőnek, mivel az ő tevékenysége nem kapcsolódott a takarékpénztári mozgalomhoz. Pálffy azt is alapszabályba ütközőnek vélte, amikor a Fejér megyei Gazdasági Egylet részvétíratot küldött Szalay László özve-

⁵⁴ A hivatalos levelezést lásd: „Egyletek szabályozása”. MOL D 191 1767.IV.1864.

⁵⁵ Zichy Hermann levele Péchy Ferenchez, a helytartótanács első elnöki helyetteséhez, Bécs, 1864. máj. 29. MOL D 191 839.IV.c.1865.

⁵⁶ Palló Sándor szakvéleménye, Buda, 1864. jún. 30. MOL D 191 839.IV.c.1865.

⁵⁷ A hivatalos levelezést lásd: MOL D 191 5162.IV.c.1864.

gyéhez, de súlyosabb következményekkel ez sem járt.⁵⁸ Vagy említhetjük azt az esetet is, amikor 1864 őszén az abonyi kaszinó bizottmányának néhány tagja elhatározta, hogy pályázatot írnak ki egy „az idegen divatú ruhaviseletnek ostromozását magában foglaló költeményre” 3 db arany pályadíj kitűzésével, a sajtóban meg is jelentették felhívásukat. Bár az illetők azzal védekeztek, nem politikai célzattal, hanem az egyesület „zilált vagyoni viszonyai rendezése végett” indították az akciót, Pálffy gyanakvását persze nem oszthatták el. Végül azonban csak új választmány felállítását rendelték el, a kaszinó azonban tovább működhetett.⁵⁹

Mindemellett Pálffy nyilvánvalóan „terepszemplét” tartott, hogy mely egyesületek folytathatnak politikailag aggályos tevékenységet. Kiszemelte például a Magyar Írók Segélyegyletét, átvizsgálta az alapszabályokat, s annak alapján kezdeményezte az alapszabály kiegészítését hasonló szellemű pontokkal, mint amelyenket a Nemzeti Kör példáján láttunk. Emellett nemcsak a taglistát, választmányi listát kérte be, de bekérte az abban az évben segélyben részesültek nem nyilvános névsorát is, s gondosan aláhúzta például a „Stancsics Mihályné és gyermekei 300 Ft” vagy a „Vachott Sándorné és három gyermeke 600 Ft”, a „Petőfi árvája 200 Ft” tételeket. Úgy tűnik azonban, az akció az alapszabályok megváltoztatására nem vett nagyobb lendületet.⁶⁰

S persze arra is említhetünk jónéhány példát, amikor – elsősorban a rendőri – hatóságok ott is szervezkedést sejtettek, ahol nem volt. 1862 elején például a csendőri hatóságoktól érkezett az információ, hogy az 1860–1861-es időszak magisztrátusának prominens tagjai Kecskeméten „a magyar koronához” címzett vendéglőben engedély nélküli kaszinót tartanak fenn a volt főbíró, több volt városi tanácsnok, egy katolikus és egy református lelkész részvételével.⁶¹ Vagy 1863 nyarán Mecséry rendőrminiszter olyan értesülést kapott – feltehetően valamelyik rendőr konfidens útján –, hogy Magyarországon a volt határozati pártiak „népolvasó egyesületek”-et szerveznek, céljuk a népnek kormányellenes újságokkal való ellátása. A hír valóságtartalmaiban maga Pálffy is igen-igen kételkedett, s a megyei kormányzóktól bejött jelen-

⁵⁸ A hivatali levelezést e két ügyre vonatkozóan lásd: MOL D 191 5794.IV.c.1864.

⁵⁹ A hivatali levelezést az ügyre vonatkozóan lásd: MOL D 191 6522.IV.c.1864.

⁶⁰ A hivatali levelezést az ügyre vonatkozóan lásd: MOL D 191 5767.IV.c.1864; nyilván nem véletlen, hogy a kiegyezési tárgyalások kezdetekor, 1865 decemberében az uralkodó személyes pénztárából 1000 Ft kegydíjban részesítette az egyesületet. Sennyey Pál levele Eötvös József báróhoz, az egyesület elnökéhez, Buda, 1865. dec. 15. (fogalmazvány) MOL D 191 6921.IV.c.1865; a kormányzat és az egyesület 1861–1862. évi konfliktusáról lásd Lónyay Menyhért beszédét az egyesület 1882. évi közgyűlésén. In: A Magyar Írók Segélyegyletének Évkönyvei 1877–1881. Budapest, 1882. 52.

⁶¹ A hivatali levelezést az ügyre vonatkozóan lásd: MOL D 191 2763.IV.c.1862.

tések mind azt tartalmazták, hogy nem működik efféle az ő vidékükön.⁶² Vagy amikor 1864 elején arról érkezett hír, hogy a Szepességben öt városban tűzoltóegyesület alakult, mindjárt azt is tudni vélték, hogy azok engedély nélkül működnek, katonai szervezeti elvek szerint állították fel azokat, fegyverzettel (egy hosszú kés, 1 bárd) ellátva, nagyrészt volt honvédek tagjaiból, s hogy ezek majd „egykoron a forradalmi hadsereg törzsét” fogják képezni.⁶³

Megkülönböztetett figyelemmel kísérte mind Forgách kancellár, mind pedig Pálffy helytartó a nem magyar nemzetiségi mozgalmak által szervezett kulturális egyesületeket. Az egyesületi mozgalom már 1860—1861-ben is lendületet vett az ő körökben is: Újvidéken például 1860 decemberében alakult egy Szerb Olvasóegyesület Svetozar Miletic elnökletével, taglétszámát 1861 őszén száz körülire becsülték,⁶⁴ majd 1864-ben ide települt át Budáról a Matica Srpska. 1861-ben megalakult az erdélyi románok ASTRA művelődési egylete is. Ez a lendület nem tört meg 1861 ősze után sem, a provizórium évei kifejezetten a pezsgés időszakát jelentették e mozgalmak számára.

A legnagyobb jelentőséggel a Matica Slovenská megalakulása bírt. Az egyesület engedélyeztetésére vonatkozó beadványt Ján Francisci, rendelkezési állományban lévő helytartósági tanácsos nyújtotta be 1862 elején. Hátráltató tényező volt, hogy a benyújtott alapszabály-tervezetben szerepelt, hogy az egyesület választmánya Breznóbányán tartja üléseit. A város vezetése azonban megosztott volt, a közvetítésre Pálffy kormányzó Havas Endre Zólyom megyei királyi biztost utasította. A konfliktus lényege abban állt, hogy a városi tanácson belül is volt egy csoport, amely ugyan támogatta az egyesület megalakulását, de a választmányt nem szívesen látta volna a városon belül, egyrészt azért, mert nem szerették volna ezzel is a város lakosságán belüli megosztottságot növelni, másrészt nem volt bizalmuk az egyesület alakulását kezdeményezők egy részében az 1848–1849-ben a szlovák szabads csapatok tagjaiként elkövetett erőszakos fellépésük, illetve az 1861. júniusi turócszentmártoni szlovák nemzeti gyűlés programjának támogatása miatt: „...azok által 1849. évben többen a lakosokból az akkori szláv szabados csapatokhoz erőszakkal besoroztatván, embertelenül bántalmaztattak, sőt vasra verettek és nem ritkán ártatlanul hosszabb időre fogságra ítéltettek, továbbá azért, mert ugyanazon személyek a Szentmártoni Memorandumnak, mely által több tót ajkú megyék Magyarországtól kihasítása és egy tót kerületnek alakítása céloztatik, szerkesztői és pártfogói, s ők [mármint a Ma-

⁶² Pálffy utasítása a megyei és kerületi kormányzókhöz, Buda és Pest polgármestereihez, Buda, 1863. július (fogalmazvány) MOL D 191 10 812.IV.c.1862

⁶³ A hivatali levelezést az ügyre vonatkozóan lásd: MOL D 191 903.IV.c.1864.

⁶⁴ Piukovics Ágoston, Bács-Bodrog megye királyi biztosának jelentése Pálffy Mórhoz, Zombor, 1862. febr. 9. MOL D 191 3713.IV.c.1862.

tica Slovenská breznóbányai jelenlétét ellenzők] erről mit sem tudni akarnak...” A város tisztségviselői végül háromszor is szavaztak a kérdésben, kétszer támogatták (de nagy arányú hiányzás, illetve tartózkodás mellett), végül elutasították az egyesület választmányának befogadását. Közben a város lakossága körében aláírási akció indult. Pálffy a királyi biztosra ruházta át a döntés jogát, de az láthatólag félt a felelősségtől, s nem mert dönteni, bár érezhetően nem szimpatizált a szlovák nemzeti szervezkedéssel. Közben az hozott megoldást, hogy Turócszentmárton község ajánlkozott a választmány befogadására, s már nem volt akadálya annak, hogy 1862 októberében elvileg engedélyezzék az egyesület megalakulását.⁶⁵

Mindamellett 1863 nyarán is mindenféle híresztelések kísérték az egyesület megalakítását, Forgách kancellár ki nem mondott gyanakvása ellenében ekkor Pálffy vette védelmébe az egyesületet – aki egyébként is nagyobb fogékonyságot tanúsított például a nem magyar nemzeti mozgalmak nyelvhasználati törekvései iránt, mint a kancellár: „...egy engedélyezett irodalmi egyletről már cleve is ferde politikai célok színtását föltételezni, ugyanazért alapszabályilag biztosított gyűlés tarthatását megakadályozni a kormánynak érdekében nem állhat.” Ezzel persze Forgách is egyetértett, de utasította Pálffyt, hogy a Matica alakuló gyűlésére kirendelt biztost „határozott szigorú utasítás”-sal lássa el, hogy csak az alapszabály szerinti tárgyakkal foglalkozhat az ülés.⁶⁶ Az alapszabály hatósági jóváhagyása azonban még nagyon sokáig húzódott.

Pálffy más tekintetben is igyekezett a nem magyar kulturális egyesületek érdekeit képviselni. 1862 őszén például, amikor az uralkodó első alkalommal nagy összegű pénzadományban részesítette a Magyar Nemzeti Múzeumot és a Nemzeti Színházat, Pálffy felvetette Forgáchnak írt jelentésében, hogy ez a többi nemzetiségben is felébresztette a vágyat, hogy az ő intézeteik is hasonló kegyben részesüljenek, s ő alkalmasint javaslatot tudna tenni, a Maticát konkrétan is megemlíttette. Forgách azonban arra hivatkozott, hogy a két intézmény „az egész ország közreműködése által” jött létre, ezért más intézményekkel nem lehet párhuzamba állítani azokat. Nem kívánt ezért a szóba jöhető egyletek segélyezésére hivatalból javaslatot tenni, de – állította – ha az intézetek maguk segélyezésért folyamodnának, támogatná azt.⁶⁷

⁶⁵ Havas Endre Zólyom megyei királyi biztos jelentése Pálffy Mórhoz, Besztercebánya, 1862. márc. 7., ápr. 13., Pálffy Mór jelentése Forgách Antalhoz, Buda, 1862. márc. 19., ápr. 27. (fogalmazványok) MOL D 191 1760.IV.c.1862; Francisci és Pálffy levélváltása, 1862. okt. 31.–nov. 1. Uo. 20 298.IV.c.1862.

⁶⁶ Pálffy levele Forgách Antalhoz, Buda, 1863. jún. 9. (fogalmazvány), Forgách Antal levele Pálffy Mórhoz, Bécs, 1863. jún. 17. MOL D 191 6434.IV.a.1863.

⁶⁷ Pálffy Mór jelentése Forgách Antalhoz, Buda, 1862. nov. 28. és Forgách levele Pálffy Mórhoz, Bécs, 1862. dec. 5. (fogalmazvány) MOL D 185 1101/1862.

Az uralkodó 1863. nyár végén saját udvari pénztárából 1000 Ft kegyadományban részesítette a Matica Slovenskát.⁶⁸ A Matica azonban állampénztárból folyósított segélyezésért is folyamodott, s az uralkodó utasította a kancelláriát, hogy szakvéleményt készítsenek. A helytartótanács és maga Pálffy is azon a véleményen volt, hogy rendszerezés segélyezésre nincs mód, de „politikai szempontból” egy egyszeri négyötezer forintos segélyt lehetne folyósítani. Az ügy azonban ezt követően több mint egy évig húzódott, az uralkodó 1864 szeptemberében részletes jelentést kért az egylet addigi működéséről, eredményeiről, bekérte a helytartótanács és gondosan átvizsgálta az egylet kiadványait. De a szállingózó hírek – mint például hogy a Matica az orosz cártól egy „emlékművet” kapott ajándékba, s hogy az egylet évkönyvét szándékozik megküldeni az orosz uralkodó számára; hogy az egyesület közgyűlésén Karol Kuzmány evangélikus püspök indítványára az orosz cártól is készülnek segélyt kérni – „bizalmas közegek általi” kivizsgálására is felszólítják (bizalmasan persze) a Turóc megyei főispáni helytartót 1864 november végén, hogy információit a segélyezés iránti döntésnél felhasználassák, s eldönthessék, hogy „a Maticának szánt 5000 ft nem a német színháznak lesz-e engedélyezendő”.⁶⁹ Mindez mutatja, hogy a gyanakvás az egyesületek lehetséges politikai tevékenységével kapcsolatban nem került el a nem magyar kulturális egyesületeket sem, s nekik is erős „hátszélben” kellett működniük.

A Schmerling-provizórium időszaka az egyesületi élet tekintetében figyelemre méltó kettősséget mutat: az egyesületi tevékenység számszerűsíthető és nem számszerűsíthető mutatói az előző évtized dermedtsége után az 1857–1858-ban újraindult egyesületi aktivitás intenzívebbé válását mutatják. Eközben azonban a hatósági ellenőrzés mechanizmusai nem lazultak, sőt inkább erősödtek. A mindvégig bizalmas – és nem publikált – rendeletek útján Pálffy Mór gróf helytartó arra törekedett, hogy újabb és újabb ellenőrző pontokat építsen be az egyesületek működésébe, s korlátozza autonómiájukat. Eszköztára nem egyidőben bevezetett átfogó szabályozásra épült, hanem az egyesületenkénti előremasírozásra: a korlátozó intézkedések felvételére az új egyesületek alapszabályaiba, illetve a működő egyesületek alapszabály-módosításaiba. Ezt a korábban is tapasztalható törekvését erősítette fel az 1864 tavaszán felgöngyölített politikai szervezkedés leleplezése. Hogy újabb és újabb kísérletei nem jártak teljes sikerrel, több okra vezethető vissza: mindenekelőtt arra, hogy ebben sem volt egyetértés a magyarországi politikát meghatározó két

⁶⁸ Forgách Antal levele Pálffy Mórhoz, Bécs, 1863. aug. 3. MOL D 191 11 161.IV.c.1863.

⁶⁹ A hivatali levélváltást az ügyben lásd: „Matica Slovenská” MOL D 191 4198.IV.c.1864.

legfontosabb személyiség, a kancellár és a helytartó között, s mint láttuk, a helytartótanácsosok sem feltétlenül értettek egyet főnökük keményvonalas fellépésével. Másrészt a birodalom nyugati felének alkotmányos viszonyai között ott nem lehetett szó az egyesületek olyan értelmű megrendszabályozásáról, amit Pálffy a magyarországi viszonyok közepette kívánatosnak tartott volna. Ráadásul Pálffy az egyesületi tevékenységet országos, s nem birodalmi ügynek tekintette – ezért maga sem igen kereshetett politikai támogatást ez irányú terveihez a bécsi kormányférfiak között.

Civil Associations in the Period of 'Schmerling-Provisorium' in Hungary

The period of the interim unconstitutional administration in Hungary (5.11. 1861–18.07.1865), the so-called 'Schmerling-Provisorium' had certain dual character concerning operating conditions of the civil associations. After the paralysis of the former decade the quantitative as well as qualitative indicators showed dynamic development having started already in 1857/58. On the other hand, the mechanisms of direct and indirect state control of their operation were turning even more oppressing. Through confidential and never published instructions Count Mór Pálffy who as governor stood at the head of public administration of Hungary strove in these years to work out and enforce ever more and more stipulations in order to restrict their autonomy.

Before 1864 he did not intend to issue new general regulation in this respect, instead he endeavoured to build further restrictive instructions into the statutes of the new associations. In 1864, nonetheless, he made an attempt at enforcing new comprehensive regulation, without success. In the Western provinces of the Austrian Empire the mere existence of the recently founded constitutional political institutions, first of all of the 'Reichsrat', prevented any similar attempt at bringing civil associations under strict state control, moreover, Pálffy himself considered the matter of associations as an provincial affair and not as an imperial one, thus he had to look for potential political supporters first of all among the high ranking Hungarian civil servants. The latter, however, mostly deemed Pálffy's aspiration to be definitely harmful on the chances of any future political settlement.

„ÜNNEP” A HATALOMÁTVÉTEL SZOLGÁLATÁBAN (Centenárium megemlékezések Magyarországon 1948-ban)¹

Az 1848/49-es forradalom, önvédelmi háború és szabadságharc nemzeti önértékelésünk szerves részévé nemesedett már a 19. század második felében. Olyan kultuszok és mítoszok nőttek ki a korabeli rendszerváltás nagy kísérletéből, amelyek hatékony és tartós kapaszkodókat, gyökereket jelentettek a vereség traumáját feldolgozni kénytelen magyar nemzetnek önképe és önbecsülése kiépítéséhez és megerősítéséhez. Felbecsülhetetlenül nagy szükség volt erre a neoabszolutizmus majd a dualizmus korának Magyarországon, hiszen a világosi fegyverletétel után együtt kellett élni a Bach-rendszer elnyomó apparátusával, a kiegyezés megkötésével pedig be kellett ismerni, el kellett fogadni, hogy a korabeli Európa számára a Habsburg birodalom léte még mindig követelmény. Állami függetlenségünk '48 eszmeiségében élt „csupán”, de megtartó erőként hitet sugallt. Nem véletlen, hogy „'48-ról a magyar tömegek nem gondoltak többé, hanem – éreztek. A szabadságharc eseményeit értelmük helyett szívükkel és érzéseikkel fogták fel. A harc nagyszerű eseményei, a fiatal honvédsereg romantikus hőstettei, Branyiszkó és Budavára, Bem hadjáratai, majd a nagyszerű halál, az abszolutizmus embertelen bosszúállása, a nemzeti mártírok vére és az életbenmaradtak gyásza mind összeolvadtak *egyetlen* képpé, mely a magyarság ősi kívánságait, le nem bírható függetlenségi érzését eleven, életpompás színekben ábrázolta. Az egyszerű emberek százazzei számára '48 a primér nemzeti érzésnek adekvát kifejezése volt. '48-at csak csodálni és szeretni, keserű sóvárgással visszasírni lehetett, de hozzá józan hidegséggel közeledni, akadékoskodó kritikával szétboncolni nem. /.../ '48 megmaradt a magyar függetlenség gyűjtőlencséjének, mely magában egyesíti Bocskai és Bethlentől Rákóczin át Kossuthig minden nemzeti hősünk fogalmát, magában foglalja a teljes nemzeti autonómiát és mindazon szenvedélyeket, melyek Bécs százados nyomása alatt bennünk kifejlődve végül kurucos németgyűlöletben érték el tetőpontjukat.”²

A dualizmus korának embere tehát mély átéléssel viseltetett 1848/49 iránt, emlékezett, s ebben a „hivatalos” politika, az államhatalom meg sem kísérelte korlátozni. Befolyásolni is alig, hiszen '48/'49 „üzenetét” az Osztrák–Magyar-Monarchia

¹ A tanulmány egy készülő nagyobb lélegzetű elemző írás rövidített változata.

² Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Budapest, 1938. 218–219.

felbomlásáig jobbára csak a hatalom ellenzéke, a kiegyezést több-kevesebb meggyőződéssel támadó/bíráló politikai párt próbálta – közel sem a kizárólagosság szándékával – zászlajára tűzni. /A kirekesztés eleve kudarcra lett volna ítélve, hiszen a kormánypárt soraiban számtalan '48-as politikust és katonatisztet találunk./ A hatalom gyakorlóit, a dualizmus rendszerének fenntartói pedig tisztában voltak azzal, hogy a nemzet múltképét – amely egyben a valamikori jövőkép is – nem lehet, nem tanácsos támadni, bírálni. Követendő és követhető magatartásnak tűnt a mértéktartó hallgatás, illetve '48/'49 feloldása, beépítése a kiegyezés valóságába. Kossuth Lajos és Ferenc József képe így került lassan egymás mellé az emberek gondolkodásában és a fészület két oldalán a tisztaszobák falain egyaránt.³

A 20. század politikai rendszerei már gondoskodtak arról, hogy az emberek ismét megtanuljanak gondolkodni – és ne /csak/ érezni – 1848/49-ről. Felismerték azt a mély lelki és szellemi kapcsolatrendszer, amely a dicső múlthoz kötötte az embereket, s ezen keresztül – ennek felhasználásával – próbáltak társadalmi támogatottságot szerezni. A törekvés szerves részévé vált természetesen az is, hogy '48 hagyatékát saját koruk uralkodó ideológiájához próbálták igazítani, s aktualizálni a forradalom és szabadságharc üzenetét és emlékét.

Az első komoly kísérletet a Horthy-korszak tette ez irányban. Egyértelműen mutatta a politikai szándékot, hogy az 1927:XXXI. törvénycikkben nemzeti ünnep rangjára emelték március 15-ét, törvényesítették a forradalom napját. Másrészt a szervezett megemlékezések súlypontját Petőfi napjáról, a dicsőséges tavaszi hadjárat eseményeiről áthelyezték Világosra és Aradra /a fegyverletétel és a megtorlás fő helyszínére/, hiszen ez illett a revíziós törekvésekhez, a Trianon-szindrómához. Az üzenet egyértelmű volt: ha a nemzet méltó akar lenni a 48-as mártírok emlékéhez, nem mondhat le Szent István államának egyetlen rögéről sem, hiszen ők azért adták legdrágább kincsüket, az életüket. Az emlékezések gondolatisága határozott nyomvonalat követett, figyelemre méltó azonban, hogy a hatalom utat nyitott a társadalom különböző rétegeiben szerveződő ünnepségeknek. 1848/49 ünnepelhető történelmi eseménysorral vált mindenki számára, ami azt eredményezte, hogy a kormányzó elittől az illegális politikai tömörülésekig széles körben kezdtek „használni” és „kihasználni” a benne rejlő lehetőségeket. Március 15-e történelmi ragyogásából még az sem vont le semmit, hogy 1929-ben ezen a napon Budapesten a százezres tömeg nem Petőfire, a márciusi ifjakra, vagy Arad mártírjaira emlékezett, hanem önfeledt

³ 1848/49 „utóéletére”, március idusának köznépi és politikai értelmezéseire lásd Gyarmati György: Március hatalma a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünneplésének történetéből. Budapest, 1998. /a továbbiakban Gyarmati/

rajongással várta a Miss Európává választott magyar származású szépségkirálynőt, Simon Böskét.⁴

Az ünnepelhetőség – szervezeti keretekben kimutatható – sokszínűsége 1946/47-ig érhető tetten, ugyanakkor ennek a két évnek a '48/'49-es megemlékezéseire már határozottan rányomta bélyegét a baloldali politikai erők tértnyerése. Rajk László belügyminiszter 1947. márciusi ünnepi beszédében immár nyíltan fogalmazott: „Amíg a nép az ország újjáépítésén dolgozott, az úri Magyarország otthon maradt képviselői összeesküvést szőttek a demokrácia megdöntésére. Egykori uraink felfordulást és polgárháborút akarnak, hogy visszaállítsák azt, amit ők a Horthy-rendszer jogfolytonosságának neveznek. Ebben az országban csak egyféle jogfolytonosságról beszélhetünk: Budai Nagy Antal mezítlábas jobbágyainak, Dózsa György szabadságharcos parasztjainak, Rákóczi kurucainak, 1848 szabadságharcosainak, 1918–19 hős halottainak a szabad, demokratikus Magyarországért folytatott küzdelmének jogfolytonosságáról. Teljes éberséggel védekezzünk a belső ellenséggel szemben. /.../ Ezen az ünnepen fogadjuk, hogy méltók leszünk szabadságharcos őseinkhez. Aki utunkat állja, arra megsemmisítés vár!”⁵ Rákosi Mátyás a kommunista párt főtitkára pedig visszaemlékezéseiben is sejtette: ezen év ünnepi rendezvényeit a baloldali erők arra használták, hogy nyíltan meghirdessék a harcot a kisgazdapárt szétverésére.⁶ 1947 azonban már a felkészülés éve is volt: a kommunista párt a hatalom átvételét, az egypártrendszer kialakítását célozta meg, s ehhez hatékony „segédeszköznek” tűnt 1848 centenáriuma.⁷ A Magyar Kommunista Párt ideológusára, Révai Józsefre várt az a „nemes” feladat, hogy átértelmezze, a korhoz igazítsa a forradalom és szabadságharc történetét, megkeresse az aktuális üzeneteket.⁸ A centenáriumi ünnepek előkészítését, a propaganda és szervezőmunka elvégzését a párt ifjúsági szervezetére, a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetségre bízta, a Szabad Nép, a párt lapja pedig egyrészt a „szócső” szerepét töltötte be, másrészt eszköze volt a nyomtatott propagandának. Az előkészületek már világosan jelezték: a berendezkedni akaró új hatalom ki akarja sajátítani '48-at, mert önmagát annak egyedüli örökösének és folyta-

⁴ Gyarmati 54–58.

⁵ Közli Gyarmati 97–98.

⁶ Rákosi Mátyás: Visszaemlékezések. 1940–1956. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Baráth Magdolna, Feitl István, Gyarmati György, Palasik Mária, Sipos Levente, Szűcs László, T. Varga György. Budapest, 1997. /a továbbiakban Rákosi/ I. kötet 462–463.

⁷ A centenáriumi év eseményeinek szemléletes, forrásorientált összefoglalását adja Gerő András: Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma. Budapest, 1998. /a továbbiakban Gerő/, illetve Szabó Róbert: Politikai propaganda és történelmi ünnep. Történelmi Szemle, 1998. 3–4. szám.

⁸ Irányelvek. A centenárium megünneplésére kidolgozta a Történelmi Emlékbizottság megbízásából Révai József. Közli Révai József: 48 útján. Budapest, 1948. /a továbbiakban Révai/ 64–75.

tójának tartja. Ez pedig azt is jelentette, hogy minden más értelmezési és ünneplési lehetőséget – akár erővel is – csírájában kíván elfojtani.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a kommunista párt az emlékezést a szociális helyzet javítására is fel kívánta használni, hiszen ezekben igen komoly propagandalehetőség rejtett. Rajk László belügyminiszter pl. 1948. február 19-én rendeletet bocsátott ki az „1848 százéves évfordulójának megörökítésére emlékművek készítése tárgyában”. Ebben helyeselte, hogy a falvak, városok emlékművek, emléktáblák avatásával emelik a centenáriumi év fényét, majd a következőkre hívta fel a figyelmet: „Sajnálattal értesültem azonban arról is, hogy egyes városok és községek a szűkre szabott anyagi lehetőségek miatt a centenárium emlékére Petőfinek és a szabadságharc más nagy alakjainak művészileg gyenge kivitelű szobrot vagy más emlékművet szándékoznak állítani.” E helyett a belügyminiszter olyan emlékhely állítását javasolta, „amely a gyakorlati életbe is beleviszi 1848 szellemének hagyományait és egyben az ország újjáépítésébe is beilleszkedik, illetve fontos szociális problémák megoldását szolgálja. Így például – figyelembe véve, hogy az ország ivóvíz-ellátása nem kielégítő – a centenáriumi megemlékezést rossz ivóvízű helyeken igen helyes lenne artézi vagy más mélyfúrású kút létesítésével kifejezni. A tehetősebb közületek az ilyen kutakat márvánnyal láthatják el. A kutat Petőfiről, Kossuthról, Bemről, Damjanichról vagy a szabadságharc más nagy vezéralakjairól nevezhetnék el. Ily módon a helyi társadalom tudatában annak emléke, akiről a kutat elnevezték, mindörökre összekapcsolódnék a jó ivóvízforrás nyújtotta jótétteménnyel. Ehhez hasonlóan kultúrházak, gyermekotthonok, kórházak, sportpályák, közművek és hasonló intézmények felállítása és az előbb elmondottakhoz hasonló módon történő megjelölése is igen megfelelő és méltó megemlékezés lenne a szabadságharc eszméire.”⁹

1948 eseményei, az egész éves ünnepfolyam a kommunista akarat és erő megnyilvánulásának jegyében teltek el. Az emlékév során három jól körülírható szándék figyelhető meg a Szabad Népben megjelent írásokban és ünnepi szónoklatokban: el akarták hitetni az emberekkel, hogy Kossuth, Táncsics és Petőfi örökségét a kommunista mozgalom tudja csak hitelesen beteljesíteni; ehhez kapcsolódó gyakorlati példákon keresztül be kívánták mutatni a mozgalom kivételes erejét; minden más politikai hangot és törekvést úgy tüntettek fel, mint ’48 örökségének meggyalázóját.

Az ideológiai alapvetés szilárdságát Rákosi Mátyásnak a Szabad Népben megjelent újévi nyilatkozata indította el. Arra az újságírói kérdésre, hogy mit vár az 1948-as esztendőről, többek között a következőket válaszolta: „A jövő év első felére mély benyomást fog gyakorolni az 1848-as forradalom centenáriumának megünneplése. A magyar nép az elmúlt száz esztendő alatt most van először abban a hely-

⁹ Budapest Főváros Levéltára, XXI. 508. 3682/48.; Lásd még Póto János: Az emlékezés helyei. Emlékművek és politika. Budapest, 2003. 140–141.

zetben, hogy valóra váltsa azokat az eszméket, amelyeket az 1848-as forradalom zászlóira tűzött. Ennek a felismerésnek kétségkívül meglesz egész demokráciánkat erősítő hatása. Bizonyos, hogy erősödni fog a munkásegység. /.../ Még többet kell tanulnunk, még többet kell szolgálnunk a magyar népet. És még következetesebben, szívósabban kell harcolnunk a reakció, a régi úri rend maradványaival szemben. Az 1848-as centenáriumi pedig használjuk fel arra, hogy tettekkel igazoljuk, hogy a magyar demokrácián belül mi vagyunk azok, akik legkövetkezetesebben és legeredményesebben váltjuk valóra Kossuth, Petőfi és Táncsics eszményeit és vágyait: a szabad, erős, virágzó, népi Magyarország megteremtését!”¹⁰

Január 10-én, az MKP funkcionáriusainak országos értekezletén Rákosi beszámolójában, amely a „Tiéd az ország – magadnak építéd” hangzatos és üzenetértékű címet viselte, még határozottabban fogalmazott: „A magyar demokrácia és benne pártunk az 1948-as centenárius év kezdetén bizalommal tekint a jövőbe. Száz év óta először történik meg, hogy a magyar dolgozó nép meg tudja valósítani és tovább tudja fejleszteni mindazokat a célokat és eszméket, amelyeket Kossuth, Petőfi, Táncsics és az 1848-as haladó magyar nép maga elé tűzött.”¹¹

Az örökség lényegét, 1848 üzenetét a párt ideológusa Révai József írta körül a kizárólagosság igényével. Révai abból indult ki, hogy Bocskai, Thököly és Rákóczi mozgalmai a nemzeti függetlenség megteremtését tűzték ugyan zászlóikra, de ez alatt nemesi szabadságot értettek, hiszen az „érdekegyesítés”, vagyis „a parasztság érdekeltetése a haza védelmében, nemzeti osztállyá emelése fel sem merült”. 1848-ban azonban ez „az események egyik döntő mozzanatáé lett”. Ugyancsak 1848-ban fordult elő először, hogy a nemzeti függetlenség ügye összekapcsolódott „az ország önálló gazdasági, elsősorban ipari fejlődésének programjával”. Ezek következménye, hogy „a magyar szabadságharcok százados történetében első ízben léptek fel demokratikus népi erők önálló tényezőként, gyakoroltak komoly, sokszor döntő befolyást az események menetére, hirdettek programot a napirenden lévő kérdések radikális megoldását követelve”. Gondolatmenetének harmadik tartópillére pedig az volt, hogy 1848-ban vált először a magyar függetlenség ügye „egy nagy, európai demokratikus népmozgalom szerves részévé”. „Rákóczi Ferenc a magyar szabadság érdekében csak dinasztikiakkal szövetkezhetett, Kossuth Lajos már tudta és tudatosan vallotta, hogy a magyar szabadságharc Európa szabadságáért is folyt.” Ezen örökség

¹⁰ Szabad Nép, 1948. január 1.

¹¹ Lásd Rákosi 463.; A konferencia célját így határozta meg Rákosi: „...célja kettős volt: tudatosítani a dolgozó nép előtt azokat az alapvető strukturális változtatásokat, amelyek a választások óta létrejöttek, s meggyorsítani azt a folyamatot, mely a jobboldali szociáldemokraták, a reakció utolsó szervezett erejét volt hivatott felszámolni”. U. o. 460.

1848 három kiemelkedő személyiségének munkásságából, gondolatiságából adódik össze.

Az első Kossuth Lajos, aki 1848-ban nemcsak a liberális reformnemesség vezére volt, hanem a nemzet vezére, „a forradalomban, a polgári átalakulásban, a nemzeti függetlenség kivívásában érdekelt valamennyi osztály egységének, a szabadságért felkelt magyarság nemzeti összefogásának megszemélyesítője”. Kossuth „túl tudott lépni osztályának korlátain és össze mert fogni a népi erővel”, ezért válhatott a szabadságharc lelkévé, „Dantonjává és Carnot-jává”.

A magyar parasztságnak mégsem Kossuth, hanem Táncsics Mihály volt a vezére, aki hangot adott a jobbágyfelszabadítás mértékével és megvalósításával elégedetlen paraszti tömegek kívánságainak. Ő azonban egyoldalúan csak a jobbágyok szemszögéből vizsgálta az eseményeket, nem tekintette át a szabadságharc minden problémáját, nem is tudott átfogó programot adni a nemzetnek. Ennek elkerülhetetlen következménye lett elszigetelődése, amiben azonban évszázados tanulság rejlik: „a parasztság forradalmi vágyai és követelései egymagukban még nem elegendők ahhoz, hogy az egész nemzet vezetésében részt tudjon venni”, vagyis ha „egy forradalmi városi osztály szövetsége és vezetése nélkül a parasztság a maga erejére van utalva, nem ér el eredményt”.

A harmadik korszakos gondolkodó és cselekvő pedig Petőfi Sándor volt, a demokratikus népi radikalizmus megszemélyesítője. Az ő programja „a nemzeti szabadságharc és a belső megújulás teljes összekapcsolása volt”. Politikájának bázisát a városi néptömegekben kereste, ez azonban még gyenge volt a 19. század közepének Magyarországon. „A budapesti céhlegények és a márciusi ifjúság nem adott elég erőt 1848 jakobinus balszárnyának ahhoz, hogy kiharcolja a forradalom nemesi vezetésének felváltását népi vezetéssel.” A városi /pesti/ mozgalom hibája volt ugyanakkor az is, hogy nem karolta fel következetesen a jobbágyköveteléseket, aminek következtében a „városi és a paraszti radikalizmus elszigetelődött egymástól”.

S hogy mindenki számára egyértelmű legyen, Révai összegzést is adott: Kossuth Lajos öröksége „a nemzeti függetlenséghez való ragaszkodás mindhalálig”, Petőfié a demokratikus következetesség és kérlelhetetlenség „a nép belső és külső ellenségeivel szemben”, Táncsicsé „hűsége osztályához, a parasztsághoz”.

„Így lesz Kossuth, Petőfi, Táncsics örökségéből, ellentéteik dacára, útjaik kereszteződése ellenére: egységes és közös nemzeti örökség. Száz esztendő telt el, míg Kossuth, Petőfi, Táncsics örökségének gazdái akadtak. Száz évig sóvárogta a nemzet, hogy visszatérhessen az ő útjukra.” Az örökös természetesen a kommunista mozgalom, amely felvállalta '48-at, okult tapasztalataiból, s ezért túl is ment rajta. Új értelmet adott a nemzeti egységnek: kiszorította abból a régi uralkodó osztályokat, a reakciós nagybirtokosokat és tőkéseket, s ezzel megakadályozták a nemzeti

egység felbomlását. A nemzeti egység Révai értelmezésében már csak a dolgozó osztályokat foglalhatja magába.¹²

E logikára épült az Irányelvek gondolatisága is, azzal a különbséggel, hogy a kiinduló tézis szemérmetlen nyíltsággal fogalmazta meg a centenáriumi év küldetését. „Az 1848-as magyar forradalom 100 éves évfordulójának megünneplésénél abból kell kiindulni, hogy a megemlékezésnek nem szabad pusztá történeti visszaemlékezésnek lennie, hanem a történeti megemlékezést szervesen össze kell kapcsolni a nemzet mai feladataival. Másrészt a mai feladatok hangsúlyozásának nem szabad külsőlegesen történnie, hanem úgy, hogy a 48-as forradalom történeti szerepét, szereplőinek nagyságát, a magyar nép tetteinek jelentőségét az emberi haladás érdekében, valóban kidomborítsák. A magyar nemzet nagy történeti múltját kell felidéz-nünk, de úgy, hogy a dicső hagyományok életre keltésével mozgósítsuk a népet a mai, nem kevésbé nagy feladatok megoldására. 48-nak úgy kell szerepelnie, mint a magyar népi demokrácia előfutárjának, történeti előzménynek, melynek művét a magyar nép, a magyar demokrácia folytatja és betetőzi. Legyünk méltók 48 szelleméhez, tanuljunk 48-ból, kerüljük el 48 hibáit, folytassuk és tetőzzük be 48 művét; ezeknek a jelszavaknak a jegyében kell megünnepelni a centenáriumot.”¹³

Ezen a Révai által kitaposott ideológiai ösvényen haladtak ezt követően a '48-ról megnyilatkozó baloldali gondolkodók, politikusok, publicisták. Gimes Miklós a Szabad Népben megjelent írásában pl. még harciasabb hangokat ütött meg. A kossuthi örökségről elmélkedve annak lényegét így foglalta össze: „A nemzeti függetlenség mindenek felett. Ez az a kérdés, amelyben Kossuth nem ismert alkut – mi sem ismerünk. Helyzetünk persze ebből a szempontból is hasonlíthatatlanul kedvezőbb ma, mint 100 esztendővel ezelőtt volt. Kedvezőbb, mert erősebbek vagyunk, mert népünk szabadabb, mert a belső felszabadulásnak és a függetlenség védelmének vezető ereje a munkásosztály. Kedvezőbb a helyzetünk, mert kedvezőbb a béke és a haladás erőinek a világpolitikai helyzete, mert ezek az erők, élükön a Szovjetunióval hatalmasabbak, mint az imperializmus, a nemzetközi reakció erői. /.../ De Kossuth politikai örökségének lényegéhez az is hozzátartozik, hogy a nemzeti függetlenség védelme csak a nép kezében van jó helyen”.¹⁴

Mód Aladár az eddigieknél is didaktikusabban szinte pontokba szedve próbálta az emberekben tudatosítani Kossuth tanítását. „Mire tanít bennünket ez a politika?” – tette fel a közel sem költői kérdést a szerző. „Először arra, hogy az ország önálló és szabad fejlődésének feltételeit csak a nemzeti összefogás, a nemzeti egység útján

¹² Révai József Kossuth, Petőfi, Táncsics öröksége című írását lásd Száz év a szabadságért. Negyvennyolctól negyvennyolcig. Budapest, 1948. 81–87. /a továbbiakban Száz év.../

¹³ Révai 64.

¹⁴ Gimes Miklós: Kossuth és a függetlenség. Szabad Nép, 1948. szeptember 19.

lehet megteremteni.” Kossuth 1848-ban képes volt ezt átmenetileg létrehozni, de a birtokos nemesség – mint az egység vezető ereje – megakadályozta „a nép egészének mozgósítását a nemzet szabadságáért”. Ez a veszély természetesen már nem áll fenn, hiszen most a dolgozó osztályok, a munkásság és a parasztság az egység élcsapatai. „Másodszor arra tanít bennünket Kossuth politikája, hogy a demokratikus nemzeti összefogást csak a reakció, a megalkuvók, a ’fontolva haladók’ és az ingadozók elleni következetes harcban lehet szilárdná kovácsolni.” A forradalom és szabadságharc időszakában Kossuth megpróbálta ugyan mozgósítani a népet, a parasztságot azonban nem volt elég erős és önálló ahhoz, hogy leváltsa a nemesi kormányzatot és közigazgatást. Napjainkban azonban – figyelmeztetett Mód határozottan – „a demokratikus politika a munkások és parasztok szövetségében, a dolgozó osztályok mozgósításában” megtalálja a hatásos ellenszert az ellenséggel szemben. „Harmadszor arra tanít bennünket Kossuth politikája, hogy a földművelő nép gazdasági gyarapodását is csak az ipari termelés fejlesztése által lehet biztosítani.” Kossuth is tudta, hogy a jobbágyfelszabadítás csak az első lépés, a felemelkedés elengedhetetlen feltétele azonban a magyar ipar megteremtése. Ez az utódok kötelessége immár, hiszen „eszközök, korszerű felszerelés, ipari segítség és a termelés átszervezése nélkül a több mint nyolcvan százalékból 6–8 holdas kisgazdaságok nem biztosíthatják a falvak népének gazdasági gyarapodását, társadalmi és műveltségbeli felemelkedését”. „Végül negyedszer arra tanít bennünket Kossuth politikája, hogy a magyar nép a maga szabadságát és boldogulását csak a többi dunai népekkel való testvéri megegyezés és együttműködés útján érheti el.” 1848/49-ben magunkra maradtunk, ellenséges környezetben próbáltuk szabadságunkat kivívni. Fel kell tehát számolni a Duna mentén élő népek örökös viszálykodását, hogy a térség „az örökös háborúságnak földjéből a béke és a biztonság bástyájává, az itt élő népek szabad és békés otthonává váljék”.¹⁵

A megemlékezések csúcspontja az 1948. március 15-i budapesti nagy tömeggyűlés volt, melyen Rákosi mondta az ünnepi beszédet. Ezt a következő Kossuthtól vett idézettel kezdte: „Vannak helyzetek, midőn egy nemzetnél... semmi sem fontosabb, mint az emlékezet”. Ezután hosszan ecsetelte, hogy a népi demokráciát hogyan építették a 48-as honvédek unokái véres verejtékükkel, miként távolították el a romba dőlt gyárakból életük feláldozásával az aknákat, rongyos ruhákban faggal és hőszéggel dacolva miként építették fel a felrobbantott hidakat. Munkájuk „gyümölcse”, hogy a 48-as szabadságeszmék továbbfejlesztéseként megkezdődött a „nagyüzemek, bányák, bankok államosítása, melynek eredményeképpen a munka termelvénye nem a kapzsi tőkésnek profitját növeli többé, hanem a közösség érdekeit szolgálja”. „Száz

¹⁵ Mód Aladár: Az új magyar köztársaság és Kossuth tanítása. Közli Száz év...313–316.

esztendeje Kossuth azt hirdette: 'Most a nép maga lett ura önsorsának'. Ma a magyar népi demokrácia jelszava: 'Tied az ország, magadnak építed'.¹⁶

Az ideológiai alapokat természetesen konkrét tényekkel, beszámolókkal, sikerekkel lehetett és kellett megerősíteni. A párt szócsöveiben tehát szinte egymást érték az ilyen tartalmú „spontán” tudósítások. Ármány András rendőr őrmester március 15-én megjelent írásában hosszan ecsetelte, hogy miként valósult meg gyermekkori álma. Disznópásztor volt – napi két kilogramm búzáért – mesze a várostól, ahová soha sem tudott beutazni, mivel az intéző nem engedte és pénze sem volt rá. Nem tanulhatott, az „ünnepnap is olyan szürke volt, mint a hétköznapi”. A felszabadulás hozott gyökeres változást az életében: „nyugodtan tanulok, hiszen tudom, hogy megvan az értelme. /.../ S látom a tanfolyamon is a felszabadulás jelentőségét. Úgy bánnak velem, mint emberrel, s embernek is néznek. /.../ A felszabadulás tette azt lehetővé, hogy a munkások, parasztok számára megnyílt a Rendőrákadémia, hogy a munkások, parasztok rendőrtisztek lehessenek. /.../ A centenáriumi év lehetővé tette, hogy minden bajtárs a végrehajtó szolgálatot ellátó csoportból a tiszti vizsga sikeres letétele után a hatósági szolgálatot ellátók csoportjába kerüljön. /.../ Ezért küzdöttek a mi nagy elődeink, Petőfi, Kossuth, Táncsics száz esztendővel ezelőtt, ezeket hozta számunkra a felszabadulás, ezeket az eredményeket ünnepeljük most 1948. március 15-én.”¹⁷

A Magyar Rendőr február 15-i számában arról tudósított, hogy Budapest főkapitánya, Münnich Ferenc altábornagy felkereste Pesterzsébeten Petőfi Sándor „egyetlen életben lévő vérszerinti” rokonát, Baltazárné Hruz Margitot, kinek lakása „egy kertes ház sarkában álló düledező viskó”. A nyomorúságos körülmények között élő asszonyhoz másnap már kimentek a rendőrségi iparosok, „s a tegnap még düledező házikót helyrehozták, kicsinosították, s ezenfelül Münnich bajtárs 500 forint kézpénzt is adományozott” a kései rokonnak. „Mindezt azért tartjuk fontosnak megírni, mert büszkéek vagyunk, hogy testületünk ilyen formában is kifejezi ragaszkodását Petőfi emlékéhez.”¹⁸

A Fehérvári Kis Újság lelkesen tudósította olvasóit arról, hogy „a Szovjetunió kormánya a közelgő centenáris ünnepségek alkalmából soron kívül hazabocsátotta Batthyány Bálint hadnagy, polgárdi lakost, gróf Batthyány Lajosnak, az első magyar

¹⁶ Rákosi 490–491. Április 4-én Sárospatakon a Kommunista Párt nagygyűlésén ismét azt sulykolta hallgatóiba, hogy „népünk nemcsak hódolattal emlékszik vissza nemzetünk nagyjainak, Kossuthnak, Petőfinak, Táncsicsnak a munkájára, de a mostani demokráciát a 48-as ősök jogos utódjának és nagy művük becsületos folytatójának tekinti”. U. o. 497.

¹⁷ Március 15. címet viselő írását lásd a Magyar Rendőr 1948. március 15-i számában. Közli Gerő 55–56.

¹⁸ Magyar Rendőr, 1948. február 15-i szám, közli Gerő 171.

kormány miniszterelnökének leszármazottját”. A hadnagy jó egészségben érkezett meg Debrecenbe, ahonnan már haza is térhetett.¹⁹

Természetesen a centenáriumi évének fényét emelni lehetett különböző felhívásokkal, felajánlásokkal is. Pest megyében pl. összeírták az írástudatlanokat, s vállalták, hogy szeptembertől december végéig tanfolyamokon tanítják meg számukra a betűvetést.²⁰

Ennél lényegesebb, s nagyobb politikai jelentőséggel bírt a Szakszervezeti Tanács által meghirdetett centenáriumi országos munkaverseny, melyet „az ország legnagyobb nehézipari üzemének, a Nehézipari Központ kötelékébe tartozó csepeli Weiss Manfréd gyárnak dolgozói, akik hazánk újjáépítésének hős harcosai” kezdeményeztek. „Nemes versengéssel előre a hároméves terv győzelméért!” – szólt az öntudatos refrén minden dolgozóhoz. A Szabad Nép március 11-i számában már a tömeges csatlakozásról tudósított. A Ganz Hajógyár, a lágymányosi Goldberger gyár, a Mogyórt fogaskerékgyár, az ajkai Timföldgyár dolgozói „tántoríthatatlan hittel”, „izzó lelkesedéssel” tettek hitet amellett, hogy a nemes versengéssel 1848 méltó örökösei kívánnak lenni.²¹

Komoly propagandaértékkel bírt az ekkor alapított Kossuth-díj első átadásáról szóló tudósítás is. Ez azt hivatott tudatosítani az olvasókban, hogy az új hatalom tökéletesen megvalósítja a nemzeti egységet, s ezt reprezentálja a díjazottak névsora is. A köztársasági palota márványtermében „csoportok alakulnak. Emitt Bajor Gizi beszélget Varga Balázs ormospusztai bányásszal, amott Rákosi elvtárs fog éppen kezét Ambrus Terézszel, a csepeli WM fiatal gépmunkásnőjével. Bayer Oszkár vasesztergályost, a Diósgyőri Vasgyár háromszoros munkahőst Gerő Ernő, Rajk László és Major Tamás elvtárs veszi körül. A nagy halottak emlékdíjáért Bartók Béla fia, Derkovits özvegye, József Attila nővére és Somogyi Imre özvegye jött el. Öveges József pap-tanár textilgyári rohammunkásnők csoportjában várja a díjkiosztást, a nagybajuszú Molnár György tiszakürti újgazda, paraszttársainak arról beszél, hogyan termelt a nagy szárazság ellenére 42 mázsa búzát két hold földön”.²²

A diósgyőri munkások kultúrlapja novemberben arról értesített mindenkit, hogy december 4-én a vasgyári színjátszók mutatják majd be Barát Endre éppen befejezett történelmi színművét, melynek főhőse „a magyar parasztság és magyar munkásság legnagyobb alakja” Táncsics Mihály, címe pedig „Lobog a mécses”. A darabot a

¹⁹ Fehérvári Kis Újság, 1848. március 12-i szám, közli Gerő 175–176.

²⁰ „Nem lesz analfabéta a centenáriumi és végére Pest megyében” – olvashatjuk a Szabad Nép 1948. július 6-i számában.

²¹ A centenáriumi munkaverseny előzményeire lásd a Népszava 1948. március 5-i számát, a Szakszervezeti Tanács felhívására és országos visszhangjára pedig a Szabad Nép 1948. március 11-i számát.

²² A beszámoló a Szabad Nép 1948. március 17-i számában jelent meg, közli Gerő 108–109.

Nemzeti Színház is műsorra tűzi, de az ősbemutató – Major Tamás igazgató beleegyezésével – a város felszabadulásának ünnepén Diósgyőrben lesz, s így „az ünnepség országos jelentőségű eseménnyé nő”.²³

A Szabad Nép természetesen útmutatót is adott a bizonytalankodó elvtársaknak. Szentmártonkátáról kért irányadást Podgorsek Károly arról, hogy március 15-én csak a nemzeti színű zászlót lehet-e használni a kivonuláskor, avagy a vöröset is? „...én ragaszkodom a vörös zászlóhoz is, mert szerintem a nemzeti és a vörös zászló együtt jelenti a demokráciát” – írta öntudatosan a kérdező. A válasz Petőfi idézetekkel sűrűn teletűzdelt helyeslés volt. „Igaza van, kedves Podgorsek elvtárs, a magyar szabadság ünnepén egymás mellett a helye a nemzeti színű és a vörös lobogónak. Már száz évvel ezelőtt is így volt ez. /.../ A márciusi forradalom egyik nagy tette a 'vörös republikánusnak', Táncsicsnak kiszabadítása volt. Petőfi, Vasvári, Perczel Mór, a márciusi fiatalok a nemzeti szín mellé vörös tollat tűztek kalapjukra.” A történelmi érvelést aktuálpolitikaival egészítette ki a választ megfogalmazó Betlen Oszkár: ez a két lobogó immár elválaszthatatlan egymástól, hiszen a magyar nemzet ügyét nem lehet különválasztani a haladás ügyétől. „A két lobogó együtt azt hirdeti, hogy ez az ország végre a nép országa lett. A népé, amely maga földjén dolgozik, maga igazgatja gyárait, és maga vezeti országát a szocializmus útjára. Piros arccal és piros zászlókkal.”²⁴

1948. április 4-én a Szovjetunió ünnepélyes keretek között adta vissza a világosi fegyverletételnél zsákmányolt honvédszászlókat. Az esemény lehetőséget teremtett arra is, hogy összekapcsolják 1848 emlékét a hazánkat felszabadító szovjet hadsereg iránt megnyilvánuló hálával. Révai József a Szabad Népben megjelent írásában a következő ívet rajzolta meg: „Eddig az április 4-iki évfordulókon okunk volt túlnyomóan azt hangsúlyozni, és népünk emlékezetébe idézni, hogy szabadságunkat és függetlenségünket ajándékba kaptuk a Szovjetuniótól. A harmadik évfordulón okunk és jogunk van mást is hangsúlyozni. Szabadságot és függetlenséget – a szó igazi értelmében – nem is lehet ajándékba kapni. Az a nép, melyben legalább nem szunnyadnak a szabadság és függetlenség megtartására, kiépítésére és megszilárdítására alkalmas és érett belső erők, hiába kapja őket 'ajándékba'. Csak a szabadság és függetlenség lehetőségét lehet ajándékba kapni, a lehetőséget valósággá változtatni minden népnek magának kell. Demokráciánk hároméves fejlődésének talán legnagyobb eredménye, hogy bebizonyítottuk a magunk és a világ számára, hogy íme, érettek voltunk a szabadságra és a függetlenségre, hogy ezúttal nem késünk el, mint annyiszor történelmünkben. És a hála a felszabadító Szovjetunió iránt lassan átalakul hálává azért, hogy alkalmat adott a magyar népnek a próba kiállására. Demokratikus

²³ Diósgyőri Munkás Kultúréletünk, 1948. november 19-i szám, közli Gerő 93–94.

²⁴ Válaszlevél Szentmártonkátára, Szabad Nép, 1948. március 11.

átalakulásunkra kétségkívül a Szovjetunió adta a külső lökést, mint ahogy 1848-ban is külső lökés indította el az akkori magyar átalakulást.”²⁵

Az ünnepi megemlékezéseket természetesen felhasználták arra is, hogy „üssenek” az ellenségén, legyen az akár a klerikális reakció, akár a még nyomokban fellelhető polgári demokratikus elveket valló szűk elit. Andics Erzsébet írásában határozottan fogalmazott: az egyházi reakció ideálja a tudatlan, hívő ember, aki kiszolgáltatott a természet és a társadalom törvényeivel szemben. Gyűlöli a történelemtudományt is, hiszen az bebizonyította, hogy történelmünk során a főpapság szinte mindig az idegen elnyomók fő támasza volt. „A magyar ifjúság most az első választás előtt áll, hogy kivel akar együtt menetelni? Kollonich hagyományait akarja-e folytatni, Hám Jánosokkal és Bangha páterekkel akar-e együtt menni? Mindszentyt akarja-e követni, vagy pedig Rákosit, Kossuthot, Eötvöst, Arany Jánost és Adyt?”²⁶ A Veszprém megyei „Tokod-Atáron a centenáriumi emlékmű avatásánál Rác János gimnáziumi tanár beszédében kijelentette: Mindszenty célja ma ugyanaz, mint 1848-ban a házaáruló Hám érseké”.²⁷

A kommunista párt vezető politikusainak megnyilvánulásaitól és a baloldali publicisztika hangvételétől lényegesen eltért az Országgyűlés elnökének, Nagy Imrének ünnepi beszéde, helyzetértékelése. A bolsevik frazeológia természetesen tőle sem állt távol, de megemlékezésében éles hangsúlybéli különbségek fedezhetők fel. Beszédének nagy része valóban a száz évvel korábbi események méltatása volt, s a szabadságharc vezető személyiségeinek történelmi érdemeit hangsúlyozta. Míg Rákosi, Révai és a kommunista vezető elit ünnepi szónoklatai azt bizonygatták, hogy 1848/49-et ők emelik történelmi magasságba, ők teszik „nagygyá” az elődöket, Nagy Imre azt sugallta: Kossuthéknak köszönhető, hogy van mit folytatni. Másrészt Rákosiék leszűkítették 1848/49-et Kossuthra, Petőfire és Táncsicsra, rangsorolták a forradalom és szabadságharc politikai garnitúráját, ezzel szemben Nagy Imre mellékük emelte a márciusi ifjakat, a honvédsereg tábornokait és tisztjeit, a forradalmi nép egyszerű katonáit, akik saját feladatuk elvégzésével szintén „nagy emberek voltak, méltók a nagy idők nagy eszméihez”. Záró mondatai pedig szinte istenkísértés számba mentek, hiszen nem Sztálinhoz és a Vörös Hadsereghez fohászkodott segítségért, hanem a Himnusz soraival zárt: „Isten áldd meg a magyart, jó kedvvel, bőséggel!”²⁸

²⁵ Révai József: A visszakapott zászlók. Szabad Nép, 1948. április 4. Részleteket közöl belőle Gerő 178.

²⁶ Andics Erzsébet írását lásd a Március Tizenötödike 1948. október 15-i számában. Részleteiben közli Gerő 256–257.

²⁷ Népszava, 1948. november 4.

²⁸ Beszédének teljes szövegét lásd Nagy Imre: Egy évtized. Válogatott beszédek és írások. Budapest, 1954. II. kötet 5–12.

Ha végigtekintünk 1948/49 centenáriumi ünnepségeinek hosszú során, azok szinte kivétel nélkül magukon hordozzák a nyilvánvaló szándékot: népszerűsíteni kell a kommunista párt programját, be kell bizonyítani, hogy ez a politikai erő a '48-as eszmék egyedül méltó örököse és folytatója. Mindenki más meg akarja gyalázni, meg akarja hamisítani Kossuth, Táncsics és Petőfi örökségét, vagyis nemzetietlen, eltiporni való ellenség. Ugyanakkor szembetűnő az is, hogy 1848 kisajátítása csak és kizárólag úgy volt lehetséges, ha meghamisították. S ebből következik, hogy a történelmi évforduló csak eszköz volt a baloldali erők kezében, hosszú távon nem számítottak/számíthattak rá. Ez természetes is, hiszen 1848 talán legfontosabb alapidokumentuma a 12 pont. Ha ezeket a Rákosi korszak bármely évében elővették és felolvasták, riasztó volt az ellentét annak szellemisége és az „örökösök” által megvalósított gyakorlat között. Érthető tehát, hogy 1951-ben minisztertanácsi rendelet mondta ki: „Március hó 15. napja rendes munkanap”.

Ugyanezzel a dilemmával nézett szembe a Kádár-korszak is 1956 után: 1848 a nemzet számára élő ünnep, aktuális üzenetekkel, a rendszer által megoldhatatlan feladatokkal. A megoldás talán a dualizmus kori hatalmi elit által sugallthoz állt a legközelebb. Mértéktartóan hallgatni kell róla, és lehetőség szerint feloldani a munkásmozgalom évszázados küzdelmében. Így „találták fel” a Forradalmi Ifjúi Napok ünnepfolyamát, kötötték csokorba március 15-ét, március 21-ét és április 4-ét. Az üzenetet így summázhatjuk: az eszme, amit Petőfiék megálmodtak, Kun Bélának 1919-ben rövid időre győzelemre vittek, azt hosszú távon megvalósítani csak azért tudtuk és tudjuk, mert hazánkat a dicsőséges szovjet csapatok szabadították fel. Hamis volt az ünnep hatalmi logikája, hamis volt az ünnep körítése, Kossuth, Petőfi és Táncsics arra vártak, hogy kiszabadítsák őket a szellemi börtönből.

„Feier“ im Dienste der Machtübernahme
(Hundertjährige Gedenkfeier in Ungarn 1948)

Die Erinnerung an 1848/49 hatte sich ins Gedächtnis der ungarischen Nation tief eingeprägt. Aus den Ereignissen der anderthalb Jahre sind solche **Kulten und Mythen** entstanden, die erleichtert haben, den Schock der Niederlage zu ertragen, und die für die Menschen späterer Zeitalter als Träger der Träume nach Freiheit erscheinen konnten. Die politischen Mächte des 20. Jahrhunderts wollten aber eindeutig die Kraft benutzen, die in diesen steckt. Am deutlichsten und mit dem Anspruch auf Alleinigkeit hat die kommunistische politische Elite ab 1947/48 den 15. März missbraucht. 1948 war das Jahr der hundertjährigen Gedenkfeiern, aber mit der Einigung der kommunistischen und der sozialdemokratischen Parteien entstand in dem selben Jahr das Einparteiensystem. Damit wurden die Gedenkfeiern in den Dienst der Machtübernahme gestellt. Die linke Elite wollte ohne Zweifel beweisen, dass nur sie die würdigen Erben von 1848 sein können, nur sie können Kossuth und seine Zeitgenossen dazu berufend feiern. Der ideologische Hintergrund der Feier wurde von József Révai geschaffen und die Zeitung „Szabad Nép“ („Freies Volk“) wurde zum Schauplatz der Propaganda. Nach Révai ergibt sich die Erbe von 1848 aus den Arbeiten und Gedanken von Lajos Kossuth, Sándor Petőfi und Mihály Táncsics. Die Nachricht von Kossuth sei, dass man auf die Unabhängigkeit bis zum letzten besteht, die von Petőfi das schlüssige demokratische Denken und die von Táncsics das treue Beharren auf seine eigene Klasse der Bauern. Nach Mátyás Rákosi kann man die Tatsache, dass die Macht an das Volk übergegangen ist, als ein Erfolg bewerten, der die Verwirklichung des Zieles des Freiheitskampfes bedeutet. Er formulierte als Parole: „Das Land ist deins, du baust es für dich auf!“ Es ist typisch, dass der Kossuth-Preis zuerst am 15. März 1948. überreicht wurde. Die Zeitung „Szabad Nép“ hat sämtliche Berichte darüber veröffentlicht, wie die linke Seite den „grossen Traum“ der Nation aus 1848 erfüllt und verwirklicht hat.

AZ EVANGÉLIKUS EGYHÁZ ÉS AZ 1918-AS POLGÁRI DEMOKRATIKUS FORRADALOM

1918. szeptember 11-én zsúfolásig megtelt a budapesti Deák téren álló evangélikus egyházi épületegyüttes nagyterme. Fontos eseményre került itt sor, hiszen a megjelentek a Magyarországi Ágostai Hitvallású Evangélikus Keresztény Egyház 1918. évi egyetemes közgyűlésének résztvevői voltak. Az esemény jelentőségét növelte, hogy ekkor került sor az új egyetemes – mai szóhasználatnál élve országos – felügyelő beiktatására. A hazai evangélikusság legmagasabb rangú világi vezetőjének tisztségében a leköszönő báró Prónay Dezsőt báró Solymossy Lajos váltotta. A köztisztletben álló Prónay harmincöt éven át töltötte be magas egyházi pozícióját, s idős korára hivatkozva vált meg attól. A helyébe lépő Solymossynak nem volt könnyű a dolga, ha méltó módon kívánta folytatni nagy tekintélyű elődje tevékenységét.¹ Még nehezebbé tette a rá váró munkát az ország nyomasztó helyzete és jövőjének bizonytalansága.

Ekkor már nyilvánvaló volt háborús vereségünk, a társadalmi feszültségek pedig napról napra növekedtek. Azt is egyre többen ismerték fel, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlóban levő épülete maga alá temetheti a történelmi Magyarországot. A haza és a lakossága 7,1 %-át kitevő mintegy 1 300 000 evangélikus sorsáért való aggodalom csendült ki a régi és az új egyetemes felügyelő ünnepi szónoklataiból. Prónay búcsúbeszédében így összegezte a fennálló állapotokat és egyháza feladatát: „Válságos időkben élünk. Végtelen nagy a szomorú háború által okozott pusztulás. Igen nagy a veszteség anyagi javakban, még szomorúbb az emberi életben, az emberek testi épségében szenvedett veszteség (sic!). És mindezek mellett a háború az emberiség legfőbb erkölcsi értékeit is veszélyezteti, sőt ezeknek megsemmisítésével fenyeget. Eldurvultak az erkölcsök. Megrendültek azok az alapelvek, amelyeken – és az ezeken alapuló intézményeken – a társadalmi és állami rend és az egész közművelődés nyugszik. A tulajdon, a család, a haza, a vallás, ezek azok az eszmék, alapelvek, amelyeken és az ezeken alapuló intézményeken nyugszik egész közművelődésünk. És ezek az intézmények egymással szorosan összefüggenek, ha megrendül az egyik, megrendül mindenik. Attól kell félnünk, hogy a pusztulásnak ha-

¹ Evangélikus Óráló. Egyházi és iskolai hetilap. Felelős szerkesztő és laptulajdonos: Noszko István. 1918. szeptember 18. 283. p.

sonló korszaka kezdődik, aminő a népvándorlás kora volt. Midőn a népvándorlás a régi görög-római közművelődést, jelentéktelen maradványoktól eltekintve, megsemmisítette, a keresztény egyház volt az, amely a közművelődés alapjait ismét lerakta. Az egyház föladata volna most is, hogy megmentse és megővja az emberiségnek a háború által veszélyeztetett legfőbb erkölcsi értékeit.”²

Az új egyetemes felügyelő székfoglalójában rámutatott, hogy az evangélikus felekezet vezetőinek több figyelmet és energiát kell fordítaniuk a vallástól eltávolodott „alsóbb néposztályok” visszahódítására. Elismerte ezek jogát a tisztességes megélhetéshez, de tévesnek és károsnak minősítette az ennek biztosítására kínált szocialista megoldási módot. Felszólította egyháza lelkészeit és tanítóit, hogy mindent tegyenek meg a baloldali munkásmozgalmi eszmék terjedésének meggátolásáért. Fontosnak tartotta a világi és egyházi hatóságok tekintélyének megerősítését. Ezt követően a politikai és közélet demokratizálására vonatkozó követeléseket az alábbi szavakkal utasította el: „A demokrácia uralomrajutására Magyarországon nincs szükség, itt minden vonalon a legteljesebb jogegyenlőség, a legteljesebb demokrácia uralkodik, mit mindenki egyaránt kell hogy elismerjen, önmagukban még azok is, akik a demokrácia hamis jelszával az üszköt eldobták.”³ Solymossy fenti megállapítása az ország helyzetének alapos félreértelmezéséről tanúskodott. Beszédében feleslegesnek nevezte az 1848-as radikális elvek hangoztatását és hitet tett a Habsburg-dinasztia iránti hűségéről: „Ma a 48-as eszmékből az életbeléptetett és visszahajtandó (sic!) törvényeken kívül fenntartható az ország önállóságának és függetlenségének eszméje, mely minden magyar ember lelkében kell, hogy éljen, mely felé minden magyar ember kell, hogy okkal, móddal és okosan törekedjen. A történelem szerint 48-at felváltotta a 67, mikor a nemzet királyával egyezséget, békét kötött, melynek fenntartását minden igaz és becsületes magyar embernek állnia kell, bár felülvizsgálatot és megjavítást, megváltozott viszonyokhoz mérten kívánni lehet és kívánni időszerű.”⁴ A korabeli evangélikus sajtó tudósítása szerint Solymossy szónoklatát a hallgatóság élénk helyesléssel kísérte.⁵ Az elkövetkező hónapok során azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az evangélikus egyházi személyek közül sokan másként értelmezik a demokráciát, az ország függetlenségét és más politikai kérdéseket, mint az egyetemes felügyelő.

² A magyarországi ágostai hitv. evang. keresztyén egyház 1918. évi szeptember hó 11–13. napján megtartott 1918. évi rendes egyetemes közgyűlésének jegyzőkönyve. Ifj. Kellner Ernő Könyvnyomdája, Budapest, 1918. 3–4. p.

³ Id. mű, 9. p.

⁴ Ugyanott.

⁵ Evangélikus Órállo, 1918. szeptember 18. 284. p.

A mindinkább felgyorsuló és egyre vészterheesebb nemzetközi és hazai események hatására báró Solymossy Lajos 1918. október 3-ra értekezletet hívott össze Budapestre. Az ezen való részvételre felkérte a négy evangélikus egyházkerület elnökségeit, valamint dr. Szelényi Aladárt, az egyház egyetemes világi főjegyzőjét. Minden egyházkerület elnöksége két tagból állt: a püspökből és a kerületi felügyelőből. A püspökök valamennyien megjelentek a megbeszélésen, a felügyelők közül viszont csak kettő. Így Solymossy és Szelényi tárgyalópartnereként a bányai egyházkerületet dr. Raffay Sándor püspök képviselte. A dunáninnyi egyházkerületből dr. Baltik Frigyes püspök és dr. Kéler Zoltán felügyelő érkezett. A dunántúli egyházkerület részéről Kapi Béla püspök vett részt a tanácskozáson. A tiszai egyházkerület élén álló Geduly Henrik püspökkel és Szentiványi Árpád felügyelővel egészült még ki a jelenlevők névsora.⁶ A megbeszélésen az egyetemes felügyelő javaslatára megállapodtak abban, hogy körülbelül negyedévente – azonban ha szükséges, akkor ennél gyakrabban – úgynevezett elnöki vagy elnökségi értekezleteket tartanak. Ezeken döntenek az országos jelentőségű egyházi ügyek egyöntetű kezeléséről. Az ekkor létrehozott új testület a későbbiekben fontos szerepet töltött be az evangélikus egyház irányításában, s 1918–1919 fordulóján nagyjából kéthetente, néha még ennél is gyakrabban ülésezett.⁷

1918. október 23-ról 24-re virradó éjjel Budapesten a Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Párt, az Országos Polgári Radikális Párt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt részvételével megalakult a Magyar Nemzeti Tanács. Ezt a tényt október 25-én hozták nyilvánosságra. Október 31-én győzött a polgári demokratikus forradalom és a Nemzeti Tanács vezetője, gróf Károlyi Mihály kapott miniszterelnöki kinevezést. A még aznap megalakított Károlyi-kormány a Nemzeti Tanács pártjainak koalícióján alapult. Vallási kérdésekkel se a Nemzeti Tanács 1918. október 26-án közzétett kiáltványa, se az új kabinet programja, se a kormányfő megnyilatkozásai nem foglalkoztak.⁸ Azonban az evangélikus felekezet jövőjén töprengők az új kormányban magukat képviseltető politikai erők vallási kérdésekben elfoglalt korábbi álláspontjai alapján következtethettek arra, milyen magatartást várhatnak tőlük ezen a téren. Ebből a szempontból a Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Párttól kellett legkevésbé tartaniuk. Ennek 1916-os programja ugyanis hitet tett a teljes vallásszabadság érvényesülése és a vallási közösségek egyenjogúsága mellett. Az auto-

⁶ Evangélikus Országos Levéltár. (A továbbiakban: EOL.) Elnöki értekezleti jegyzőkönyvek. (A továbbiakban: Eéj.) Az 1918. október 3-i értekezlet jegyzőkönyve.

⁷ EOL. Eéj. Itt az 1918. október 3-i értekezletől a Tanácsköztársaság kikiáltásáig a következő dátumú jegyzőkönyvek találhatók meg: 1918. november 23., december 5., december 9., december 20., 1919. január 13., január 27., február 7., február 14., február 28. és március 10.

⁸ Magyar kormányprogramok 1867–2002. 1. kötet. A szerkesztőbizottság elnöke: Kiss Péter. Magyar Hivatalos Közlönykiadó, Budapest, 2004. 427–444. p.

nómiával rendelkező felekezetek számára önkormányzatuk tiszteletben tartását, az autonómiával fel nem ruházottak részére pedig önrendelkezésük biztosítását ígérte.⁹ Az Országos Polgári Radikális Párt 1914-ben elfogadott programja vallásszabadságot és korlátozások nélküli önkormányzatot követelt minden vallási csoportnak. Szükségesnek tartotta az állam és az egyházak elválasztását. Meg akarta szüntetni a vallási ügyekbe való hivatali beavatkozást, hogy ebben a vonatkozásban csak az egyesülési törvény előírásai érvényesüljenek. Az evangélikusokban a pártprogram azon részei keltettek komoly aggodalmakat, amelyek kilátásba helyezték az egyházi javak szekularizálását, a felekezeti iskolák államosítását és a tanintézményekben történő vallásoktatás eltörlését. A hittantanítást a polgári radikálisok a családok működésének és az egyházak önkormányzati tevékenységének körébe akarták utalni.¹⁰ A párt 1918-ban közzétett új programja lényegében megismételte a fenti kitételeket.¹¹ A hazai evangélikusság számára az Országos Polgári Radikális Párt egyházpolitikai álláspontjánál semmivel nem voltak megnyugtatóbbak a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vallási ügyekben hangoztatott nézetei. Ezen a téren a szociáldemokraták körében az 1903-as pártprogramjukban lefektetett elvek maradtak meghatározóak az őszirózsás forradalom időszakában is. Így a „klerikalizmus elleni harc” jegyében célul tűzték ki az állam és az egyházak szétválasztását, a felekezetek közpénzből történő segélyezésének megszüntetését, a vallási közösségek javainak köztulajdonba vételét, az iskolai hitoktatás eltörlését és az egyházi tanintézetek felszámolását. Ehhez járult még az a követelés, hogy „... a vallás és annak szervezetei magánügygé nyilvánítassanak...”¹²

Az evangélikusok vezetőinek a Károlyi-kormány várható egyházpolitikájára vonatkozó aggályait valamelyest mérsékelte az a tény, hogy a vallás- és közoktatásügyi tárcát Lovászy Márton kapta meg. A polgári liberális mentalitású Lovászy a Függetlenségi és 48-as (Károlyi) Párt meghatározó jelentőségű politikusaként visszafogott álláspontra helyezkedett a felekezeteket és a tanügyet érintő változtatások tekintetében. Felvázolta az iskolarendszer demokratikus átalakításának körvonalait, de tartózkodott minden lépéstől, ami gyökeresen megváltoztatta volna a fennálló viszonyokat. Ezért a polgári radikálisok és a szociáldemokraták törekvései ellenére nem irányozta elő az iskolák államosítását és a kötelező hitoktatás megszüntetését.¹³

⁹ Mérei Gyula: A magyar polgári pártok programjai (1867–1918). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 310–311. p.

¹⁰ Id. mű, 314. és 317–318. p.

¹¹ Id. mű, 319–321. p.

¹² A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. 3. kötet. 1900–1907. Összeállította: Erényi Tibor, Mucsi Ferenc, S. Vincze Edit. Franklin-nyomda, Budapest, 1955. 142. p.

¹³ Mann Miklós: Magyar oktatáspolitikusok 1848–1998. Könyvfólia Bt., Budapest, 2001. 85. p.

Ennek következtében evangélikus részről nem voltak rossz véleménnyel Lovászy kultuszminiszteri tevékenységéről. Raffay Sándor bányakerületi püspök önéletrajzi írásaiban egyetlen intézkedését sem kifogásolta.¹⁴ Geduly Henrik – a tiszai egyházkerület püspöke – pedig egyenesen úgy vélekedett Lovászyról, hogy sok jóindulatot tanúsított az evangélikus egyház iránt.¹⁵

A Károlyi-kormány megalakulásakor élvezte a magyar társadalom túlnyomó részének bizalmát. Ennek kifejezésére egymás után jelentették be a Magyar Nemzeti Tanácshoz való csatlakozásukat a gazdasági, politikai és kulturális élet vezető személyiségei és szervezetei. Nem maradtak ki a sorból az egyházak sem. Csernoch János esztergomi érsek 1918 novemberének első napjaiban körlevélben szólította fel a katolikus papságot a Nemzeti Tanács támogatására. Hasonlóan cselekedett Prohászka Ottokár székesfehérvári megyés püspök és más katolikus főpapok is.¹⁶ A református egyházban szintén hamar megtörtént a reagálás a sorsfordító jelentőségű eseményekre. 1918. november 1-jén a Református Egyetemes Konvent intézett az együttműködési készségét hangoztató átiratot a Nemzeti Tanácshoz. November 2-án a református egyházkerületek püspökei és főgondnokai adtak ki közösen hasonló tartalmú körlevelet. Az Országos Református Lelkészegyesület és az 1918. november 15-én megalakult Országos Református Tanács ugyancsak rokonszenvét fejezte ki a polgári demokratikus átalakulás iránt.¹⁷

Természetesen a hazai evangélikusság sem rejtette véka alá álláspontját a nagy horderejű változásokkal kapcsolatban. Az evangélikus sajtótermékek behatóan foglalkoztak az 1918. október végi eseményekkel. A Harangszó című evangélikus lap 1918. november 3-i száma tárgyilagosan ismertette a legújabb nemzetközi és itthoni fejleményeket. Az ezekkel foglalkozó cikk fő mondanivalója a következő volt: „Ezekben a sors döntő (sic!) órákban nagyon kíváncsok volna, ha végre már a magyar a magyarral kezét fogva egyetértene.”¹⁸ A Harangszó visszafogott hangvétellű kommentárjánál lelkesebben üdvözölte az őszirózsás forradalom győzelmét az Evangélikus Órálló címmel megjelenő hetilap 1918. november 3-i vezércikke. Ez az október 31-i dátum kapcsán párhuzamot vont a hitújítás 1517-es elindulása és az 1918-

¹⁴ EOL. Raffay Sándor személyi irathagyatéka. Önéletrajzi írások. Feljegyzések. 30. p.

¹⁵ EOL. Tiszai Evangélikus Egyházkerület Levéltára. III. 10. doboz. Egyházkerületi közgyűlési jegyzőkönyvek. Az 1920. október 27-i közgyűlés jegyzőkönyve. Püspöki jelentés. 5. p.

¹⁶ Salamon Konrád: Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Korona Kiadó, Budapest, 2001. 57. p.

¹⁷ Csohány János: A magyar állam valláspolitikája és a református egyház. In: Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből 1867–1978. Studia et Acta Ecclesiastica V. Főszerkesztő: Bartha Tibor és Makkai László. Kiadja a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya. Budapest, 1983. 101–102. p.

¹⁸ Harangszó. Vallásos néplap. Felelős szerkesztő és kiadó: Szalay Mihály. 1918. november 3. 222. p.

as magyarországi polgári demokratikus fordulat között: „Mintha csak ugyanazon szellő hatotta volna át az emberek lelkét, mint hajdan a reformáció hajnalán, úgy lelkesedett a nép, a katonaság a szabadság, az egyenlőség és a testvériség szent és nagy reform eszményeiért (sic!). S hazánk alkotmánya egy nap alatt új tartalmat nyert.”¹⁹ A magát meg nem nevező cikkíró örömmel nyugtázta, hogy a sorsformáló események éppen a reformáció emléknapiján történtek. Kifejezte azt a meggyőződését, hogy a magyar protestantizmus történelmi hagyományai jelentősen hozzájárultak a bekövetkezett demokratikus változáshoz. Végül meglelégedéssel állapította meg: „Október 31-ike ezentul nemcsak protestáns egyházainknak lesz emlékünnepe, de emlékünnepe lesz a kiépitendő szabad, független Magyarországnak is!”²⁰

Ugyanazon a napon, amikor a Harangszó és az Evangélikus Órálló fenti cikkei megjelentek, a Budapesti Evangélikusok Lapja szintén foglalkozott a kialakult belpolitikai helyzettel. A hetilap közölte Raffay Sándor püspök „Határvonalon” című írását. Ebben Raffay rámutatott, hogy a nemzet a múlt és a jövő határán áll. Kijelentette, hogy az igazi evangélikus hívőknek jó hazafiaknak kell lenniük. Ezt követően így folytatta: „Ma, mikor hazánk élete fordulóhoz ért s mi a múlt és a jövő határvonalán megállunk, nem lehet más kérdésünk evangélikus egyházunk híveihez, mint az hogy a hazát az eddigi hűséggel, az apák és ősök hagyományos ragaszkodásával szeressék. E szeretet egyik bizonyága és jelensége, hogy az ország törvényes kormányát, melynek feladata a nehéz időkben úgys terhesebb, mint a békés idők csendes napjain, minden engedelmességgel, teljes szolgálatkészséggel, rendtartó engedelmességgel támogatassák.”²¹ A püspök az általa törvényesnek elismert Károlyi-kormányt a békés belső átalakulás őszinte elkötelezettjének tartotta, mondván: „Nem szabad kételkednünk, hogy az új kornak sorsvívői igaz hazafias lélekkel, hazánk függetlenségének és önállóságának komoly akaratával, a társadalmi élet minden honpolgár javát szemmel tartó újjáalakításának nemes szándékával láttak a munkához.”²² Ezért Raffay a becsületes hazafiakat az új állami vezetés támogatására buzdította. Ugyanebben a lapszámban egy másik cikk arra kérte az evangélikusokat, hogy ne vegyüljenek „... a könnyen felizguló s ezer veszedelembé jutható utcai tömegekbe.”²³ Hiszen a rendet biztosítani kell a békés kibontakozás érdekében.

1918. november 4-én Raffay körlevélben fordult a Bányai Evangélikus Egyházkerület gyülekezeteihez, melyek élén állt. Ebben lényegében megismételte a Buda-

¹⁹ Evangélikus Órálló, 1918. november 3. 309. p.

²⁰ Ugyanott.

²¹ Budapesti Evangélikusok Lapja. Belmissiói hetilap. Szerkeszti és kiadja: Dr. Raffay Sándor. 1918. november 3. 138. p.

²² Ugyanott.

²³ Budapesti Evangélikusok Lapja, 1918. november 3. 139. p.

pesti Evangélikusok Lapjában megjelent gondolatait. Arra kérte az evangélikus hívőket és lelkészeket, hogy az ország bizonytalan és válságos helyzetét szem előtt tartva igyekezzenek megőrizni a nyugalmat, a rendet és a testvéri együttérzést. „Zendülésektől, rendzavarásoktól, visszavonást okozó pártoskodásoktól tartózkodjanak. Bizzanak a népeket kormányzó Isten sorsintéző bölcsességében, de bizzanak az országot vezető alkotmányos kormány hazátszerető hűségében s a nemzet közjait megóvni kívánó törekvéseiben, hogy végtére is minden jóra fordul.”²⁴ Rámutatott, hogy a haza jövője megkívánja a felekezeti, nyelvi és nemzetiségi ellentétek mellőzését. Erre szólította fel a lelki vezetése alá rendelteket.

Egy nappal később, 1918. november 5-én a Tiszai Evangélikus Egyházkerület püspöke, Geduly Henrik is pásztorlevelet tett közzé. A Nyíregyházán keltezett iratban Geduly hangoztatta, hogy a Nemzeti Tanács a nép akaratából s az uralkodó jóváhagyásával alakult meg. Ezért minden állampolgár engedelmességgel tartozik a testületnek és a megbízásából megalakult kormánynak: „Hűség, szeretet, odaadás az ezredéves haza iránt, – testvéries, meleg, közvetlen érintkezésmód a társadalom különböző tagjai között, – béke, türelem a megnyilvánuló véleményekkel szemben, – megbecsülése minden munkás tényező jogos érdekének: ime ezek azok a vezérelvek, amelyek minket az új alakulások e rohamszerűen haladó világában jellemezni fognak s melyekről az evang. egyházban jogos büszkeséggel mondhatjuk, hogy azokat az evangélium alapján eddig is hirdettük, eddig is követtük. [...] Mi tehát igazán megértő szívvvel állhatunk és álljunk mindannyian a Nemzeti Tanács kibontott piros-fehér-zöld lobogója alá.”²⁵ A püspök felkérte kerülete minden egyházi személyét, hogy lelkes odaadással támogassák az új kormányt a közjóért, a közrend fenntartásáért és a társadalom békés fejlődéséért végzett munkájában. Utasította a joghatósága alá tartozók közül a hivatali esküre kötelezetteket, hogy esküdjenek fel a Nemzeti Tanácsra. Végül felhívta a figyelmet arra, hogy a jövőben a „királyi” jelzót mellőzni kell a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez intézett beadványokban.

1918. november 5-én evangélikus részről Geduly körlevele mellett még egy fontos megnyilatkozásra került sor az új állami vezetés iránt. A Magyarhoni Evangélikus Lelkészek Egyesülete (MELE) elnöksége bejelentette csatlakozását a Magyar Nemzeti Tanácshoz, amit az elfogadott. Ezután az országos irányító testületben Kaczián János, a Budapesti Evangélikus Egyházmegye esperese képviselte az evangélikus lelkészeket.²⁶ A MELE elnökségének ezt a döntését a szervezet választmányi ülése később helyeslően tudomásul vette. A MELE akkori elnöke, Paulik János nyíregyházi lelkész 1919 elején így indokolta a lelkészegyesület vezetésének fenti lépését:

²⁴ Evangélikus Órálló, 1918. november 16. 318. p.

²⁵ Ugyanott.

²⁶ Evangélikus Órálló, 1919. január 11. 10. p.

„Kivánatosnak tartottuk ugyanis, hogy mi is, mint egy országos szervezetnek a képviselői, életjelt adjunk magunkról, nehogy hallgatásunk félreértésekre adjon alkalmat, s a körülöttünk folyó eseményekben illetően alakban is igyekezzünk bekapcsolódni.”²⁷ A MELE Nemzeti Tanácshoz történt csatlakozása megfelelt az evangélikus püspökök álláspontjának, hiszen ők szintén támogatták a demokratikus átalakulást. Erre vonatkozóan már megismertük Geduly Henrik és Raffay Sándor véleményét. Ráadásul Raffay a MELE választmányának tagja volt, amikor az jóváhagyta, hogy a lelkészek egyesülete képviselteti magát a Nemzeti Tanácsban.²⁸ A püspök a Budapesti Evangélikusok Lapja 1918. november 10-i számában ismételten kiállt az országban bekövetkezett politikai változások mellett, melyekről így írt: „A reformáció születése napján megszületett Magyarország önállósága és függetlensége is. A lelkiismereti szabadság diadalának napján felderült a társadalmi és nemzeti szabadság hajnalsugára is. Október 31. ezentúl kétszeres ünnepünk lesz nekünk evangélikus magyaroknak.”²⁹ Raffay újra kérte az evangélikusokat, hogy törekedjenek a rend és a köznyugalom fenntartására, valamint a nemzet érdekében való összefogásra. A lap ugyanezen száma tudósította olvasóit a pesti evangélikus magyar gyülekezet tanácsának 1918. november 4-i határozatáról, mely szerint üdvözik a Károlyi-kormányt és a jóindulatába ajánlják vallási közösségüket.³⁰

Kapi Béla, a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület püspöke szintén támogatásáról biztosította az őszi forradalommal hatalomra jutott állami vezetést. Raffayhoz 1918. november 20-án Szombathelyen írt leveléből tudjuk, hogy Kapit nagyon aggasztotta a Károlyi-kabinet ellen már akkor megindult aknamunka. Jól látta, hogy Károlyi Mihály megbuktatása esetén egy radikális kormány fog alakulni. Ez minden bizonnyal napirendre tűzi az állam és a felekezetek szétválasztását, az egyházi iskolák felszámolását és a vallásoktatás eltörlését. Ezért a püspök javasolta, hogy az evangélikusság kezdjen önvédelmi szervezkedésbe. Levelét a következő sorokkal zárta: „Minden félreértés elkerülése céljából külön is megemlítem, hogy a mostani kormány támogatását feltétlenül hazafias kötelességnek tartom s a szervezkedés nem is a kormány, hanem esetleges radikális tulzások ellen történnék, melyek a ker. egyház és a ker. Magyarország jövődjét kockáztatnák.”³¹ Baltik Frigyes, a Dunáninneni Evangélikus Egyházkerület idős püspöke sem helyezkedett szembe a polgári demokratikus forradalom által előidézett változásokkal. Ő azonban balassagyarmati

²⁷ Ugyanott.

²⁸ Evangélikus Órálló, 1919. január 11. 11. p.

²⁹ Budapesti Evangélikusok Lapja, 1918. november 10. 141. p.

³⁰ Budapesti Evangélikusok Lapja, 1918. november 10. 143. p.

³¹ EOL. Bányai Evangélikus Egyházkerület Levéltára. (A továbbiakban: BEEkLt.) 162. csomó. 4344/1918. számú irat. Kapi Béla levele Raffay Sándornak 1918. november 20-án.

székhelyén betegeskedett 1918 novemberének elején, ezért nem tudott bekapcsolódni az országos evangélikus teendők intézésébe.³²

A Károlyi-kormánynak a magyarországi protestantizmus iránti jóindulatát bizonyítandóan 1918. november 6-án Lovászy Márton kultuszminiszter a minisztertanács felhatalmazása alapján dr. Kováts János Istvánt a protestáns ügyek kormánybiztosává nevezte ki. Kováts református teológiai akadémiai tanár volt Budapesten. Kormánybiztosként azt a megbízatást kapta, hogy a református, evangélikus és unitárius felekezet jogos érdekeinek megvédésére szolgáló intézkedéseket készítse elő és foganatosítsa. Később feladatai közé tartozott a hazánktól elszakított területekről elűzött vagy elmenekült lelkészek és egyházi pedagógusok segítése. Gondoskodnia kellett a felekezeti államsegély eljuttatásáról a megszállt országrészekbe. Lépéseket kellett tennie a külföldi protestáns egyházak tájékoztatására a magyarországi állapotokról, valamint segítségük megszerzésére. Ennek a tevékenységének diplomáciai vetülete is volt. Kováts mellé az evangélikus Nagyiványi Fekete Géza került titkári beosztásba.³³ Nagyiványi Fekete révén az evangélikusok képviselőihez jutottak a kormánybiztos mellett, ám szerettek volna saját jelöltjük számára Kovátséhoz hasonló rangban kinevezést nyerni. Ennek a kívánságnak adott hangot dr. Obál Béla eperjesi teológiai tanár az Evangélikus Órálló 1918. november 30-i számában. A hetilap vezércikként közölte „Memorandum evang. kormánybiztos kiküldése tárgyában” című írását. Ebben Obál nehezményezte, hogy a protestánsok kormánybiztosának személyét az evangélikus egyház megkérdezése nélkül választották ki, majd kijelentette: „De ha ez a mulasztás nem is forogna fenn, akkor sem elégedhetnénk meg azzal, hogy egy ref. kormánybiztos intézze az evang. ügyeket is. Az evang. egyház ügyei sokkal komplikáltabbak, mint sok más egyházé.”³⁴ Utóbbi megállapítását három ténnyel támasztotta alá. Egyrészt azzal, hogy a hazai evangélikusság körében a Magyarországtól elszakadni törekvő nemzetiségek vannak többségben. Másrészt a felekezet állammal szembeni anyagi követeléseivel. Végül azzal, hogy megoldásra vár az egyház részéről régóta kért egyetemi teológiai kar megszervezése.³⁵ Obálhoz ha-

³² EOL. BEEkLt. 162. csomó. 4127/1918. és 4242/1918. számú iratok. Baltik Frigyes levelei Raffay Sándornak 1918. október 25-én és 1918. november 8-án.

³³ Bolyki János – Ladányi Sándor: A református egyház 1918–1948 között. In: A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Tanulmányok. Szerkesztette: Barcza József és Dienes Dénes. Kiadja a Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája. Sárospatak, 1999. 12–13. p.

³⁴ Evangélikus Órálló, 1918. november 30. 333. p.

³⁵ Evangélikus Órálló, 1918. november 30. 333–334. p.

sonlóan még sokan szerették volna, hogy az evangélikusok önálló kormánybiztost kapjanak. Erre irányuló törekvésük azonban eredménytelen maradt.³⁶

Kováts kormánybiztosi kinevezése nem érintette azt a tényt, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban külön államtitkár képviselte a protestáns egyházakat. Ebbe a tisztségbe az őszirózsás forradalmat követően Juhász Nagy Sándor debreceni református egyházkerületi főjegyző került.³⁷ A kormánybiztos 1918. november 9-re a kultuszminisztériumban tartandó bizalmas megbeszélésre hívta az evangélikusok vezetőit.³⁸ Ezen állami részről Juhász Nagy Sándor és dr. Kovács János István volt jelen. Az evangélikus felekezetet dr. Raffay Sándor bányakerületi és Kapi Béla dunántúli kerületi püspökök, dr. Szelényi Aladár egyetemes világi főjegyző, valamint dr. Zsigmondy Jenő bányakerületi és dr. Kéler Zoltán dunáninneni kerületi felügyelők képviselték. Geduly Henrik tiszakerületi és dr. Baltik Frigyes dunáninneni kerületi püspökök betegségeikre hivatkozva táviratilag kimentették magukat a megjelenés alól. Báró Solymossy Lajos is távol maradt a tanácskozástól, mert a jegyzőkönyv szerint „nem volt megtalálható”.³⁹ Ennek a ténynek ismeretében érthetővé válik, hogy a polgári demokratikus forradalmat követő napokban miért nem látott napvilágot egyetlen nyilatkozat sem, ami az egyetemes felügyelőtől származott volna.

Az értekezleten Kovács kormánybiztos ismertette a Károlyi-kabinet evangélikus felekezet iránti elvárásait, s ezek teljesítése fejében ellenszolgáltatásokat helyezett kilátásba. A kormány kívánságai a következők voltak: 1. Az evangélikus lelkészek a rendelkezésükre álló eszközökkel minden tőlük telhetőt tegyenek meg az általános nyugalom és a békés közállapotok biztosításáért. 2. Működjenek közre a felekezeti villongások lecsillapításában. 3. Az egyház teljesítsen nemzeti missziót. 4. A püspökök bocsássanak ki körleveleket. A „nemzeti misszió” végzésén az állam képviselői elsősorban azt értették, hogy az evangélikusok vezetői próbálják meg a történelmi Magyarország keretein belül való maradásra bírni nemzetiségi híveiket. Emellett külföldi egyházi kapcsolataikat kihasználva járuljanak hozzá az ország nemzetközi pozíciójának javításához. Ezek a kérések teljes egészében elfogadhatóak voltak az evangélikusság előljárói számára. A tanulmányban eddig leírtakból kitűnik, hogy a püs-

³⁶ Ottlyk Ernő: Egyházunk és az 1918–19-es forradalmak. = Lelkipásztor. Evangélikus lelkészi szakfolyóirat. Főszerkesztő: Pálffy Miklós. 1964/5. szám, 297. p.

³⁷ Csohány János: id. mű, 102. p.

³⁸ EOL. BEEkLt. 162. csomó. 4242/1918. számú irat. Baltik Frigyes levele Raffay Sándornak 1918. november 8-án.

³⁹ EOL. Egyetemes egyházi iratok. (A továbbiakban: Eei.) 19. doboz. Vegyes anyag 1918. Iktatószám nélküli irat. Jegyzőkönyv a Budapesten 1918. november 9-én az ág. hitv. ev. egyetemes egyház alattírt képviselői és a népkormány vallás- és közoktatásügyi államtitkára Juhász Nagy Sándor és a protestáns egyházak érdekeinek megóvására kirendelt kormánybiztos Dr. Kovács Istvánnal megtartott bizalmas értekezletről. (A jegyzőkönyv címében rosszul írták Kovács nevét.)

pökök az államhatalom külön ösztönzése nélkül is buzdították a lelki irányításukra bízottakat a közrend fenntartására és a Nemzeti Tanács támogatására. Erre vonatkozó körleveleikről szintén esett szó.

A fenti kívánságok teljesítéséért cserébe a kormány nevében Kovács az alábbi ígéreteket tette: 1. Az evangélikus egyház anyagi juttatásait megnövelik. 2. A lelkészek fizetését kiegészítő kongrua összegét felemelik és családi pótlékot, valamint ruhasegélyt kapnak. A felekezeti tanítók és tanárok javadalmazását és segélyezését egyenlővé teszik állami alkalmazásban levő kollégáikéval. 3. A kultuszminisztériumban személyzeti átszervezés révén a protestánsok számára kedvezőbb légkört teremtenek. 4. Ennek részeként nagyobb lesz a vezető miniszteriális tisztségviselők – így az államtitkárok – között az evangéliumi egyházakhoz tartozók száma. 5. A megszállt területekről elmenekült lelkészeket és az egyházi tanszemélyzetet azonnali anyagi támogatásban részesítik. 6. A protestáns kormánybiztos révén soron kívüli elintézészt nyernek a legfontosabb evangélikus ügyek. 7. A kormányzat törekszik a teljes felekezeti egyenlőség gyakorlati megvalósítására. 8. Megszüntetik a harangok és orgonásípok hadicélokra történő elrekvirálását. 9. Az állami segélyeket és javadalmakat minden megkötés nélkül folyósítják az evangélikusoknak. Ezt követően az értekezleten jegyzőkönyvezték azokat az intézkedéseket, amelyeket a felsorolt ígérek megvalósítására a kormány már megtett. Közöttük szerepeltek például a nemzetiségi oktatásügy liberalizálására tett lépések, melyek az evangélikus iskolákat is érintették. Az egyházi oldalt képviselők azt kérték, hogy amennyiben a katolikus birtokban levő ingatlanokat az állam megvásárolja és vételárukat tulajdonosuk rendelkezésére bocsátja, akkor a viszonyosság elve alapján az evangélikusok ugyancsak kapjanak arányszámuknak megfelelő tőkét. A jegyzőkönyv utolsó pontja szerint Juhász Nagy államtitkár „... kijelentette, hogy Lovász Márton vallás- és közoktatásügyi miniszter őt arra az időre, amíg ő a nagy politikai kérdésekkel van elfoglalva, a minisztérium vezetésével bízta meg, megerősítette a kormánybiztos által tett kijelentéseket és ígéreteket, kijelentve azt is, hogy az állam és egyház szétválasztásának és a felekezeti iskolák államosításának kérdésével a kormány ezidő szerint (sic!) nem kíván foglalkozni; hangsúlyozta, hogy az evangélikus egyházaknak (sic!) és a nemzetnek egyformán érdeke, hogy ezt a kormányt erősítse, mert utána csak ultraradikális kormány jöhet uralomra, ami az egyháznak is csak kárára lehet ...”⁴⁰

A megbeszélésen elhangzottak az evangélikusság előjáróit meggyőzték a kultuszminisztériumi vezetés vallási közösségük iránti jóindulatáról. Tapasztalhatták azt is, hogy a Károlyi-kabinet részéről egyelőre nem fenyegetnek olyan lépések, melyek sértenék felekezetük jogait és érdekeit. Ezért jóváhagyták az egyházuk integritásának és egységének megőrzése érdekében teendő intézkedésekre vonatkozóan az állam-

⁴⁰ Ugyanott.

hatalom képviselőivel kötött megállapodás szövegét. Ez lényegében az 1918. november 9-i értekezleten megtárgyalt napirendi pontokat összegezte. A dokumentum elvi szempontból legfontosabb része leszögezte, hogy az egyházkerületek és az „...egyetemes egyház erre hivatott képviselői a kormány által a protestáns egyházak jogos igényeinek védelmére kiküldött kormánybiztossal érintkezésbe lépve biztosítékot nyertek aziránt, hogy az egyház autonómiája, törvényben biztosított jogos igényei és iskolái a politikai átalakulás következtében kárt szenvedni nem fognak.”⁴¹ A megállapodás evangélikus oldalról tervbe vette, hogy a nemzetiségi elszakadási törekvésektől veszélyeztetett gyülekezeteket a területileg illetékes esperesek meglátogatják. Igyekeznek elérni, hogy ezek az egyházközségek hivatalosan állást foglaljanak hovatartozásukra vonatkozóan a régi viszonyok fenntartása mellett, s az eredményről jelentést tesznek egyházi hatóságaiknak.

Az 1918. november 9-i tanácskozás pillanatnyilag eloszlatta az evangélikus felekezet életét irányító leg súlyosabb aggodalmait az új állami vezetés egyházpolitikája tekintetében. Azonban a távolabbi kilátásokat illetően megmaradt a polgári radikálisok és a szociáldemokraták vallásügyi elképzelései miatti nyugtalanságuk. Ezzel kapcsolatosan az értekezleten Kapi Béla kifejtette az egyháziak aggályait: „Rámutatam arra, hogy a kormány radikális iránya nemcsak egyházunk létét és jövődjét, hanem a keresztyén eszmények megdöntésével együtt nemzetünk jövődjét is veszélyezteti.”⁴² Ugyanakkor más evangélikus vezetőkhez hasonlóan a püspök fontosnak tartotta a Károlyi-kormány támogatását a szélsőséges politikai irányzatok előretörése megakadályozásának céljából.⁴³

Az evangélikus sajtóban 1918. november közepén megjelent írások többsége az egyházi elöljárók Kapi által megfogalmazott véleményét osztotta. Hitet tettek a demokratikus változások mellett, ám gyakran óvtak a további radikalizálódástól. Az Evangélikus Óráló 1918. november 16-i számának „Nehéz időkben” című vezércikke meglehetősen sötétben látta az evangélikusság jövőjét. „Az üldözések kora óta alig-ha volt egyházunk olyan válságos helyzetben, mint most. A forradalmi átalakulás viharzása nem érintette ugyan még sem létünk, sem igazaink fennmaradását, de az új társadalmi alakulást irányító radikális pártok egyházpolitikai állásfoglalása előrelátha-

⁴¹ EOL. Eci. 19. doboz. Vegyes anyag 1918. Iktatószám nélküli irat. Megállapodás a magyar-honi evangélikus egyház integritásának és egységének megőrzése érdekében teendő intézkedések tekintetében. Csatolva az 1918. november 9-i értekezlet jegyzőkönyvéhez.

⁴² A Dunántuli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület 1920. évi augusztus hó 25-én Sopronban tartott évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Dunántuli Nyomda és Ujságvállalat, Szombathely, 1922. 7. p.

⁴³ EOL. BEEkLt. 162. csomó. 4344/1918. számú irat. Kapi Béla levele Raffay Sándornak 1918. november 20-án.

tólag kemény próbára teszi majd egyházunk önfenntartó képességeit.”⁴⁴ – olvasható az eszmefuttatás első soraiban. Az állam és az egyházak tervezett szétválasztásáról terjedő hírekből kiindulva figyelmeztetett a cikkíró az államsegélyek esetleges beszüntetésének következményeire. Másik fontos problémaként a nemzetiségi vidékek fenyegető elszakadásának az evangélikus felekezetre gyakorolt negatív hatását jelölte meg. Kérte egyháza vezetőit, hogy ne elsősorban politikusként, hanem jó keresztényekként keressék a bajok orvoslásának legalkalmasabb módját. Végül megrótt a Nagy Lajos gyúrói evangélikus lelkészt, amiért felhívásban szólította fel paptársait az Országos Polgári Radikális Párthoz való csatlakozásra és a köztársasági államforma mellett tette le voksát.

A Harangszó 1918. november 17-én jóindulatú megközelítésben ismertette az elmúlt napok eseményeit. A lap „Ami most a legfontosabb” címet viselő írásában buzdította olvasóit a Nemzeti Tanács és a Károlyi-kormány iránti engedelmességre. „Kiki a szerint hazafi, a szerint emberi (sic!) most, amint segíti a kormányt a rend, a komolyság, a biztosság útján.”⁴⁵ – jelentette ki Czipott Géza, a cikk szerzője. Ugyanezen a napon a Budapesti Evangélikusok Lapja a következő felhívást intézte olvasóihoz: „Miután az új államrend megteremtői oly fényes sikerekre vitték a nemzeti törekvések zászlóját, hogy manapság már ismét a köznyugalom áldása vesz körül, ismételten kérjük hittestvéreinket, hogy a közrend fenntartásának munkájából igyekezzenek kivenni a maguk részét. Ami nem is nehéz feladat, hisz’ nem áll másból, minthogy minden bizalmunkat a most működő kormányba helyezve, nem állunk semmiféle akcióba, mely amugy is terhes, nehéz munkáját az új Magyarországot megteremtő férfiaknak megnehezítené. Hisz’ eddigi intézkedéseik, józanságuk, bölcsességük igazán megérdemli minden igaz magyar hazafi támogatását s reméljük, hogy evangélikus egyházunk vezetői híveink egész seregére számíthatnak, amikor a közrend fenntartásához minden tőle (sic!) telhető erővel és eszközzel hozzájárulnak.”⁴⁶ A Raffay Sándor püspök szerkesztésében megjelenő hetilap idézett néhány sora jól bizonyítja, hogy az evangélikusok egyházi elöljárói mindent megtettek az 1918. november 9-i értekezleten a kormány részéről velük szemben támasztott elvárások teljesítésére, ami módjukban állt.

Az egyház sajtótermékei közül az Evangélikus Lap ütötte meg a leginkább forradalmi hangot. Ez nem meglepő, hiszen a Szimonidesz Lajos nagybörzsönyi lelkész által szerkesztett kiadvány hagyományosan kemény liberális irányvonalat képviselt. A hetilap 1918. november 16-i számában Szimonidesz „Új élet” című cikkében kárhoztatta a Habsburgok tragikus történelmi korlátoltságát és őszinte lelkesedéssel

⁴⁴ Evangélikus Órálló, 1918. november 16. 317. p.

⁴⁵ Harangszó, 1918. november 17. 226. p.

⁴⁶ Budapesti Evangélikusok Lapja, 1918. november 17. 147–148. p.

támogatta a köztársasági államformát. Ezután kijelentette: „A régi magyar politika bűdös atmoszféráját is máról-holnapra elfujta a forradalom szele. [...] Az új politikai tényezőkkel szemben a kevés dohányu magyar rövidlátás egy kicsit tanácstalan. Pedig nagyon mélyen le kell venniök előttük kalapját (sic!). Le azért, hogy ma nem vagyunk nyakig az anarchiában. Oh derék, becsületes »némi igazság hijával nem levő« szociáldemokrata párt mennyit köszönhetünk neked?! És te érthetetlenül jó, testvéri és szerető radikális párt, mennyit rágalmaztak, hogy rontották a hiteledet?! Pedig mi volna jövőendő (sic!) Magyarország a te munkád nélkül?! Alapvető munkátok majd kikényszeríti az elismerést és tiszteletet!”⁴⁷ Szimonidesz fenti megállapításai meglehetősen eltúlzottak voltak, s inkább kíváncsoztak a Népszava vagy a Világ című újságok oldalaira, mint egy magát evangélikus egyházi sajtóterméknak nevező kiadványba. Ugyanezen lapszámban jelent meg „A mi demokráciánk” című írás, ami erős kritikával illette az evangélikusságot, azt vetve szemére, hogy letért az egyházban hagyományosan meglevő demokrácia útjáról. A Nemo álnév mögé rejtőző szerző követelte a régi demokratikus gyakorlat visszaállítását az evangélikus közösségekben.⁴⁸ A lap egy másik cikke szenvedélyes hangon kérte számon a felekezet vezetésén a Magyar Nemzeti Tanács melletti ünnepélyes kiállást: „A mi egyházaink vezetői mind-ezideig (sic!) vérlázító semmittevéssel állnak a forradalmi új viszonyok előtt. De hát az Istenért nincsenek püspökeink, nincs nekünk egyetemes felügyelőnk, akik a nevünkben beszéljenek? A közvélemény nevében követeljük: kapcsolják bele azonnal egyházunkat az új viszonyokba, nehogy az orkánként rohanó nemzeti történelem elvonuljon fejünk felett és itthagyjon (sic!) bennünket szájtátva!”⁴⁹ Az Evangélikus Lap többségükben alaptalanul vádolta késlekedéssel a felekezet irányítóit. Valószínű, hogy Szimonidesz Lajos az 1918. november 16-i szám nyomdába küldéséig még nem értesült egyházi előjáróinak a kultuszminisztériumban egy héttel korábban folytatott tárgyalásairól. Talán Raffay Sándor és Geduly Henrik püspöki körleveleiről sem tudott, hiszen Nagyörzsöny nem az ő egyházkerületeikbe tartozott. Az Evangélikus Órálló pedig csak 1918. november 16-án közölte a két iratot. Ez magyarázatul szolgálhat Szimonidesz lapjának türelmetlenségére, de nem indokolhatja fenyegető hangvételét, amelyet egy evangélikus kormánybiztos kinevezését követelve használt: „De hát az Istenért nincsenek nekünk püspökeink, nincs nekünk egyetemes felügyelőnk? [...] Hol vannak a mi érdekeink képviselői? Miért választottuk meg őket, ha nem azért, hogy a mi érdekeinknek szolgálj legyenek? Miért szidnak egyesek bennünket, hogy élesen írunk és beszélünk, hát lehet a mi egyházi viszonyaink

⁴⁷ Evangélikus Lap. Politikai és egyházi hetilap. Szerkeszti és kiadja: Szimonidesz Lajos. 1918. november 16. 1. p.

⁴⁸ Evangélikus Lap, 1918. november 16. 1–2. p.

⁴⁹ Evangélikus Lap, 1918. november 16. 4. p.

mellett nyugodt hangon beszélni? Lassan elunjuk mi is az állandó idegizgalmat és felháborodást és majd tenni fogunk!”⁵⁰

A fenti cikkek megjelenésének napján, 1918. november 16-án Magyarországon kikiáltották a népköztársaságot. Az államjogi és politikai szempontból egyaránt nagy jelentőségű eseményről a Harangszó november 24-i száma „Történelmi idők” című cikkében számolt be. Ez a laptól megszokott tárgyilagossággal ismertette a november 16-án történteket, majd reménykedve fűzte hozzá azokhoz a következőket: „...Magyarország történetében egy új fejezet kezdődik, új idők köszöntenek bennünket. Adja a jóságos Isten, hogy a magyar nép az új államforma keretei között, az ő lángoló szabadság- és hazaszeretetével végre megtalálja a maga boldogságát. [...] Fel tehát Magyarország sokat szenvedett népe a munkára, fogjunk végre össze, legyünk hívek mindhalálig, egyakarattal (sic!) munkálkodjunk közre most saját magunk és hazánk boldogulásán. Mert erre soha nagyobb szükség nem volt, mint napjainkban.”⁵¹ A Harangszóhoz hasonlóan a többi evangélikus sajtótermék is jóindulatú várakozással kommentálta az államforma megváltozását. Az Evangélikus Órálló „Új világ felé” címet viselő írásában 1918. november 30-án ezt olvashatták az érdeklődők: „Letűnt egy korszak, átalakult gyökerestől a mi államunk, bevégeződött az áldozatokkal teljes világháború. [...] Megalakult a Nemzeti Tanács, kezébe került a hatalom, következett a radikális népkormány, függetlenség, szabadság, a magyar szent korona szimbolikus ereklivé lett, lerakta alapjait a népköztársaság. Mi csak regisztráljuk most a tényeket, az ítéletmondás ideje még nem jött el. A szabadságért vágyó nemzet törekvéseit megértjük, s geniuszával együtt lázadozott a mi lelkünk is.”⁵² A cikk az evangélikus egyházon belüli megújulás fontosságának hangsúlyozásával zárult. Az Evangélikus Lap már korábban is határozottan kiállt a köztársaság mellett. Az 1918. november 23-i szám „Előre elkészített ágyutalpak” című cikkében Szimonidesz Lajos ismét sürgette egyháza hivatalos csatlakozását a Nemzeti Tanácshoz. Az írás tanúsága szerint Szimonidesz ekkor még nem értesült arról, hogy a Magyarhoni Evangélikus Lelkészek Egyesülete részéről november 5-én megtörtént ez a lépés.⁵³

Az evangélikus egyház 1918. december 5-én Budapesten tartott elnökségi értekezlete úgy határozott, hogy memorandumot terjeszt be a Károlyi-kormányhoz.⁵⁴ Ezen a megbeszélésen az egyházkerületek képviselői mellett báró Solymossy Lajos egyetemes felügyelő is jelen volt. Tehát az itt hozott döntések az evangélikus egyház

⁵⁰ Ugyanott.

⁵¹ Harangszó, 1918. november 24. 230. p.

⁵² Evangélikus Órálló, 1918. november 30. 335. p.

⁵³ Evangélikus Lap, 1918. november 23. 1–2. p.

⁵⁴ EOL. Éj. Az 1918. december 5-i értekezlet jegyzőkönyve. 5. pont.

teljes vezetésének álláspontját tükrözték. A vallás- és közoktatásügyi miniszternek címzett emlékirat megfogalmazásával Kapi Béla püspököt bízták meg. Az evangélikus részről sürgősen elintézendőként megjelölt ügyeket ismertető előterjesztés bevezetője tartalmazta az egyház előjáróinak az őszirózsás forradalommal megkezdődött változásokkal kapcsolatos állásfoglalását. Eszerint: „A magyarországi ágostai hitvallású evangélikus egyetemes egyház s a kebelébe tartozó 4 egyházkerület elnöksége Magyarország legújabb átalakulása óta Budapesten, 1918. évi december hó 5-én első ízben gyülekezvén tanácskozásra: megragadják a kedvező alkalmat arra, hogy eme felterjesztésben is üdvözljék a Népköztársaság megalakulását. Evangélikus egyházunk a demokratikus Magyarországtól bizalommal várja, hogy az evangélikus egyház évszázados tiszta demokratizmusa, jogegyenlősége, testvéri szeretete, a más meggyőződésűek iránt tartozó türelmessége és puritán egyszerűsége a magyar állam kebelében minél teljesebben megvalósul. Mi a magunk részéről ünnepélyesen kijelentjük, hogy a kormányt a belső nyugalom biztosítása, a külső béke megteremtése, Magyarország integritásának védelme szolgálatában készséggel támogatjuk s ezen nagy feladatok megvalósítására felajánljuk evangélikus anyaszentegyházunk minden munkásának odaadó támogatását.”⁵⁵ A memorandumot Raffay Sándor adta át a kultuszminisztériumban 1918. december 14-én. Ezzel az evangélikus egyház legfelső vezetése hivatalosan elismerte a polgári demokratikus átalakulás addig megszületett eredményeit.

⁵⁵ EOL. Eci. 18. doboz. 651/1918. számú irat. 1. p. A memorandumban helytelenül szerepel, hogy „Magyarország legújabb átalakulása óta” 1918. december 5-én volt az első egyházi elnökségi értekezlet, mert november 23-án már tartottak egyet. Lásd: EOL. Eéj. Az 1918. november 23-i értekezlet jegyzőkönyve.

Die lutheranische Kirche und die bürgerlich-demokratische Revolution von 1918 Zusammenfassung

Am 18. Oktober in Jahre 1918 hat die bürgerlich-demokratische Revolution in Ungarn gewonnen. Vor einigen Tagen früher ist der Ungarische Nationalrat entstanden und die Parteien des Rates haben eine neue Regierung gebildet, und der Leiter ist Mihály Károlyi Graf gewesen. Der sehr bedeutende Schritt war im begonnenen demokratischen Prozess, dass man am 16. November in 1918 die Volksrepublik proklamiert hat. In der Regierung von Károlyi waren drei Parteien und davon die Sozialdemokraten und die bürgerlichen Radikalen hatten ein anderes kirchenpolitisches Programm. Sie wollten eine durchgreifende Veränderung zwischen der Macht und den religiösen Gemeinden erreichen. Sie haben sich zum Ziel die folgenden Sachen gesetzt: der Staat und die Kirche trennen, die Kirchengüter in Gemeinbesitz übernehmen, die kirchlichen Schulen verstaatlichen, die Religionsunterricht aus den Schulen auslöschen. Der Religions-, und Unterrichtsminister war Márton Lovászy – er war der Politiker von der Unabhängig und 48-er (Károlyi) Partei, – er hat in diesen Fragen einen gemässigen Standpunkt vertreten. Er hat es nicht zeitgemäss gehalten, dass man die Lage der Kirchen grundlegend ändern muss.

Die ungarischen Lutheranern hat den demokratische Prozess mit Freude aufgenommen. Die Artikel, die in den lutheranischen Zeitungen erschienen sind, haben die neue staatliche Leitung begrüsst und von ihren Unterstützung gesichert. In den ersten Tagen des Novembers in 1918 haben Sándor Raffay und Henrik Geduly – die lutheranischen Bischöfe – die Rundschreiben herausgegeben, darin sie die Regierung von Károlyi gesetzmässig genannt haben. Sie haben die Pastoren und die Gläubigen aufgefordert, dass sie das Kabinett in der Bewahrung der inneren Ordnung und in der Arbeit für die ruhige Entwicklug der Gesellschaft helfen müssen. Der Vorsitz des Ungarischen Lutheranischen Pastor-Verein hat seinen Anschluss zum Ungarischen Nationalrat angemeldet. Am 9. November in 1918 haben die Vertretern des Religion-, und Unterrichtsministeriums und die Leitern der lutheranischen Kirche eine Besprechung gehalten. Sie haben verabredet, dass die Lutheranern die Regierung in der Tätigkeit für die Verbesserung des Landes unterstützen werden. In Tausch wird man im Ministerium alles – was man tun kann – für die wichtigsten Problemlösungen der lutheranischen Kirche machen. Man hat die Leitern der lutheranischen Kirche beruhigt, dass die Staatsmacht die Autonomie und

die gesetzlichen Rechte der Kirche in Ehren halten wird. Es hat die Kircheleitung darin verstärkt, dass sie die Regierung helfen müssen. Sie hofften, dass sie so die Verbreitung der radikalen politischen Richtungen verhindern können.

Die Lutheranern haben auch die Änderung der Staatsform am 16. November in 1918 angenommen. Sándor Raffay Bischof hat in der Name der Kirche am 14. Dezember 1918 ein Memorandum für die Leitung des Kultusministeriums übergeben. Damit hat die lutheranische Kirche die solangen Ergebnissen des bürgerlich-demokratischen Progresses anerkennt.

A PÁRTOK ÉS A BERINKEY-KORMÁNY MEGALAKULÁSA

E témával nem foglalkozott érdemben a szakirodalom. Ezért is tartottuk fontosnak e kérdés kutatását. E tanulmányunkban elsősorban a Függetlenségi- és 48-as Párt és az Országos Kisgazda- és Földmívespárt kormányalakítással összefüggő belső vitáit és erőviszonyit kísérjük figyelemmel. Ennek a folyamatnak az első lépése volt, hogy az addig egymással is versengő Országos Kisgazdapárt és az 1918. december 3.-án a Magyar Gazdaszövetség kezdeményezésére megalakult Országos Földmívespárt a december végére megerősödő Kommunisták Magyarországi Pártja (továbbiakban: KMP), illetve az annak hatására radikalizálódó Magyarországi Szociáldemokrata Párt (továbbiakban: MSZDP) hatására 1919. január 2.-án egyesült és felvette az Országos- Kisgazda és Földmívespárt nevet. Ezután annak vezetői – politikai pozícióik további megerősítése érdekében – részt vállaltak a *Polgárszövetség* január 6.-i megalakításában. A Polgárszövetség létrehozását elsősorban a Függetlenségi- és 48-as Párt jobbszárnya és centruma szorgalmazta. Elsősorban azzal a céllal, hogy összefogja azokat a polgári erőket, amelyek addig jórészt szétforgácsoltak és szervezetlenek voltak. Ezekre támaszkodva ellensúlyozni kívánták az egyre jobban megerősödő és a Károlyi-kormányban helyet foglaló szociáldemokrata pártot. Ha pedig az nem vállalkozna továbbra is a koalícióban részt venni, akkor egy tiszta polgári kormány létrehozására is fontosnak látták ezen erők tömörítését. E mozgalom vezetője kultuszminiszterségről karácsony előtt lemondott Lovászy Márton lett. A Polgárszövetség létrehozása tehát kapcsolatban volt a december közepe óta tartó kormányválság egyik lehetséges megoldási módjával. A vita arról folyt, hogyan ellensúlyozzák a KMP és a MSZDP egyre növekvő befolyását, hogyan védjék meg a polgárság érdekeit. E kérdésekre adott válaszok megosztották a kormányban lévő polgári pártokat.

1. A Függetlenségi- és 48-as Párt és a kormányalakítás

Erre az időre a Függetlenségi- és 48-as Párt jobb- és balszárnya közötti vita is elmergesedett. Ezt jól mutatta az is, ami 1919. január elsején a Zala megyei Függetlenségi- és 48-as Párt gyűlésén történt. E gyűlést már a polgári pártok tömörítése érdekében hívták össze. Annak elnöke gróf Battyhány Pál, volt képviselő megnyitotta

jában a polgári pártok tömörülésének szükségességét hangoztatva éles támadást intézett a kormány, különösen Karolyi Mihály miniszterelnök ellen. Elsősorban azt kifogásolta, hogy a kormány a polgári elemek rovására egyre nagyobb teret enged a polgári radikális és a szociáldemokrata irányzatnak.¹

A Függetlenségi- és 48-as Párton belüli ellentéteket tovább növelte a földreform kérdése. Az MSZDP december 26-án elfogadott javaslatai után az a kérdés izgatta a párt földbirtokosait, hogy megoldható-e a földreform a nagybirtok szocializálása nélkül. Ekkor már Buza Barnának elkészült a földbirtokreform-tervezete. Azt a Minisztertanács már 1918. december 31-én tárgyalni akarta, de a kommunista katonák felvonulásának ügyével kellett foglalkozni. Ezért, de mert a Függetlenségi- és 48-as Párt tagjai is követelték, 1919. január 3-án este Hock János elnökletével a párt választmányi ülésén megvitatták a földreform törvénytervezetét. Azon – többek között – megjelent Buza Barna földművelésügyi miniszter, Laehne Hugó, Baloghy Ernő, Juhász Nagy Sándor, Friedrich István és Pető Márton államtitkárok, valamint Lovász Márton. Először Buza Barna részletesen ismertette a másnapi minisztertanács elő kerülő földbirtokreform törvényjavaslatot. Azután Laehne Hugó földművelésügyi államtitkár indítványára a párt választmánya a következő határozati javaslatot fogadta el a földreform törvénytervezetről:

- „1. A Károlyi-párt a magántulajdon elvének álláspontjára helyezkedni.
2. A föld megváltásának árát az 1913. évi forgalmi értékben kívánja megállapítani.
3. A földbirtok maximum legfeljebb 500 kat. hold lehet, azonban a tulajdonos nagykorú és kiskorú gyerekei is megtarthatnak legfeljebb 500 holdas birtokot. Amennyiben az 500 holdas maximum leszállítása válnék szükségessé, a tulajdonosnak joga lenne másutt 500 holdas birtokot szerezni.
4. A szőlőbirtok maximuma 50 hold.
5. A párt kívánja, mondja ki a törvény, hogy a parcellázott birtok 20 évig el nem idegeníthető és meg nem terhelhető.
6. Mondja ki a törvény a kisbirtok felosztásának, úgyszintén a halmozásának tilalmát.
7. Kívánja a párt, hogy a megváltásnál az egyenlő elbánás elve érvényesüljön.
8. Továbbá, hogy a megváltásnál érvényesüljön az a szempont, hogy a termelés folytonossága megóvassék.”

Farkasházy Tivadar indítványára e határozati javaslatot kiegészítették a következőkkel: 9. A Károlyi-párt kívánja, hogy a törvénybe kifejezetten bevétessék, hogy

¹ A Magyarország története, 1918–1919., 1919–1945. 164.; Balogh Sándor–Gergely Jenő–Izsák Lajos–Jakab Sándor–Pritz Pál–Romsics Ignác: i. m. 83. E kötetek helytelenül 1918. december végére teszik a Polgárszövetség megalakítását. *Világ*, 1919. január 2.

Magyarország minden nemzetiségi lakosa szintén részesedik a földosztásban. Farkas-házy javasolta még, hogy amint a minisztertanács elfogadja a törvénytervezetet, azt azonnal el kell terjeszteni a parasztság között, hogy véget vessenek annak a tévhit-nek, amely szerint majd ingyen fogják felosztani a földet. Ezzel is azt kívánta elérni, hogy a kormány hozza mindenki tudomására: „a földosztás megváltásos formában” történik és azt „meg kell fizetni.” Koltai Sándor indítványára a párt határozati javaslatát még kiegészítették azzal a ponttal, hogy az „új kisbirtokos a mezőgazdasági bir-toka mellé szőlőbirtokot is szerezhessen.” Visontai Soma, Létay Ernő és Fernbach Károly felszólalásai után Hock János a határozati javaslatot elfogadottnak jelentette ki. Felkérte Búza Barnát, hogy azt, mint a Függetlenségi- és 48-as Párt álláspontját a minisztertanácsban képviselje.²

A Függetlenségi- és 48-as Párt határozata tehát a magántulajdon és a megváltásos földreform elvei mellett kötelezte el magát. Elfogadta az 500 kat. hold birtokmaxi-mumot, de úgy, hogy lehetővé tette: a nagybirtokosok minden gyerekének marad-hasson még 500–500 hold földje. Ezzel egyrészt a párt nagybirtokos tagjait, más-részt általában a kormánnyal szembeforduló nagybirtokosokat kívánta megnyug-tatni. Ugyanakkor az 5–7.-ik követelésekkel az új birtokosokat kívánta megvédeni, a 9.-ik ponttal pedig a nemzetiségi lakosokat szeretne volna megnyerni magának.

Búza Barna 59 szakaszból álló törvénytervezetét január 4-én egész nap tárgyalta a Minisztertanács. Ennek részleteit nem tudjuk, mert jegyzőkönyve nem maradt meg. A sajtó pedig csak azt írta meg, hogy a minisztertanács csupán 16 szakaszt tár-gyalt le. Abból persze az is kiderült, hogy a minisztertanáccsal egy időben a Nemzeti Tanács pénzügyi szakbizottsága is értekezletet tartott, ahol a reform pénzügyi prob-lémait tárgyalták meg. Ezután Buza Barna miniszter – a Függetlenségi- és 48-as Párt földbirtokosainak megnyugtatóására – kijelentette: A kisajátítandó földek megváltása „méltányos becsérték alapján, az 1913. évi forgalmi érték szerint fog megtörténni.” Ennek megállapítása két fórum feladata lesz: az egyik a földosztást levezénylő és el-lenőrző Országos Birtokrendező Tanács. Ahhoz fordulhat majd a jogosult igénylők választmánya és a földbirtokos, ha egymás között nem tudnak megegyezni. A peres ügyek másik fóruma az illetékes törvényszék lesz, amely gyorsított eljárással és külön perrend szerint tárgyalja majd ezeket az ügyeket.³ A sajtó azt is megírta, hogy más-nap, 5-én a kormány folytatta e törvénytervezet tárgyalását, amikor a 28. szakaszig jutottak el. Ekkor azonban a bel- és külpolitikai bonyodalmak miatt ismét nem tudták folytatni a földreform-tervezet tárgyalását.⁴

² *Világ*, 1919. január 4. és a Pesti Hírlap, 1919. I. 4.

³ *Világ*, 1919. január 5.

⁴ *Világ*, 1919. január 7.

Ebben a helyzetben január 6-án Batthyány Tivadar levelet intézett Hock János-hoz, a párt elnökéhez. Ebben kifejtette álláspontját a földreformról. Elfogadta a párt 3-án hozott határozatát, de csak több kiegészítéssel. Ezek közül a legfontosabbak a következők voltak: Junktimot követelt a földreform és a vagyonadó között. Ez azt jelentette volna, hogy a földreformmal együtt kell tárgyalni a vagyonadót és azok összehangolásáról a kormány gondoskodjon. Ez az ingó- és ingatlan vagyonok azonos nagyságrendű, tehát a földbirtok és az ipari-kereskedelmi tőke arányosabb és igazságosabb megadóztatását eredményezte volna. Ám tovább késleltette volna a földreform megkezdését. Ennek ellenére Batthyány – álságosan – sürgette, hogy még 1919-ben kapják meg a földigénylők a földet. Ugyanakkor követelte, hogy a hitbizományok kiosztásáról a törvénytervezet ne rendelkezzen, hanem azokról majd csak a választások után összeülő nemzetgyűlés dönthessen.⁵ Mindezek jól bizonyítják a Függetlenségi- és 48-as Párt földbirtokosainak földbirtokreformtól való félelmeit és szándékait.⁶

A polgári pártok tömörítése és az MSZDP-vel való koalíciós együttműködés a Polgári Radikális Pártot is megosztotta. Jászi Oszkár, Szende Pál és elvbarátaik december végén továbbra is kiálltak azon nézeteik és addigi politikai gyakorlatuk mellett, hogy az MSZDP nélkül nem szabad kormányozni. Sőt! Egyetértettek a szociáldemokrata vezetők többségének azon törekvéssel, hogy a párt megnövekedett létszámának és szervezeti erejének megfelelően növekedjen kormányzati befolyásuk. Ezzel az addig őket támogató nagy- és középpolgárság egy része már nem tudott és akart egyetérteni. Ezért ezek az erők, illetve az érdekeiket védők január elején elhagyták a Polgári Radikális Párt vezetését. Helyükre új vezetőket választottak. Ettől az időtől a mérsékelt polgári sajtóorgánumok is támadták Jászi Oszkár és radikális elvbarátai nemzetiségi- és belpolitikáját. Mindezek a folyamatok további gyengítették a párt egyébként sem erős szervezettségét.⁷

A kormányban követendő módszerek és a kommunisták elleni fellépés megszabták az MSZDP sorait is. Ezzel szemben a kormányon kívüli polgári pártok ekkorra már szervezetileg megerősödtek, és jelentős tömegbázist szerveztek maguknak. A belpolitikai erőviszonyok alakulása természetesen szoros kapcsolatban volt a kül- illetve a katonapolitikai helyzet alakulásával: 1919. január elejére a román királyi hadsereg elfoglalta Erdély nagy részét, a csehek pedig a Duna–Ipoly–Ungvár vonaláig nyomultak előre. Németországban január elején polgárháború dúlt: Berlinben és más nagyvárosokban kirobbant a Spartacus-felkelés. Az antanthatalmak továbbra sem ismerték el a Károly-kormányt. Mindezekért és a gazdasági, illetve főleg a szo-

⁵ Uo.

⁶ *A Késgazda*, 1919. január 19. 1.

⁷ Pesti Hírlap, 1919. I. 4. és 5.

ciális helyzet jelentős romlása miatt nőtt a tömegek elégedetlensége a kormánnyal szemben.

A kül- és belpolitikai helyzet ilyen alakulása nehezítette a kormányválság megoldását. Január 6-án Károlyi Mihály miniszterelnök lázas beteg volt és csak ágyában tudta fogadni Garami Ernő, Kunfi Zsigmond és Böhm Vilmos MSZDP vezetőket. Aztán Jászival és Szende Pállal, majd Nagy Vincével tanácskozott. Ekkor már az volt a kérdés, hogy „baloldali polgári kormányzat” alakuljon-e és mely pártok vennének abban részt. A másik változat szerint pedig, hogy Lovászy Márton vegye-e át a kormányzást a 6-án este megalakult Polgárszövetségre támaszkodva. Aznap éjszaka 11-kor Karolyi hívására Lovászy meg is jelent nála és éjfél utánig tárgyaltak. Távozása után diplomatikusan azt nyilatkozta: „Teljes egyetértésben és összhangban a miniszterelnök úrral folytak le a tárgyalások. Változás egyelőre a kormány helyzetében és összetételében nincs.” Lovászy távozása után Károlyi ágyából felkelt és átment a szomszéd szobában várakozó miniszterekhez.

E nehéz helyzetben január 7-én Károlyi arra kérte az MSZDP vezetőségét, hogy továbbra is támogassák az addigi koalíciós kormányt. A szociáldemokrata pártban azonban addigra már három álláspont alakult ki: a baloldal a kormányzás átvételét, a centrum a koalícióban való nagyobb súly biztosítását, a mérsékelt jobboldal a kormányból való kilépést javasolta. A 8-án összeülő *Munkástanács* – nagy vita után – Kunfi Zsigmond javaslatára *a koalíciós kormányzás mellett döntött*, de a szociáldemokrata párt tényleges hatalmi súlyának megfelelően, a meglevő két miniszteri tárca mellé még a két legfontosabbat, a bel- és a hadügyit is követelte.⁸

Végül is a kormányválságot a következőképpen oldották meg: Károlyi Mihály január 11-én lemondott miniszterelnökségéről, a Nemzeti Tanács pedig azonnal megválasztotta ideiglenes köztársasági elnöknek. Ezzel egy időben a miniszterek is benyújtották a lemondásukat. Így Károlyi, mint államfő oldhatta meg a kormányválságot anélkül, hogy az addigi pártmegállapodásokra tekintettel kellett volna lennie. Ebben a helyzetben Károlyi még 11-én a hozzá és a szociáldemokrata vezetők-höz közel álló volt igazságügyi minisztert, Berinkey Dénest kérte fel miniszterelnöknek; 12-én pedig megkezdődtek a kormányalakítási tárgyalások: Károlyi délelőtt fogadta Batthyány Tivadart, majd Kunfit és Rónai Zoltánt, délután pedig Jászi Oskárt, őgróf Pallavicini Györgyöt és Nagyatadi Szabó Istvánt, a Kisgazda- és Földművespárt vezetőit.⁹

Mit képviselhetek a Kisgazdapárt vezetői e megbeszélésen? Ezt *A Kisgazda*, „*Új kormány alakítása elé*” című cikke érzékelteti. A súlyos bel- és külpolitikai helyzet miatt e párt vezetői szükségesnek tartották, hogy a „kormányban az összes polgári pár-

⁸ Balogh Sándor–Gergely Jenő–Izsák Lajos–Jakab Sándor–Pritz Pál–Romsics Ignác: i. m. 84.

⁹ *Világ*, 1919. január 14–15.

tok képviselve legyenek”. Igényelték: az új kormány az „egész nemzetben gyökerez-
zék,” és hogy az egyes társadalmi rétegek „osztályuralmi törekvéseit a kormány tagjai
ne támogassák”, mert ez veszedelmet hozhat a nemzetre és az országra. „A nemzet-
nek belső békére, személy- és vagyónbiztonságra van elsősorban szüksége” – írták
– a termelőmunka szorgalmas végzéséhez.¹⁰ E cikk szerint „*az ország szocializálása
nem haladhat továbbra is olyan ugrásszerűen, mint eddig történt*, mert már most is
szembetalálja magát olyan erős áramlatokkal, amelyek a szocialista diktatúrát nem-
csak helytelenítik, hanem az ellen a legélesebben szervezkednek is. A Kisgazdapárt
tehát csak olyan kormányt támogathat, amely számol a reális helyzettel és semmiben
sem akar elébe vágni a nemzetgyűlés alkotmányozó jogainak.”¹¹

A kormányalakító tárgyalásokon lényegében a többi polgári párt vezetői is ha-
sonló álláspontot képviseltek. Ehhez hozzátették: ha a szociáldemokrata párt még
megkapja a bel- és hadügyi tárcát is, akkor ők „nem hajlandók statisztálni a szo-
cialista diktatúrának”, mert nem akarják így vállalni a felelősséget.¹² Január 13-án
este Károlyi tájékoztatta a minisztereket a különböző pártok vezetőivel folytatott
tanácskozásairól. Itt az a kívánság domborodott ki, hogy „fenn kell tartani a koalí-
ciós kormányzást.” Károlyi – a külpolitikai helyzet miatt – szintén e mellett foglalt
állást. Az értekezleten felajánlották a szociáldemokratáknak a hadügyi, a kereskedel-
mi, a népjóléti és a közoktatási tárcát. A szociáldemokraták vezetői azonban kijelen-
tették, hogy a Munkástanács határozata nélkül ők nem dönthetnek. Jászi Oszkár
viszont bejelentette: az új kormányban nem vállal miniszterséget.¹³

Így a kormányválság 14-én még nem oldódott meg. Ezért Károlyi kihallgatáson
fogadta Laehne Hugó földművelésügyi államtitkárt, majd Vámbéry Rusztemet és
dr. Székely Imrét, a Radikális Párt alelnökeit együttesen, aztán a keresztényszocia-
lista dr. Zboray Miklóst és a demokrata Ugron Gábort, és végül Szemző Ernőt, a
Kisgazdapárt igazgatóját is. E kihallgatásokon valószínűleg a kormány további kiszé-
lesítéséről lehetett szó. E megbeszélések azonban informálisak voltak, tehát azokról
a tárgyaló személyek nem nyilatkozhattak.¹⁴

A Munkástanács végül elfogadta az MSZDP-nek felajánlott kompromisszumot.
Így január 18.-án a Berinkei-kormány megalakulhatott. A szociáldemokraták négy
miniszteri tárcát kaptak: a kereskedelmet (Garami Ernő), a hadügyit (Böhm Vil-
mos), a szerveződő munkaügyi és népjólétit (Peidl Gyula) és a közoktatásügyit
(Kunfi Zsigmond). Így az MSZDP centruma jelentősen megerősítette pozícióját

¹⁰ *A Kisgazda*, 1919. január 19. 3.

¹¹ Uo.

¹² Uo. 1919. január 19.2.

¹³ Magyarország, 1919. január 1.

¹⁴ *Világ*, 1919. január 15.

a kormányban, a kommunistákkal szimpatizáló balszárny képviselői azonban nem kerültek be. A Függetlenségi- és 48-as Pártot Berinkei mellett még három miniszter képviselte. A ő helyére Juhász Nagy Sándor volt közoktatásügyi államtitkár lépett elő igazságügyi miniszterré. Belügyminiszter Nagy Vince maradt és csak az államtitkára lett szociáldemokrata. Buza Barna földművelésügyi miniszter maradt. Ők mindannyian a Függetlenségi- és 48-as Párt liberális tagjai voltak és Károlyi bizalmas emberei. Jászi kiválása után a Polgári Radikális Pártot már csak Szende Pál képviselte, mint pénzügyminiszter, a Kisgazda- és Földművespártot pedig Nagyatádi Szabó István, mint tárca nélküli miniszter. Neki a földbirtokreform megvalósításánál ígértek fontos szerepet és hogy kinevezik az Országos Közélelmezési Hivatal elnökévé. Így tehát a Berinkei-kormány négypárti koalícióra támaszkodhatott, ezáltal annak kispolgári demokrata jellege megerősödött.¹⁵

Nagyatádi Szabó az egyesült párt előzetes megkérdezése nélkül vállalta a miniszterséget és tudta, hogy ez a földművespártiak körében „nagyon is vegyes érzéseket fog kelteni”. Ezért a miniszteri tárca elvállalásának okairól *nyílt levélben tájékoztatta a párt tagjait*. Ebből kiderül, hogy Károlyi Mihály köztársasági elnök hívta a kormányba. Az ország nagy területeinek megszállása, a megélhetési nehézségek, a polgárháború veszélye mellett – írta – „lábra kapott a munka nélkül való megélhetés elve, esztelen és határtalan követeléseket támasztanak az állam, a közvagyon ellen, úgy, hogy mérföldes léptekkel haladunk az államcsőd felé és a legbecsületesebb, a legnagyobb szorgalommal és nélkülözések árán szerzett jogos kis tulajdon is pusztulásra van szánva.”

Ezért „cröm, képességem, eddig szerzett politikai becsületelem teljes súlyával odaállok menteni, segíteni és újjáteremteni szerencsétlen hazánkat”. Szerepvállalása másik okának említette, hogy a kormány a parlament ellenőrzése nélkül dolgozik, ezért nem mulasztja el a lehetőségét, annak közvetlen befolyásolására a parasztság érdekében. Harmadik okként azt írta, hogy a „*földreform kérdése még megoldatlan... ezeket a kérdéseket tovább megoldatlanul hagyni nem lehet*. De katasztrófába vinni sem, mint az más országokban történt a közelmúltban (Szovjet-Oroszországra és Bulgáriára gondolt – S. J.), hanem az igazságosságot, a célszerűséget, a lehetőséget kell keresnünk és nem az ok nélküli szélsőséget, mert az csak a termelés anarchiájához vinné az országot.” Ő már tíz éve követelte a parlamentben is a földreformot – írta – és a legszomorúbbnak tartotta, hogy „most éppen a legzilahaltabb viszonyok között *hívatam meg arra, hogy a földbirtokpolitika kérdéseit megoldani segítsen*”.

E munkához kérte a parasztság minden rétegének segítségét: „A terjedő felforgató, pusztító, vad eszmék (itt elsősorban a kommunista eszmékre utal – S. J.) elől zárjátok el a lelketeket: pusztítással újjáépíteni ezt az országot nem lehet.” Úgy látta,

¹⁵ Hajdu: 169–171.

az új kormány a nép kormánya, amelyben a polgárság, a munkásság és a parasztság van képviselve. Ezért „a forradalom munkája befejeződött, ez a kormány a nemzeti újjáalkotó munka kormánya kell hogy legyen,” a dolgozó nép álljon mögé, mert csak ez hozhatja meg az országnak is elfogadható békét. Bejelentette: a kormányban együtt dolgozik a szociáldemokrata miniszterekkel. *„Feljűk nyűjtom dolgozni akaró karomat, hogy megalkossuk az igazi demokratikus magyar népköztársaságot,- írta – de úgy, hogy minden osztály, társadalmi réteg egyenlő jogokkal igazságosan élhessen, békében, megelégedésben. Ne törekedjék egyik osztály sem egyeduradalomra.”* E sorokból a szociáldemokrata párttal való együttműködési készség sugárzik. Ezt fontos kiemelni, mert ettől az időtől kezdve 1919. március 21.-ig ez lesz a jellemző a parasztpolitikus és a Kisgazdapárt politikájára is. Ez pedig utat nyithatott egy szélesebb munkás-paraszt demokratikus együttműködés megvalósításához. Nagyatádi Szabó tudta, hogy nehéz munkára vállalkozott! Levele végén kijelentette: „Engem nem a méltóság, nem a tekintélyhajhászás visz a miniszterséghez, s ha azt fogom látni, hogy meggyőződéseim, elveim és becsületemhez híven nem dolgozhatom, úgy a kormányzásból haladék nélkül kilépek.”¹⁶

A Kisgazda- és Földművespárt agrárdemokrata szárnya természetesen örömmel fogadta vezére miniszterségét, aki annak vállalását velük valószínűleg meg is beszélte. E csoport nevében Berki Gyula volt képviselő *méltatta a parasztpolitikus* 11 éve végzett politikai munkáját a parasztság öntudatra ébresztésében és szervezésében, érdekeinek védelmében és főleg a földreform követelésében. Ő azért lehetett miniszter, – írta – mert a történelem igazolta „régén hirdetett elveit és politikájának életképességét... Mert a kormány érezte, hogy a *nagy falusi tömegek bizalmára csak úgy támaszkodhatik, ha Szabó Istvánt kebeléhez veszi föl.*” Hangsúlyozta, hogy a belső rend és a termelés folytonosságának megszilárdításán túl azért is vállalkozott a miniszterségre, mert az antanthatalmak bizalmát csak úgy lehetett remélni, ha a kormány a nép minden rétegére támaszkodik. Felszólította a falu egész népét, hogy ne tétovázzon, kövesse a parasztpolitikust a kormány támogatásában.¹⁷ Ezek az adatok bizonyítják az eddigi szakirodalom azon állításait, hogy Nagyatádi egyrészt azért kapott miniszteri tárcát, hogy *kiszélesedjék a kormány szűk paraszti, falusi bázisa.* Másrészt, hogy legyen, aki *siettetni a földreform végrehajtását,* amire a parasztság elkeseredése és az erre épülő forradalmi agitáció leszerelése miatt volt elsősorban szükség.¹⁸

A Földművespárt vezetői azonban nem értettek egyet azzal, hogy az egyesült párt elnökeként miniszterséget vállalt a Berinkey-kormányban. Ennek egyrészt az lehetett az oka, hogy Pallavicini nem került be a kormányba, akit nyilván elsősorban a szociál-

¹⁶ *A Kisgazda*, 1919. január 26. 1.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Mérei: 117.

demokraták nem fogadtak el koalíciós partnernek. Másrészt a kormányválság idején nekik az volt a véleményük, hogy a pártnak nem szabad felelősséget vállalni a kormányzásból mindaddig, amíg az ország akarata a nemzetgyűlési választásokon – minden erőszaktól mentesen – szabadon meg nem nyilatkozik.¹⁹ Ebben a véleményben egyrészt az óvatos kivárás politikája nyilvánult meg, amelynek alapja, hogy az antanthatalmak még mindig nem ismerték el a kormányt. Másrészt, és ez valószínűleg fontosabb volt, a politikusok nem akartak együttműködni a szociáldemokrata és a radikális párttal. Mindezek miatt *Meskó Pál, a Kisgazda- és a Földmívespárt egyik alelnöke*, aki az agráriusok kulcsembere volt, *lemondott* tisztségéről.

1919. január 12-én – valószínűleg kormánytámogatással – induló *Szántó-Vető* című agrárdemokrata mezőgazdasági és politikai hetilap (felelős szerkesztője Karácsonyi Gyula) a párton belüli küzdelemről a következőket írta: a Földmívespárttal egyidejűleg sikerült befurakodnia a Kisgazdapártba „néhány mágnás földbirtokosnak is, akik most azon dolgoznak, hogy a vezetést, a hatalmat a kezükbe ragadják”. Ez ellen a leghatározottabban tiltakoztak. Követelték, hogy a parasztság „érdekei kerüljenek ki győztesen a reakciós mágnások által indított küzdelemből. A vezetőség ne engedjen; ha kell, váljon ki a pártból a Földmívespárt, csinálják vissza a csatlakozást. Ha kell, legyen inkább harc, de a földmíves nép érdekeit egy körömfeketényivel sem engedjük megrövidíteni.”²⁰

Az egyesült párton belüli küzdelem azonban egyelőre nem vezetett szakításhoz. A földmívespártiakból ekkor csak Meskó Pál vált ki a vezetésből. A többiek maradtak, természetesen abban a reményben, hogy a pártban pozícióhoz jutnak, és érvényesíteni tudják befolyásukat a gazdagparasztnak és a középbirtokosok érdekében.

¹⁹ *A Barázda*, 1919. január 18. 2.

²⁰ *Szántó-Vető*, 1919. január 26. 5–6.

AUSCHWITZ A DEPORTÁLT MAGYAR KERESKEDŐK SZEMÉVEL

Bevezetés

Dolgozatom az Auschwitzba elhurcolt zsidók élményeit dolgozza fel a DEGOB (Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság) jegyzőkönyvei alapján.¹ A jegyzőkönyvek a mai kutatások számára felbecsülhetetlen értékű források, hiszen a több ezer visszaemlékezés hatalmas mennyiségű információval szolgál arra nézve, hogy betekintést nyerhessünk a magyar holokausztba. Egyedülálló abban a tekintetben is, hogy az „élményeket” az elhurcoltak frissen, még a történetek hatása alatt tudták elmondani. Meg kell jegyezni azonban, hogy nem minden esetben pontosak ezek a visszaemlékezések. Dátumok, számok, helyszínek, esetleg nevek szempontjából meg kell vizsgálni, hogy mennyire is hitelesek az elmondottak. Az „élménybeszámolókat” ezért a megfelelő forráskritikával kell kezelni.

A DEGOB-jegyzőkönyvek egy töredékét nem levéltárban, hanem az Internet segítségével dolgoztam fel, ugyanis a világon egyedülálló módon, az összes jegyzőkönyvet digitalizálták és letölthetővé tették. A weboldalon található keresőprogram segítségével könnyen kikereshetőek a kívánt jegyzőkönyvek, jelen esetben ezen adatok a kereskedőkkel kapcsolatosak, akiket Auschwitz I-III-ba hurcoltak. Kutatásaim során 100 jegyzőkönyvet tanulmányoztam át és dolgoztam fel. Természetesen ez a mennyiség nem reprezentálja, nem is reprezentálhatja a közel 4000 kutatható jegyzőkönyv minden olyan témáját, amelyeket a túlélők érintettek, vagy kifejtettek, de betekintést enged az átélt borzalmakba.

A jegyzőkönyvek a következő adatokat tartalmazzák:

1. Név (csak monogram)
2. A visszaemlékező neve
3. Születési hely és idő
4. Foglalkozás
5. Utolsó lakhely
6. Gettó (valahol ez nem is szerepel)
7. Táborok (felsorolás)

¹ A dolgozat eredetileg a XXVII. OTDK-ra készült, melyet Budapesten tartottak 2005. március 21–23. között. A pályamunka az 1945 előtti magyar történet II. szekciójában került bemutatásra, ahol 2. helyezést értem el vele.

A visszaemlékezők jelentős része, a holokauszt borzalmaira helyezi a hangsúlyt. 41 túlélő² említi meg a gettósítást és az azelőtti családi és gazdasági helyzetét, a többiek a deportálással, vagy a táborba érkezéssel kezdik beszámolójukat. Még ennél is kevesebb információ derül ki arról, hogy esetleg mely családtagok éltek túl a holokausztot³. A vizsgált beszámolók szerint hatan⁴ éltek meg a felszabadulást Auschwitzban, a többieket megérkezésük után pár nap⁵, hét, vagy esetleg hónap⁶ eltelte után átszállították egy másik táborba.

Dolgozatomban átfogó képet szeretnék alkotni a történetekről, elsősorban a jegyzőkönyvek adattartalmára támaszkodva, ennek hiányában pedig a szakirodalmat hívom segítségül.

Az általam feldolgozott jegyzőkönyvekben szereplők életkora 16–54 év közé tehető. A DEGOB munkatársai által kikérdezettek 96,3 %-a ezen korosztályba esett.⁷ Ez a szám is jól mutatja, hogy mely korosztálynak volt esélye túlélni a holokausztot. A 100 jegyzőkönyvbe felvett beszámolók 33 nőtől és 67 férfitől származott.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján tudjuk, hogy a zsidók a kereskedelemben, már a XX. század elején is közel 40%-ban képviseltették magukat.⁸ A DEGOB hivatalos weboldalának az elemzése szerint⁹ a kereskedők 12,3%-os számaránya – a DEGOB-jegyzőkönyvekben – meglepően alacsony, hiszen a trianoni ország területtel kapcsolatban rendelkezésre álló 1930-as adatok alapján a keresők 42,3%-a a kereskedelemben dolgozott. 1930-ban a zsidó keresők háromnegyede az iparban és a kereskedelemben tevékenykedett, a DEGOB-jegyzőkönyvekben viszont túlsúlyba kerülnek az iparban dolgozók, mely a túlélők számának arányával magyarázható.

² 7, 91, 96, 114, 132, 201, 278, 292, 339, 347, 493, 567, 588, 592, 622, 628, 905, 911, 937, 994, 1026, 1029, 1217, 1218, 1330, 1358, 1533, 1540, 1579, 1592, 1744, 1750, 1969, 2340, 2543, 2687, 2758, 2874, 2930, 3542, 3543. jegyzőkönyv

³ 483, 622, 940, 1099, 1533, 1750, 2530, 2855, 3306, 3328. jkv. túlélői biztosan állították, hogy hozzátartozójuk meghalt. 628, 1026, 1467, 1648, 1750, 2672, 3089, 3309, 3587. jkv. túlélői bizonytalanok, még várták a hozzátartozójukat. Az 1750. jkv.-ban egyrészt tudja a túlélő, hogy szülei meghaltak, nővérét viszont továbbra is várja.

⁴ 937, 1086, 1744, 2340, 2874, 2946. jkv.

⁵ A legrövidebb idő 2 nap, amelyet a 994. jkv. túlélője mesélt el.

⁶ Ilyen volt például az 1452. jkv., túlélője, aki 3 hónapot töltött Auschwitzban.

⁷ <http://www.degob.hu/index.php?showarticle=52>

⁸ Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Osiris Kiadó. Budapest, 2001. 82–83. old. (továbbiakban: Gyurgyák).

⁹ <http://www.degob.hu/index.php?showarticle=53>

A túlélők lakóhelymegosztása igen vegyes, 18 túlélő¹⁰ Munkácsot, 6-an¹¹ Husztot, 5-en¹² Beregszászt és 4-en¹³ Ungvárt nevezték meg utolsó lakhelyüknek¹⁴. Az általam vizsgált jegyzőkönyvek egyik érdekessége, hogy Munkács után legtöbben, összesen 11 túlélő¹⁵ Budapestet nevezte meg utolsó lakhelyének¹⁶. Gettók megosztása is hasonló volt. 22 túlélő¹⁷ Munkácson volt, 12-en¹⁸ Ungváron. Nagyszámú túlélő említette még Husztot (7)¹⁹, Nagyszőlőst (7)²⁰, Mátészalkát (5)²¹, és Beregszászt

¹⁰ 132, 169, 567, 940, 990, 994, 1029, 1218, 1415, 1452, 1533, 1540, 1969, 2843, 2855, 2930, 2957, 3089. jkv.

¹¹ 588, 708, 937, 2543, 2569, 3367, jkv.

¹² 229, 278, 905, 1522, 3310. jkv.

¹³ 347, 1563, 1645, 1750. jkv.

¹⁴ További lakóhelyek: Aknaszlatina: 1648. Alsóverecke: 1375. Balassagyarmat: 3549. Bártfa: 907. Bereczova: 1099. Bély: 600. Biliny: 911. Bodzásújlak: 493. Csománfalva: 1086. Dévaványa: 628. Feketeardó: 2588. Felsődomonya: 615. Felsőripnyice: 622. Herincsemonostor: 292. Kaposvár: 3543. Kassa: 93, 595, 1458. Királyháza: 3449. Kisdobro: 1026. Kökényes: 201. Körösmező: 96, 2277. Lipcse: 339. Máramarosziget: 91, 288. Mezőkaszon: 3306. Nagyalmás: 1579. Nagygajdos: 1744. Nagyszőlős: 1467, 2672, 3309. Paks: 3526. Pécel: 2946. Perecsny: 2530. Rákosszentmihály: 3328. Szentés: 1195. Szentéske: 1217. Szentmiklós: 1358. Szered: 1111. Szolyva: 7, 2758. Técső: 114, 483, 2533. Tiszabogdány: 1647. Tiszaújlak: 1592. Újpest: 3542. Visk: 1996. jegyzőkönyvek. Előfordultak azonban olyan jegyzőkönyvek is amelyből nem derül ki az utolsó lakóhely: 208, 289, 410, 926, 1049. jegyzőkönyv. A 334. jkv. valószínű Ungvár, a 974. jkv. valószínű Pápa. Azért csak valószínű, mert a visszaemlékezés átolvasása után derült ki, hogy melyik lakóhely volt az utolsó a visszaemlékező számára.

¹⁵ 592, 663, 883, 1330, 1948, 2340, 2687, 2803, 2874, 2989, 3587. jkv.

¹⁶ Az első vonatok 1944. május 15-én hagyták el Magyarországot Kassán át Auschwitz felé. 1944. június végéig mintegy 440 ezer főt, a vidéki zsidóság túlnyomó többségét deportálták. Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest, 2003. 263. old. (továbbiakban: Romsics).

A helyzet azért érdekes, ugyanis a budapesti zsidóságot gettózták és deportálták el utoljára. A budapesti gettózás ideje június 30-július 3. közé, a deportálás ideje július 6-8. közé tehető. Randolph L. Braham: A magyar Holocaust Ford.: Zala Tamás, Berényi Gábor, Sz. Kiss Csaba, Garai Attila, Seres Iván. Gondolat, Budapest. 1988, II. k. 21. old. (továbbiakban: Braham II.).

¹⁷ 7, 132, 169, 567, 940, 990, 994, 1029, 1218, 1358, 1375, 1452, 1533, 1540, 1579, 1969, 2758, 2843, 2855, 2930, 2957, 3089. jkv.

¹⁸ 334, 347, 615, 622, 1026, 1217, 1563, 1744, 1750, 2277, 2530, 3306. jkv.

¹⁹ 208, 588, 708, 937, 2543, 2569, 3367. jkv.

²⁰ 410, 1467, 1592, 2588, 2672, 3309, 3449. jkv.

²¹ 96, 201, 911, 1086, 2277. jkv.

(5)²². A 2277. jkv. volt az egyetlen, amely két gettót²³ nevezett meg az információk felvételénél (Ungvár, Mátészalka).

A zsidók számos foglalkozási ágban képviseltették magukat, a fentebb említett statisztikai adatok alapján azonban egyértelműen látszik, hogy az egyik legnagyobb befolyásuk a kereskedelemben volt, ezért is választottam a kereskedőket elemzésem tárgyául.

A DEGOB

Történeti áttekintés²⁴

A táborokba hurcoltak felszabadulása után szükségzerű volt egy szervezet kialakítása, amely talpra állítja a maradék magyar zsidóságot, igazságosan elosztja a segélyeket és összefogja a külön-külön működő csoportokat, amelyek nem egyszer egymással rivalizáltak. Többek között ilyen volt a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája (MIPI), mely közvetlen elődje a Pesti Izraeliták Pártfogó Irodája (PIPI) volt, amely 1938. februárjában alakult, és novemberig a Pesti Izraelita Hitközség és a Chevra Kadisa (a temetkezés ügyeivel foglalkozó úgynevezett Szentegylet) segélyező szerveként működött. 1938. novemberétől, most már MIPI néven mindhárom magyarországi hitközségi szervezet (neológia, orthodoxia és a status quo ante irányzat) és a cionista mozgalom közös szerve lett. A szervezet létrehozásának az volt a célja, hogy a zsidótörvények következtében a zsidóságot sújtó gazdasági hátrányokat enyhítse. Némi támogatást kapott a Jointtól, de a működéséhez szükséges pénz nagy részét az Országos Magyar Zsidó Segítő Akció (OMZSA) országos gyűjtőakciói fedezték.²⁵ Ezért jött létre 1945. augusztus 31-én az Országos Zsidó Segítő Bizott-

²² 229, 278, 905, 1522, 3310. jkv.

²³ További gettók: Balassagyarmat: 3549. Budakalász: 3328. Dévaványa: 628. Hatvan: 663, 1948, 2874, 3587. Iza: 292, 339, 1099. Kaposvár: 3543. Kassa: 93, 289, 595, 1458. Máramaros-sziget: 288. Nagykanizsa: 883, 2803. Paks: 3526. Rákoskeresztúr: 2946. Sátoraljaújhely: 493, 1049. Técső: 114, 483, 1996, 2533. Újpest: 3542. jegyzőkönyv. A következő jegyzőkönyvekből viszont nem derül ki, hogy hol voltak gettók: 91, 592, 600, 907, 926, 974, 1111, 1330, 1648, 1195, 2340, 2687, 2989. jegyzőkönyv. A következőkből is csak valószínűsíteni lehetett: Munkács: 1415. Tiszabogdány: 1647. Ungvár: 1645. jegyzőkönyv.

²⁴ <http://www.degob.hu/index.php?showarticle=2>

²⁵ Horváth Rita: A magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története. Magyar Zsidó Levéltár. Budapest, 1997. 13–14. old. lábjegyzet. (továbbiakban: Horváth).

ság (OZSSB),²⁶ amelyet az American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) – a legnagyobb összegeket folyósító támogató – a segélyakció végrehajtó szervének ismert el. Így lett az OZSSB a magyar zsidóság széleskörű egyéni és közösségi rehabilitációjának megszervezője.

A Magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) 1945. márciusában alakult Budapesten és augusztus 31-ével már az OZSSB szervezetébe beépült. Tevékenységi köre három fő területre terjedt ki:

Repatriáció: A felszabadulás után felkutatták a külföldön rekedt deportáltakat és segítették belföldre jutásukat. 1945. december 31-ig 26 veszélyektől sem mentes expedíciót szerveztek, és ezzel több ezer magyar zsidó hazajutását segítették elő.

Segélyezési tevékenység: Az OZSSB Segélyezési Osztályával karöltve a DEGOB igen széleskörű szociális tevékenységet végzett a kritikus 1945-ös és 1946-os esztendőkből.

Dokumentációs tevékenység: Két részből tevődött össze. Egyrészt rögzítették a túlélők és az elhunytak adatait. Minden hazatérővel felsoroltatták azok nevét, akikről valamiféle információval rendelkeztek, mint például, más túlélők, a még vissza nem tértek, vagy azokat, akik már elhunytak. 1946 szeptemberéig megközelítőleg 30.000 „élő” kartotékot állítottak ki, és ekkor már kb. 120.000 halálozási kartonnal is rendelkeztek. Másrészt rögzítették a túlélők visszaemlékezéseit, amelynek révén létrejöttek a DEGOB-jegyzőkönyvek.

Összegezve tehát, a DEGOB, a háborút követő években, mind segélyezési, mind szociális tevékenységben részt vett, emellett dokumentációs munkájuk sem lebecsülendő, melynek eredménye, a méltán egyedülálló DEGOB-jegyzőkönyvek, amely ma a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban (MZSML) található.

Dokumentációs tevékenység²⁷

A DEGOB megalakulása előtt már létezett néhány szervezet, amelyek a hazatérő deportáltak meghurcoltatásairól készítettek feljegyzéseket. A legkorábbi dokumentumot 1944. december 12-én rögzítették (jelenleg a 3659-es szám alatt található). 1945 tavaszán a Magyarországi Zsidók Szervezete Vidéki Osztálya is készített ilyen dokumentumokat. 1945 kora nyarától a DEGOB vette fel a jegyzőkönyveket, s a

²⁶ A Pesti Izraelita Hitközség (PIH) eljárásága létrehozta a Joint által támogatott DEGOB-ot, melynek az eredeti elképzelés szerint csupán a teljesen kisemmizetlen Magyarországra visszaérkező deportáltak élelemmel és ruhával való ellátása lett volna a feladata, addig a Magyarországi Izraeliták Országos Irodája (MIOI) kezdeményezésére több országos hatáskörű zsidó szervezet, valamint a jelentősebb vidéki hitközségek vezetőinek támogatásával megalakult 1945. augusztus 31-én az OZSSB. Horváth 14. old.

²⁷ <http://www.degob.hu/index.php?showarticle=1>

korábbiakat beillesztették az irategyüttesbe. A legkésőbbi visszaemlékezést 1946. április 13-án rögzítették.

Fokozatosan kialakítottak egy kérdéssort, amely 1945 szeptember-októberében már abban a formában létezett, ahogy ma a MZSML-ben található. A kérdéssor 14 gépelt oldal terjedelmű, viszont nem tették fel az összes kérdést, így a jegyzőkönyvek általában 2–4 oldalasak. Változó volt, hogy a kérdezők mire helyezték a hangsúlyt. Rauch Ottó például szociális adatokra volt kíváncsi a túlélő eredeti lakhelyével kapcsolatban, Haas Ilona viszont minden esetben a táborba érkezéssel indította a kérdést.²⁸ A kérdőívet tizenkét kérdéscsoportra osztották:

1. Személyi adatok
2. A zsidóság helyzete a deportált személy lakhelyén
3. A gettóba tömörítés és előzményei
4. A deportálás
5. A megérkezés
6. Az első deportációs állomás. Szervezet és lágerélet.
7. Az Arbeitslager (munkatábor). Szervezet és lágerélet.
8. Az evakuálás
9. Az evakuálás után következő állomások
10. A felszabadulás
11. Lágerélet a felszabadulás után
12. Az út hazafelé

A dokumentumok készítői nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy hiteles feljegyzéseket készítsenek. Éppen ezért a kérdések túlnyomó többsége konkrét események, adatok iránt érdeklődött. Azonban kitértek arra is, hogy a túlélő „saját tapasztalatból tudja ezeket, vagy csak hallotta?”, illetve érzelmi és pszichikai reakcióira vonatkozó kérdéseket is feltettek. Mivel a pontos adatokat helyezték leginkább előtérbe, így a magyar holokauszt megértéséhez hatalmas mennyiségű információt gyűjtöttek össze.

A jegyzőkönyvek felvételének utolsó szakaszában számos prominens ember visszaemlékezéseit is rögzítették, akik fontos szerepet játszottak a magyar vészkorszakban. Ilyenek voltak például:

Stern Samu, a Zsidók Központi Tanácsának elnöke, majd a Magyarországi Zsidók Szövetsége Ideiglenes Intéző Bizottságának vezetője (3627. jkv.); Mose Pill, a cionista ellenállás egyik prominens személyisége (3619. jkv.); Dr. Nyiszli Miklós orvos, aki dr. Josef Mengele, Auschwitz-Birkenau egyik vezető orvosa mellett volt kor-

²⁸ A jegyzőkönyvek felvételét 27 munkatárs végezte. A teljes listát lásd: Horváth 46. old.

boncnok, és így megközelítőleg pontos képet alkothatunk, mind a krematóriumok, mind a gázkamrák működési elvéről. (3632. jkv.).

A jegyzőkönyvek számára vonatkozó adatok ellentmondásosak. A jegyzőkönyvek számozása 1-től 3666-ig tart, melyből jelenleg 3523 kutatható. Valójában megközelítőleg 4600 jegyzőkönyv létezik.

Körülbelül 5000 túlélő történetét olvashatjuk, hiszen előfordul, hogy a jegyzőkönyvek nem egy, hanem kettő vagy ennél több üldözött vallomását tartalmazzák. Különösen sok embertől vették fel pl. a 2118. és a 2861. jegyzőkönyveket. Az egyik „rekord” 66 túlélő (2118. jkv.).

Mindazonáltal a feldolgozásnál szem előtt kell tartanunk a forráskritika szabályait, így értékes történelmi és szociológiai következtetéseket vonhatunk le a magyar holokausztról.

A táborok rövid története

Auschwitz²⁹

Auschwitz (lengyelül: Oswiecim) a legnagyobb náci koncentrációs és megsemmisítő tábor, mely 60 km-re fekszik Krakkótól. Ez volt a legnagyobb a közel 2000 náci tábor közül, és a legnagyobb volt a tekintetben is, hogy itt végezték ki a legtöbb zsidót mérgező gáz alkalmazásával.

1940. április 27-én az SS és a német rendőrség főnöke, Heinrich Himmler egy új, nagy koncentrációs tábor megépítését rendelte el a lengyel felső kelet sziléziai Auschwitz mellett. Ezt a területet Lengyelország 1939. szeptemberi legyőzése után a Német Birodalomhoz csatolták. Nem sokkal ezután meg is kezdődött a tábor építése Zasoleban, mely Oswiecim külvárosa (Auschwitz). 1940. május 20-án kezdték el átépíteni az auschwitzi tábort Sachsenhausenből ideszállított 30 bűnözővel, ugyanis a tábor helyén hajdanán a Monarchia tüzerlaktanyája volt. 1940. június 14-én a náciak rabokat szállítottak a táborba, először főként lengyel politikai foglyokat.

A tábor főbejárata fölött a következő szöveg állott: Arbeit Macht Frei – A munka szabaddá tesz! Ezt a feliratot először a dachauai táborban használták.³⁰

²⁹ Encyclopedia of the Holocaust (Macmillan Publishing Company, 1990). 105.old. (továbbiakban: Holocaust)

³⁰ Robert J. Lifton: Náci orvosok Ford.: Radnai Csaba, Jankovits László. Alexandra Kiadó, 2001. 157. old. (továbbiakban: Lifton).

Birkenau³¹

1941 márciusában auschwitzi látogatása során Himmler elrendelte egy második, sokkal nagyobb kiterjedésű tábori rész megépítését, mely az eredeti, első tábortól 3 km-re helyezkedett el. Ezt a helyet **Auschwitz II**-nek vagy **Birkenau**nak nevezték. A főtábor Auschwitz I volt. Ahhoz, hogy a két tábort megépítsék, Zasole, Barbice, Budy, Rajsko, Brezinka (németül: Birkenau), Broszkowize, Plawy és Harmeze lakóit kilakoltatták, (nem kell az és) házaikat lerombolták. Ezt a 40 km²-es területet tiltott zónának minősítették. 1941. októberben fokozott barakk és tábori építkezések kezdődtek Auschwitz II-ben. Auschwitz II 9 kisebb egységre volt osztva. Az egyes egységeket egymástól elektromos drótkerítésekkel választották el. Auschwitz I–II 4 m-es elektromos kerítéssel volt körülvéve. A kerítésekre gépfegyverrel és automata pisztollyal felfegyverzett SS katonák vigyáztak az őrtornyokban. Auschwitz II-t még egy 13 km-es kanálissal is körülvették és az elektromos kerítésen kívül 1 km-es körzetben kutyás SS katonák őrködtek.

Monowitz³²

Az I. G. Farben – amely szintetikus gumit és olajat gyártott – vállalat számára nagy „befektetésnek” bizonyult Auschwitz, ugyanis a tábor, jelentős munkaerő-mennyiséggel rendelkezett. A vállalat I. G. Auschwitz néven vált ismertté. Auschwitz foglyai ekkor már javában dolgoztak az I. G. Buna (I. G. Farben által kifejlesztett szintetikus gumi, amit kísérletileg először szénből, majd olajból állítottak elő) nevű gyár építésén, már akkor, amikor a birkenauai megsemmisítő tábor még nem is létezett.

1942-ben az I. G. Farben saját külső tábort hozott létre **Monowitz**-nál, amely később az **Auschwitz III.** nevet kapta.³³ A létesítmény felállításának „praktikus” szempontjai sem elhanyagolhatóak, mint például a munkaerőőrzés, a költségek csökkentése, idő- és energiaveszteség csökkentése, amelyhez a rabok közelsége is hozzájárult.

A monowitzi telepen az orvosi ellátást és az élelmet a Farben biztosította, a biztonságot és a büntetést, pedig az SS szolgáltatta. A munkaidő általában hajnal háromtól vagy négytől sötétedésig tartott, kevés élelem mellett. A tábor vezetősége és az I. G. Farben tisztviselői nagyon jól megértették egymást és szoros kapcsolat alakult ki közöttük a fogva tartottak kizsákmányolása terén.

³¹ Holocaust 107–119. old.

³² Lifton 158. old.

³³ 1943 folyamán további cégek települtek Monowitzba, mint például a Krupp, a Hermann Göring művek, a Siemens-Suckert, vagy a Jägerstab. Lifton. 158.

A táborok felszabadítása³⁴

A szovjet hadsereg 1945. január közepén kezdte meg offenzíváját. Krakkó és Auschwitz irányába, ekkor a nácik visszavonulásba kezdtek. A közel 58.000 foglyot ún. „Halál menetre” kényszerítették. Sokan még a táborok evakuálása előtt meghaltak, mások az erőltetett menet áldozatai lettek. 1945. január 27-én délután a szovjet hadsereg katonái beléptek Auschwitzba. Birkenauban 600 olyan halottat találtak, akiket csak néhány órával korábban öltek meg. Azonban 7.650 beteg és kimerült rabot mentettek meg. 1.200-at Auschwitz I-ből, 5.800-at Auschwitz II-ből, és 650-et Auschwitz III-ből (Buna-Monowitz). Ezen megmentetteket a nácik visszavonulásuk miatt már nem akarták a „Halál menethez” csatlakoztatni, így a betegeket a táborban hagyták.

A szovjetek 350.000 öltönyt, 837.000 női fehérneműt és hatalmas mennyiségű gyermekruhákat találtak. Ezen felül találtak még több tízezer pár cipőt és 7.000 kg haját, bálákba csomagolva.

Auschwitz az emberiség történetének legnagyobb temetője. Közel 1 millió zsidót öltek meg. A II világháborúban megölt zsidók egy negyede Auschwitzban vesztette életét, mely egyben a legnagyobb magyar „virtuális” tömegsír is. Auschwitz áldozatainak jó része magyar zsidó, akiket 1944 vészterhes időszakában deportáltak ide. A 405.000 auschwitzi tetoválással ellátott ember közül csak 65.000 maradt életben. A 16.000 szovjet fogoly közül 96-an menekültek meg.

Az auschwitzi rémtettek legendássá váltak, és a szó Auschwitz, az emberiség ellen elkövetett brutalitás megtestesítőjévé vált.

A jegyzőkönyvek

A kezdetek

A felvett jegyzőkönyvekből egyértelműen nem derül ki, hogy milyen körülmények között éltek a zsidók a német megszállás előtt. Nem csoda, hiszen az elbeszélések rögzítése mind-mind máshol kezdődtek, mely nagyban függött az aktuális jegyzőkönyvvezetőtől.

A deportáltak keveset meséltek a német megszállás előtti anyagi helyzetükről. Akik mégis, azok szerint a zsidók „[...] általában rendezett anyagi körülmények között

³⁴ Holocaust 116. old.

éltek.³⁵ Kevesen említik meg a jegyzőkönyvekben, hogy pontosan milyen kereskedést folytattak egy adott városban. „[...] Nekünk fűszer-nagykereskedésünk, házunk volt, rendezett viszonyok között éltünk.”³⁶

Még ennél is kevesebb történelmi információval rendelkezünk a német megszállás előtti történelmi időről³⁷: „1939-ben kezdődtek a zsidóellenes intézkedések. A zsidókat kitették állásaikból, iparukat, földjeiket, üzleteiket elvették. A zsidók ezekkel az intézkedésekkel szemben tehetetlenül álltak.”³⁸

Az alábbiakban néhány mondatban összefoglalom azokat a főbb intézkedéseket, amelyek a zsidókat érintették 1944. március 19-ig: Az első zsidótörvényt (1938. XV. tc.) 1938. május 29-én hirdették ki,³⁹ amely 20%-ban határozta meg a zsidók arányát a sajtókamarában, az ügyvédi-, mérnöki-, orvosi kamarában, színház és mozi, valamint egyes vállalatok értelmiségi munkaköreiben.⁴⁰ Egy évvel később, 1939. május 4-én a második zsidótörvény (1939. IV. tc.) is beiktatásra került. Az első zsidótörvényben felsorolt értelmiségi pályákon az arányszámot 20%-ról 6%-ra, a vállalatoknál és értelmiségi munkakörökben 12%-ra korlátozták.⁴¹ A harmadik zsidótörvényt, az 1941. XV. törvénycikket „A házassági jogról szóló 1894. XXXI. törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatos szükséges fajvédelmi rendelkezésekről” 1941. április 30-án nyújtották be a képviselőházba, amely augusztus 8-án hatályba lépett.⁴² A törvény az ország népességének „mennyiségi és minőségi” javítását célozta meg, ezért kötelező orvosi vizsgálatot rendeltek el a házasságkötőknél.

³⁵ 3526. jkv. Következő jegyzőkönyvek is hasonló anyagi helyzetről számoltak be: 7, 91, 132, 201, 278, 289, 493, 567, 588, 592, 622, 911, 994, 1218, 1358, 1533, 1540, 1744, 2758, 2930, 2946, 3449. jkv. A 990. jkv. túlélője viszont azt említette, hogy a szülei nehezen tudtak csak megélni: „Szüleimmel éltem, apámnak asztalosműhelye volt, nagyon nehezen tudtunk csak megélni.”

³⁶ 937. jkv. 16 túlélő említette, hogy milyen üzlete is volt valójában. Fűszerkereskedés: 339, 937, 1111, 1592, 1750. jkv. Vegyeskereskedés: 588, 1592, tejcsarnok: 911, petróleumgyár: 1029, cipész: 1217, erdő-fa-szénkitermelés: 1218, malom: 1358, cukor: 1533, textil: 1540, fakitermelő: 1744, csemege: 2758, rövid-és divatárú: 2930. jegyzőkönyvek. Egyetlen olyan jegyzőkönyv van, ahol két kereskedés is volt, ez az 1592.

³⁷ 91, 96, 278, 347, 588, 592, 622, 905, 1026, 1029, 1579, 1750. jkv.

³⁸ 278. jkv.

³⁹ Az első zsidótörvény előtt a numerus clausus volt az első olyan törvény Európában, amely hátrányosan érintette a zsidókat. Az 1920. XXV. tc. szerint a főiskolai és az egyetemi beiratkozás-kor a felvehető izraeliták arányszámát 6%-ban határozták meg, amely az országos arányszámnak felelt meg. Karsai László: Holokauszt. Pannónia Kiadó, 2001. 216. old. (továbbiakban: Karsai).

⁴⁰ Magyar Törvénytár 1938. évi törvénycikkek. Franklin-Társulat. Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda Kiadása. Budapest, 1939. 132–144. old. (továbbiakban: Magyar Törvénytár 1938.).

⁴¹ Karsai. 218. old.

⁴² Gyurgyák. 154. old.

A házassági jog módosításáról és védelméről. Magyar Törvénytár 1941. 56–66. old.

ra.⁴³ A törvény nem utolsó sorban megtiltotta a zsidók és nem zsidók közti házassági és nemi kapcsolatot, az utóbbit „fajgyalázasnak” és büntetendő cselekménynek minősítették.⁴⁴ Az 1942-es évben tovább folytatódott a zsidók jogfosztása. „Kezdetnek” a parlament megszavazta, hogy a zsidók vallását a bevett vallásról elismert vallássá minősítsék vissza (1942. július 19.: 1942. VIII. tc.).⁴⁵ Majd a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól hozott törvényt (1942. szeptember 6.: 1942. XV. tc.).⁴⁶ A törvény 2. §-a kimondta, hogy „zsidó nem szerezhethet jogüggyellett vagy árverés útján mező- vagy erdőgazdasági ingatlant, kis- és nagyközségben pedig egyéb ingatlant sem.”⁴⁷ A 3. § kötelezte a zsidókat „összes mező- vagy erdőgazdasági ingatlanának [...] átengedésére.”⁴⁸ A német megszállásig a magyarországi zsidó kisebbség viszonylagos biztonságban volt.

Német megszállás, és ami utána következett

1944. március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot, így Európa megmaradt legnagyobb zsidóságára is a halál várt. 1944. április 5-én „[...] a zsidókat sárga csillag viselésére kötelezzék.”⁴⁹, majd 28-án megkezdődött a gettósítás is: „[...] Szolyván csak néhány napig viseltük (mármint a sárga csillagot – N.I.), mert összeszedtek és a munkácsi gettóba hurcoltak bennünket.”⁵⁰ „[...] A rendőrség, illetve a csendőrség hajtotta végre a gettóba zárást. Volt házkutatás, ennek során élelmiszereket, ruhaneműket, pénzt, aranyat, mindent elvittek. A csendőrség kíséretében kerültünk be a gettóba, ebből az alkalomból is volt házkutatás, amit még találtak elvitték. Meglehetősen elég lelmi-

⁴³ 1. §. Magyar Törvénytár 1941. 56. old.

⁴⁴ Romsics. 258–259. old.

A nürnbergi faji törvényhez képest fontos különbség, hogy az „árja” férfiak nemileg közösülhettek zsidó nőkkel.

15. §. Magyar Törvénytár 1941. 65. old.

⁴⁵ Karsai. 234. old.

⁴⁶ Magyar Törvénytár 1942. évi törvénycikkek. 89–109. old.

⁴⁷ Uo. 93. old.

⁴⁸ Uo. 94–97. old.

⁴⁹ 7, 114, 201, 278, 347, 622, 628, 905, 1026, 1217, 2930, 3542. jkv.

⁵⁰ 7. jkv. A következő jegyzőkönyvekben is olvashatunk a német megszállásról, illetve, az utána történekről: 91, 114 (Rossz az évszám, mely valószínű gépelési hiba. Nem 1945. március 19 hanem 1944), 201, 339, 493, 911, 937, 994, 1029, 1099, 1744, 1969, 2340, 3306, 3542 jkv.

A gettósításról a következő jegyzőkönyvek tesznek említést: 7, 91, 96, 114, 132, 201, 278, 292, 347, 493, 567, 588, 592, 622, 628, 905, 937, 994, 1026, 1029, 1217, 1579, 1750, 1969, 3542, 3543. jkv. Voltak, akik elbeszéléseiket a gettósítás folyamatával kezdték: 169, 289, 292, 334, 483, 1375, 1467, 1533, 1540, 1563, 2803, 2946, 2957, 2989, 3089, 3306, 3309, 3310, 3526, 3549. jkv.

szert⁵¹ vihettünk magunkkal, egy felsőruhát és két rend alsóruhát. A többi holminkkal mi lett, nem tudom.⁵² A legtöbb visszaemlékezőt Munkácsról vitték el⁵³, ahol „[...] két gettó volt, az egyik a városi, a másik a környékbeli zsidóság részére, a városi gettóban mintegy 14 ezer ember lakott.⁵⁴ Kárpátja legnagyobb gettójáról van szó⁵⁵.

Gettósítás

A gettósítással együtt megkezdődött a zsidók tetteges bántalmazása is. Számos visszaemlékező kegyetlen bánásmódról tett tanúbizonyságot, amely nemcsak a munkácsi gettóra volt igaz. „A németek sokszor bejöttek rabolni a gettóba, egy alkalommal bejött egy német pénzért, az illető nem akarta odaadni a pénzét, ott helyben a német lelőtte / a nevére sajnos nem emlékszem /.⁵⁶ „Utolsó éjjel elővették a vagyonosokat és egész éjjel kegyetlenül verték őket. Ezzel a vallatási móddal akarták megtudni, hogy hova rejtették vagyonátárgyaikat.⁵⁷ „A csendőrök magatartása különböző volt. Volt olyan is, aki segített élelmiszert és leveleket csempészni, de voltak brutálisak és durvák is.⁵⁸ „A férfiakat kivítették munkára, a tábori csendőrök és SS-ek sokszor még egy cigarettáért is vertek. Egy péntek esete, amikor az asszonyok gyertyát gyújtottak, őket is nagyon megverték, ha valaki nem emelt elég gyorsan kalapot a német katonának, rögtön elverték.⁵⁹

A gettókban nem nagyon fordult elő, hogy dolgozniuk kellett volna, ha mégis, akkor „[...] a zsidó házakat ürítettük ki, továbbá faraktárba is jártunk dolgozni, nők is

⁵¹ Ennek részben ellentmond a 7. jkv.: „Azt mondták, hogy 14 napi élelmet vigyünk, ezt azonban már nem lehetett összeszedni, részben, mert nem hagytak rá időt.” Meg kell azonban jegyezni, hogy a két beszámoló lakhelye nem ugyanott volt. 7. jkv. – Szolyva, 622. jkv. – Felsőripnyice. Természetesen mindkét oldalról lehet olvasni hasonló beszámolókat. Voltak helységek, ahol azt lehetett magukkal vinni, amit csak akartak (114, 289, 334, 994, 1375, 2758. jkv.). Az összes visszaemlékezés azonban abban megegyezik, hogy az aranyat, ékszert, vagy a pénzt elkobozták, vagy elrabolták.

⁵² 622. jkv.

⁵³ Lásd 3. oldal 10. lábjegyzet

⁵⁴ 567. jkv. A két gettóban összesen körülbelül 26–27.000 voltak. A falusi gettóban 13–14.000, a városi gettóban 13.000 zsidót helyeztek el. Randolph L. Braham: A népiirtás politikája Ford.: Zala Tamás, Berényi Gábor, Sz. Kiss Csaba, Garai Attila, Seres Iván, Hernádi Miklós. Belvárosi Kiadó. Budapest, 1997. I. k. 565. old. (továbbiakban: Braham I.). Munkácsról 26.000 zsidót deportáltak Braham II. 62. old. Táblázat

⁵⁵ Braham II. 62. old. Táblázat

⁵⁶ 994. jkv. Gettó: Munkács. Hasonló beszámolók még: 132, 169, 567, 1029, 1358, 1375, 1533, 1579, 2930, 3089. Ungváron: 622, 1217, 1744, 1750.

⁵⁷ 114. jkv. Gettó: Técső. Braham II. Kassán: 289. jkv. 19. old.

⁵⁸ 3543. jkv. Gettó: Kaposvár. Nagyszőlősen: 1592.

⁵⁹ 911. jkv. Gettó: Mátészalka Hasonló beszámoló: 96, 201, 1086. Beregszászon: 3310. Pakson: 3526. Hatvanon: 3587.

dolgoztak itt, de inkább házimunkára vitték ki a nőket.”⁶⁰ Előfordult azonban, hogy nem csak hasznos munkát végeztek velük. „Néhányszor éjjel felkeltettél az egész gettót, hogy téglákat vigyenek egyik helyről a másikra, anélkül, hogy erre valami szükség lett volna, éppen csak, hogy kínozzanak bennünket.”⁶¹ „A férfiakkal mindenféle sportot csináltak itt, a téglákat összerakatták velünk, ez is természetesen verés kíséretében ment.”⁶²

Előfordult, hogy a gettózás elől is megpróbáltak elmenekülni, illetve elbújni az erdőben „[...] de aztán önként jelentkezünk az izai gettóba. Hideg volt az erdőben és féltünk, hogy megvernek, ha elfognak ezért mentünk be magunktól a gettóba.”⁶³

A gettó „[...] körül volt kerítve, csendőrök és rendőrök őrizték, belülről pedig zsidó rendőrök.”⁶⁴

Az élelmezés sem volt kielégítő a gettóban, „A helybeli lakosság hozott ugyan a gettó bejáratahoz élelmet, de a csendőrök nem engedték, hogy vásároljunk, bizony nagyon éhezünk.”⁶⁵ Munkácson más volt a helyzet. „Közkonyhánk volt, de ez csak a szegényebbek részére juttatott élelmet, aki tehetett, saját maga élelmezte magát.”⁶⁶ „Próbálkoztak egyesek szökéssel, tudunkkal nem fogtak el senkit sem.”⁶⁷ Viszont volt másfajta vélemény is. „Nem tudok róla, hogy valaki megszökött volna a gettóból [...]”⁶⁸ „Szökni mégsem lehetett.”⁶⁹

⁶⁰ 1217. jkv. Hasonló beszámoló: 334.

⁶¹ 7. jkv.

⁶² 994. jkv.

⁶³ 292. jkv.

⁶⁴ 1217. jkv. Hasonló beszámoló: 91, 96, 132, 289, 567, 588, 622, 994, 1217, 1592, 1744, 1750. jkv.

A csendőrök jelenlétét a következő jegyzőkönyvek is megemlítik: 7, 91, 114, 132, 169, 278, 292, 339, 347, 483, 493, 911, 937, 1026, 1029, 1086, 1218, 1358, 1375, 1467, 1533, 1540, 1563, 1579, 1948, 2543, 2758, 2874, 2930, 2946, 3089, 3309, 3328, 3526, 3542, 3543, 3587. jkv. Egyetlen egy jkv. van amely rendes csendőröket említ: 628. jkv.

⁶⁵ 292. jkv.

⁶⁶ 567. jkv.

⁶⁷ 588. jkv. Hasonló beszámoló: 91, 201, 289, 622, 994, 1086, 1375. jkv. A 2930. jkv. az egyetlen, amely így emlékezett vissza a történetekre: „[...] az SS-ek rögtön kutatni kezdtek, nem volt nehéz megtalálni a szegény kis szabót, még ott helyben agyonlőtték, állítólag azért, mert szökni akart. Mint utólag hallottam, néhány munkácsinak sikerült is megszökni a gettóból.”

⁶⁸ 91. jkv. Hasonló beszámoló: 628, 911, 937. jkv.

⁶⁹ 114. jkv. Hasonló beszámoló: 132, 1217, 1744. jkv.

A német megszállást követő napon létrehozták a Magyar Zsidók Központi Tanácsát, hogy elkerüljék a zsidók pánikba esését.⁷⁰ A történészek egy része a Zsidó Tanácsokat is felelőssé teszik a közel fél millió zsidó deportálásáért.⁷¹ Ennek ellenére, a túlélők a Zsidó Tanácsok tagjairól is említést tettek, melynek tevékenységére csak egyetlen egyszer volt panasz⁷². Néhol még név szerint is nevezik a Tanács tagjait. „A Zsidó Tanács – tagjai: Lazarovics, Mauskopf stb. – működése ellen nem lehetett kifogást emelni.”⁷³ „A zsidótanács tagjai: Segelstein, Áron Ferenc, Stein mérnök stb. igyekeztek tőlük telhetően a zsidóság sorsát irányítani.”⁷⁴

A zsidóság megpróbáltatásainak itt még korántsem volt vége. A deportálás újabb borzalmakkal sújtotta a már így is meggyötörteteket.

⁷⁰ Karsai. 263. old.

⁷¹ Karsai. 263. old.

⁷² 11 alkalommal említik a Zsidó Tanácsot. Ebből 8 (132, 567, 588, 622, 911, 937, 1592, 1744) pozitívan vélekedett felőlük, 1 (994) semleges, és mindössze egy negatív (91). A szakirodalomra jellemző, hogy a pesti „hangulatok” alapján ítélték meg a Zsidó Tanácsokat, amely egyértelműen negatív. A visszaemlékezések alapján ezt a képet árnyékolni kell. Ebben a tekintetben a DEGOB-jegyzőkönyvek további kutatást igényelnek.

Június elején a Zsidó Tanács elleni hangulat egyre erősödött és kiobbanásig feszültté vált. A pesti zsidóság nagy tömegei a tanács szereplését egyre erősebben kezdték bírálni. Munkácsi Ernő: *Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához.* Renaissance Kiadó, Budapest. 1947. 116. old. (továbbiakban: Munkácsi)

⁷³ 588. jkv. (Mauskopf nevű tanács tagja is szerepel a jkv.-ben). A 937. jkv is Husztot említi. A huszti Zsidó Tanács tagjai: Lazarovics elnök, Rosenbaum, dr. Hegedűs, dr. Polgár és Markovits. Braham I. 568. old. Mivel a Zsidó Tanácsok összetétele mások voltak, mint ahogyan az a visszaemlékezők emlékeztetében él, ezért inkább leírom az összet: Nagyszőlős (1592. jkv.-ben szerepel egy Rosenberg nevű tanács tagja is): Guttmann Mór (Mose), Würzburger Emil (Mendl), Friedmann Lipót (Lippe), Eisenberger Márton (Mordeháj). Braham I. 568. old. Máramarossziget (91. jkv.-ben szerepel egy Perl Jenő, és egy Rosenstrausz nevű tanács tagja is): dr. Danzig Samu, Jozsovits Lipót, Keszner Jenő, dr. Krausz Ferenc, Jakobovits Mór és Vogel Ignácz. Braham I. 571. old.

⁷⁴ 132. jkv. Munkács (567. jkv.-ben szerepel egy Kalusch nevű tanács tagja is, 994. jkv.-ben Jakobovics és Meiseln nevű tanács tagok is szerepelnek, 1533. jkv.) A munkácsi Zsidó Tanács tagjai: Steiner Sándor elnök, Segelstein, Klein Oszkár, Áron Ferenc, Morvai János és Eisenstätter Mendel. Braham I. 565. old. Mátészalka (911. jkv – dr. Davidovits) és Ungvár (622. jkv. – Dr. Steinberg Illés, dr. László Imre, 1744. jkv – Dr. László, Moskovits)

Deportálás

Az ország 10 csendőrkerületében⁷⁵ a deportálásokat a 10-től az 1-ig, tehát visszafelé kezdték el, ezzel egy időben megkezdődött a fővárosi zsidóság koncentrációja is.⁷⁶ Budapest az I. csendőrkerületbe tartozott, így a vidéki és a visszacsatolt területeken kezdték el a deportálásokat 1944. május 15-én. Az elsők közt evakuálták Kassa gettóját, majd utána következett Munkács, Nagyszőlős, Máramarossziget és Kárpátalja többi gettója, majd az észak-erdélyiek⁷⁷.

A deportálás zárt marhavagonokban⁷⁸ történt. *„Egy vagonban 75-en⁷⁹ voltunk, amit aztán lelakatoltak.”*⁸⁰ *„[...] egyik nap kb. május 20-a körül bevagoníroztak és Auschwitzba vittek.”*⁸¹

Az általam kutatott jegyzőkönyvekben 4 munkaszolgálatost találtam, akiket szintén deportáltak Auschwitzba. A honvédelemről szóló 1939. évi II. tc. 230. §-a előírta, hogy a katonai szolgálatra alkalmatlannak minősítetteket közérdekű munka-

⁷⁵ I. Budapest (VI. Művelti zóna), II. Székesfehérvár (III. Művelti zóna), III. Szombathely (V. Művelti zóna), IV. Pécs (V. Művelti zóna), V. Szeged (IV. Művelti zóna), VI. Debrecen (IV. Művelti zóna), VII. Miskolc (III. Művelti zóna), VIII. Kassa (I. Művelti zóna), IX. Kolozsvár (II. Művelti zóna), X. Marosvásárhely (II. Művelti zóna). Braham, II. 21. old. táblázat

⁷⁶ Gyurgyák. 181. old.

⁷⁷ Braham. II. 19. old.

⁷⁸ Azok a jegyzőkönyvek, amelyek a deportálást megemlítik, mind arról beszélnek, hogy marhavagonokban történt a szállítás (7, 91, 93, 114, 132, 169, 201, 229, 278, 288, 292, 334, 483, 567, 588, 592, 600, 615, 622, 628, 663, 883, 905, 911, 937, 1026, 1086, 1099, 1195, 1217, 1218, 1358, 1458, 1467, 1522, 1533, 1540, 1563, 1579, 1592, 1744, 1750, 1948, 1969, 2340, 2758, 2874, 2930, 2957, 2989, 3089, 3306, 3309, 3310, 3449, 3542, 3549, 3587. jkv.), melyből többen kiemelik (289, 347, 1029, 1375, 1452, 1750, 2543, 2803, 2843, 2874, 2946, 3328, 3526, 3543, 3587. jkv.), hogy ezek zárva voltak. A 2687. jkv. túlélője viszont így emlékezett vissza: *„Hegyeshalomnál 90-en voltunk egy nyitott marhavagonban, ahova az eső beesett, megmozdulni az egész idő alatt lehetetlen volt.”* A nyitott marhavagon egyrészt érthetetlen, másrészt Hegyeshalom is az. A deportáló útvonal Miskolc–Kassa–Eperjes volt. Karsai 245. old.

⁷⁹ A túlélők egymástól eltérő számokat adtak meg. 70 főről egészen a 100 főig. Előfordult azonban, hogy még ettől is eltérő információk láttak napvilágot: 7. jkv. 120 embert említ, 114. jkv. 1522. jkv. 60–70-ról. A legkisebb szám a 3306. jkv. túlélőjétől származik: *„Mi csak negyvenen voltunk egy vagonban.”*

A vagonokat úgy tervezték, hogy negyven ember vagy hat ló számára volt alkalmas. Egy-egy teherkocsiban a hivatalos jelentés szerint 50–60 zsidót helyeztek el. Ennél több ember nem tud sem leülni, sem pedig lefeküdni az „utazás” alatt. A valódi létszám közel 100 fő volt, de ezek közül sokan meghaltak mire a végállomásra értek volna. Transzportonként 40–50 ember Karsai 247. old.

⁸⁰ 96. jkv.

⁸¹ 339. jkv. A deportálás időpontja minden visszaemlékezésben más és más. Általában május és július közti időpontot határoztak meg deportálásuk időpontjának. Az 1217. jkv. túlélője augusztus 16.-ára emlékezett.

A zsidók tömeges deportálása május 15-től július 6–9-ig tartott. Karsai 245. old.

szolgálatra kellett behívni.⁸² A paragrafus 2. bekezdése értelmében 3 hónapos munkaszolgálatra „azok az ifjak is kötelezhetők, akiknek állampolgársága nem állapítható meg”. A paragrafus még nem tett különbséget a zsidók és nem zsidók között, „[...] de ezek végrehajtását szolgáló 5070/1939. sz. kormányrendelet már alapul szolgált a munkaszolgálatlalt foglalkozó a HM-ben a Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyeletét (KMOF), ekkor írták elő, hogy egy-egy muszos században 250 embert kell besorozni”.⁸³ A munkaszolgálat intézménye 1939. július 1-én lépett életbe, amikor is az 1916-ban született fegyverviselésre alkalmatlanokat hívták be.⁸⁴

A deportált munkaszolgálatosok így emlékeztek vissza: „1944. június 2-án munkaszolgálatból szabadságon voltam otthon és így kerültem be a nagyszöllősi gettóba, ahonnan két nap múlva családommal együtt deportáltak.”⁸⁵ „1944. 06. 12-én Hatvanban a vonatról szedtek le magyar csendőrök és német SS-ek, amikor útban voltam Jászberénybe a leszerelésem miatt. Össze, vissza vertek, mindent elvettek tőlem és bevitték az ottani gettóba. Másnap már bevagoníroztak, és nemcsak hogy nem gondoskodtak az úton élelmezésünkről, de még a nálunk levő ennivalókat is mind elszedték.”⁸⁶ „Szolnokon voltam 1944-ben munkaszolgálatos. Nekem Kunszentmártonra egy tárgyaláson kellett megjelennem és mikor odautaztam, éppen vitték a zsidókat a gettóba. Én kerettel mentem kocsin be a városba és megkértem a katonát, hogy érdeklődjék meg, hogy Szentesen nem-e vitték még gettóba a zsidókat. Ahogy a kocsiban vártam odaajött egy SS. Kiemelt a kocsiból, adott egy hatalmas pofont, hogy majdnem elsédültem tőle, bevitt a laktanyába, [...] majd május 25-én bevagoníroztak és elvitték Auschwitzba.”⁸⁷ „1942. júliusában bevonultam munkaszolgálatra és Erdélybe kerültem, ahol erődítményeket építettünk. Teschenben átadtak a németeknek, akik két hétig kis cellákba zártak bennünket, és csak egyszer naponta kaptunk egy kis levest. Azután vagonba raktak és augusztus 16-án megérkeztünk Auschwitzba.”⁸⁸

⁸² Karsai. 219. old. Magyar Törvénytár 1939. 125. old. 1944. április 5-én a munkaszolgálat megváltozott. Addig több tízezer áldozatot követelt, most védelmet jelentett, a munkaszolgálatosokat nem deportálták Auschwitzba. Karsai 224. old. A túlélőknek nem kedvezett a szerencse, hiszen őket a leszerelés után tartóztatták le.

⁸³ Karsai. 219. old.

⁸⁴ Bihari Péter: A magyarországi zsidóság helyzete a zsidótörvénytől a deportálásig. In.: Hét évtized a hazai zsidóság életéből. II. rész. MTA Filozófiai Intézet Kiadása. Budapest, 1990. 44. old.

⁸⁵ 3449. jkv.

⁸⁶ 1948. jkv.

⁸⁷ 1195. jkv.

⁸⁸ 600. jkv.

A deportálás közben „Az ajtó le volt lakatolva az ablakot rácsok fedték és ha valamelyikünk kinézett az ablakon, a csendőrök lövöldöztek.”⁸⁹ vagy „[...] lelövésével fenyegették és nem egyszer félemlítették meg, mert a levegőbe lövöldöztek”.⁹⁰

A deportálást senki nem kerülhette el. Két túlélő említette meg, hogy a kórházból „[...] lehozták az elmebetegeket, haldoklókat [...]”⁹¹ „Voltak köztünk betegek, nyomorékok, bolondok, akik az intézetből rokonaik kíséretében jöttek.”⁹² A deportáltak egyébként nem tudták, hogy hova fognak kerülni. „Még útközben is azt hittük, hogy Debrecenbe vagy Magyarország más részébe visznek bennünket – mindaddig, amíg megérkeztünk Kassára.”⁹³ „[...] azt hallottuk tőlük, hogy családotul a Hortobágyra visznek dolgozni.”⁹⁴

Az első megállónál, „Kassán németek vették át a szerelvényt, odáig csendőrök kísérték. Itt zsidó munkaszolgálatosok adtak be egy kis vizet.”⁹⁵ Kassán, egyrészt vizet adtak, másrészt „[...] néha kinyitották a vagonokat arval az ürüggyel, hogy létszámot megállapíthassák, de az igazi ok az egyéni fosztogatás volt.”⁹⁶ Ilyeneket mondtak pl.: „Kellene nekem egy jó aktatáska!, töltőtoll, stb.” Arra hivatkoztak, hogy a németek úgylis mindent elvesznek tőlünk, és sikerült is nekik sok értéket így összeharcolniuk. Minden nagyobb állomáson bejöttek fenyegetődni, hogy adjuk ki értékeinket. Az egyik állomáson bejött egy csendőr és azon a címen, hogy értékeket keres, a csinos nőket végigmotozta és közben állandóan fenyegette bennünket, hogy agyonlőnek minket, ha bármit is elrejtünk. Mi az úton egész Kassáig azt reméltük, hogy bent maradunk az országban.”⁹⁷

A deportálás alatt is történtek szörnyűségek. „A mi vagonunkban egy öthónapos kisgyerek meghalt, de a többi kocsiban is sok haláleset volt, éhség, szomjúság miatt.”⁹⁸ „[...] volt olyan vagon, melyben 3–4 hulla utazott. Ezek meghaltak még az utazás elején és egész út alatt feküdtek a hullák a kocsiban.”⁹⁹

⁸⁹ 347. jkv. Hasonló beszámoló: 1029, 1452. jkv.

⁹⁰ 1029. jkv.

⁹¹ 3543, 3587. jkv.

⁹² 2874. jkv.

⁹³ 114. jkv.

⁹⁴ 1533. jkv. Hasonló beszámoló: 7, 91, 132, 1218, 1358, 1533. jkv. Kenyérmező: 1592. jkv. Kecskemét: 278. jkv.

⁹⁵ 2. jkv. Hasonló beszámoló: 7, 96, 114, 132, 201, 278, 288, 334, 339, 347, 567, 588, 622, 905, 911, 937, 994, 1029, 1086, 1217, 1218, 1358, 1375, 1522, 1540, 1579, 1592, 1744, 1750, 1948, 2874, 2930, 3306, 3309, 3328, 3543, 3587. jkv.

⁹⁶ 2874. jkv.

⁹⁷ 3543. jkv.

⁹⁸ 2. jkv. A deportálás idején történő halálesetről szóló visszaemlékezések: 7, 622, 1375, 2672, 2687, 2930, 3526, 3549. jkv.

⁹⁹ 3543. jkv.

Egy beszámoló szerint: „A félelemtől, éhségtől, szomjúságtól főlőriáltak voltunk. Sok öngyilkosság is történt az utazás alatt.”¹⁰⁰ „Egy ember a vagonunkban megőriált, a gyerekek közül az egyik egész úton sírt és nem lehetett elhallgattatni.”¹⁰¹

A vagonokban „Sem víz, sem WC nem volt.”¹⁰² Viszont volt, ahol igen. „Vizes vödört kaptunk, úgyszintén WC céljait szolgáló vödört is.”¹⁰³

Két visszaemlékezésben találkozhatunk a vagonparancsnok intézményével. „Kassán átadtak az SS-nek, azok az ablakon keresztül beszóltak, hogy válasszunk egy parancsnokot és ha csak egy ember hiányzik, azért ő felelős.”¹⁰⁴ „Én mint vagonparancsnok lettem kijelölve azzal, hogyha egy is megszökik, az élettemmel felelek érte.”¹⁰⁵

Ennek ellenére „Tudtommal voltak a vonaton szökési kísérletek.”¹⁰⁶ Ez volt az egyetlen visszaemlékezés, amely szökést említett az utazás alatt.

Auschwitz

„3 napig tartott az út.”¹⁰⁷ emlékszik vissza az egyik túlélő. „Auschwitzba május 23-án hajnalban érkezünk, de egészen estig a vagonokban maradtunk.”¹⁰⁸ „Este 10 óra körül felrántottak a vagon ajtaját, csökos ruhás Häftlinge kizavartak a vagonból.”¹⁰⁹ „[...] azt mondták, hogy a holminkat majd utánunk fogják hozni. A pályaudvaron külön sorba állították a férfiakat és külön a nőket. Azután kiválasztották a gyermekeket, betegeket, öregeket.”¹¹⁰

¹⁰⁰ 3543. jkv.

¹⁰¹ 3328. jkv.

¹⁰² 1452. jkv. Hasonló beszámoló: 7, 114, 289, 622, 926, 1217, 1375, 1744, 2843, 3587. jkv. A 91. jkv.-ben csak gyerekek szükségleteinek az elvégzésére kaptak vödört.

¹⁰³ 132. jkv. Hasonló beszámoló: 588, 592, 937, 1533, 2930. jkv.

¹⁰⁴ 1750. jkv.

¹⁰⁵ 2989. jkv.

¹⁰⁶ 994. jkv.

¹⁰⁷ 339. jkv. Az utazás időtartama a visszaemlékezésekben nagyon eltérő. Két naptól egészen az öt napig terjedő időintervallum is szerepel.

¹⁰⁸ 132. jkv. A pontos érkezési hely sem egyezik meg a visszaemlékezésekben. 15-en említik megérkezésnek Birkenaut (114, 208, 278, 288, 622, 663, 994, 1086, 1648, 1744, 1996, 2874, 2946, 3449, 3587), a többiek Auschwitzot. Minden esetben a birkenauai megérkezés a helyes, utána vitték őket tovább Auschwitzba. A 974. jkv. túlélője Ravensbrücköt jelöli meg végcélként. A 883. jkv. az egyetlen, amelyben az olvasható, hogy „Auschwitzban egy nagy repülőtér mellett szállottunk ki.”

¹⁰⁹ 1049. jkv. Hasonló beszámoló: 2. jkv.

¹¹⁰ 93. jkv. Hasonló beszámoló: 883. jkv. Számos beszámoló arról tesz említést, hogy a csomagokat a vagonokban hagyták (96, 208, 289, 883, 905, 994, 1086, 1195, 1358, 1579, 1592, 2803, 3089, 3449, 3587. jkv.)

Szelektálás

Ezután következett a szelektálás, melynél „[...] dr. Mengele¹¹¹ lágerorvos válogatott. A fiatalabbakat és a 15 éven felüli gyerekeket a jobboldalra osztotta be, míg az idősebbeket és a kisgyerekeket a baloldalra küldte.”¹¹² „[...] A nőkkal ugyanez történt.”¹¹³ „[...] Az SS-ek biztatgattak, hogy az öregek autóval¹¹⁴ jönnek utánunk, mert sokat kell még gyalogolni, de különben is holnap már találkozhatunk hozzátartozóinkkal.”¹¹⁵ „[...] Akkor még reménykedtem [...]”¹¹⁶

„Amikor Auschwitzba érkeztünk elválasztottak a szüleimtől, férjemtől és másfél éves gyermekemtől. Anyám a karjára vette kisfiamat, és amint távolodtak, a gyermekem sírva háromszor utánam kiabált: „Mama”. Utána akartam rohanni, de az SS katona azt mondta, lelő, ha megmozdulok.”¹¹⁷ „Mint később megtudtuk a baloldal a halált, a jobboldal az életet jelentette. Aki balra ment, az még néhány órát élt csak és a krematóriumba vitték, mi pedig a fürdőbe kerültünk a szelektálás után.”¹¹⁸ Eleinte nem tudták, hogy azok a kémények, amiket látnak mire valók. Sokféle elképzelés született erről.¹¹⁹

¹¹¹ A következő jegyzőkönyvek említik azt, hogy Dr. Mengele szelektált a peronon: (7, 289, 600, 1086, 2874. jkv.)

Általában hét SS orvos végezte ezt a feladatot, amely valóban nagy fontossággal bírt. Lifton 173. old. Mindazonáltal Mengele ugyanolyan gyakran szelektált, mint bármelyik más orvos. Lifton 336. old.

¹¹² 289. jkv.

¹¹³ 2. jkv.

¹¹⁴ Lifton könyvében erről így ír: „A vöröskeresztes jelvénnel ellátott jármű használata teljesen természetesnek tűnt: „Az egy katonai jármű volt. Mi mást használtak volna? A gázosítás az orvos feladata volt. Az orvosnak csak vöröskeresztes jelzésű kocsija volt.” Lifton 179. old.

¹¹⁵ 132. jkv.

¹¹⁶ 208. jkv.

¹¹⁷ 483. jkv.

Lifton könyvében is leír egy hasonló esetet: „Az egyik nő, aki tizenhét évesen érkezett a táborba elmondta, hogy egy csoportba került a húgával, aki négy évvel volt fiatalabb nála. Mikor meglátta, hogy a gyerek megszeppent, „gyakorlatilag betuszkolta” abba a sorba, melyben az anyjuk és nagyanyjuk állt – azt kiáltva az SS-ek felé, hogy „Ott az anyja”. Nem tudhatta, hogy ezt a sort pont a gázkamrákhoz vezetik [...]” Lifton 170. old.

¹¹⁸ 2874. jkv. Hasonló beszámoló: 595. jkv. Sokan csak később tudták meg, hogy mi történt a hozzátartozójukkal.

¹¹⁹ Az 1533. jkv. túlélője így emlékezett vissza: „[...] láttam nagy füstölő kéményeket, érdeklődésemre azt mondták, hogy a piszkos ruhákat égetik el.” 1330. jkv.: „Elhittük, amikor kérdésünkre azt mondták, hogy a levágott hajakat égetik el és rossz ruhákat, cipőket stb.” 3526. jkv.: „[...] abban a naiv hitben voltunk, hogy ott a betegségekben elpusztultak tetemét égetik el.”

Egy túlélő így emlékezett vissza a történetekre, miután megérkezett a táborba: „*A kép, amely elénk tárult megnyugtatóan az első pillanatban, zeneszóval fogadtak [...]*”¹²⁰ Egyetlen egy beszámoló tesz említést arról, hogy „*[...] a kapun nagy felirat volt, hogy "Arbeit macht frei"*”.¹²¹

Elgázosítás

Az elgázosítási folyamatról a legrészletesebb beszámoló a következő: „*Először a férfiakat és nőket különválasztották, lenyírták, törülközőt és szappant kaptak, majd összesűfolták őket egy zuhanyozókkal telt terembe. Itt az ajtókat légmentesen elzárták, majd beeresztették a gázt. Kb. 8 perc múlva, mikor már mindenki megfulladt, az ajtókat kinyitották, a Häftlingeket kámpóval betették egy liftbe, a lift levitte őket a pincében lévő krematóriumba, ahol ha volt aranyfoguk először ezeket távolították el és úgy tették be őket az égetőbe. A kisgyerekeket és a béndákat nem gázosították, hanem élve tették a tűzbe.*”¹²² „*Ezt azoktól a férfiaktól tudtuk meg, akik a "Sonderkommandóban" dolgoztak.*”¹²³

Fertőtlenítés

Azok az emberek, akik a gázosítást elkerülték, azokra további szenvedések és megaláztatások vártak. „*[...] mentünk a fertőtlenítőbe, ott megnyírtak bennünket és csikos ruhát kaptunk.*”¹²⁴ „*[...] Tetováltak, az A-5734 számot kaptam.*”¹²⁵ A tetoválásról, csak 11-en¹²⁶ számoltak be visszaemlékezéseikben. „*Fürdés után behajtottak egy ba-*

¹²⁰ 208. jkv.

¹²¹ 114. jkv.

¹²² 3587. jegyzőkönyv. A gázkamrákban valójában nem beengedték a gázt, hanem 3 szeleppel ellátott kéményszerű nyíláson dobták be a Cyklon-B kristályt, amely a levegővel reakcióba lépett, és gáz keletkezett. A sok emberre a gázkamrában azért volt szükség, hogy a hőmérséklet megemelkedjen (27–28 °C), a kristály ugyanis így alakulhatott gázzá. Néhány percen belül fulladásos halált okozott. Karsai 108–109. old.

¹²³ 2533. jkv. A Sonderkommandó tagjai kezdetben az auschwitzi főtábor 11. blokkjának alagsorában laktak, később átköltöztették őket a birkenauai tábor egyik külön blokkjába. Holocaust 110. old.

¹²⁴ 96. jkv. Néhol csak a cipő maradt meg: 588, 1330, 1358, 1458, 1645, 1648, 2946. jkv. A 229. jkv. túlélője így emlékezett vissza a történetekre: „*[...] még a szemüvegem is elvették [...]*”

¹²⁵ 288. jkv.

¹²⁶ 7, 114, 169, 278, 288, 994, 1648, 2530, 2930, 3328, 3587, jegyzőkönyvben fordult elő, hogy valaki említette a tetoválási procedúrát. Ebből mindössze ketten említették a számukat (7. – A-5700, 288. – A-5734).

A tetoválás csak ebben a táborban szolgált a foglyok megjelölésére, más lágeregekben ilyesmit nem műveltek a náciak. Karsai 105. old.

rákkba, ahol rengetegen voltunk összezúfolva, úgy, hogy csak ülni lehetett a földön, de lefeküdni nem lehetett.”¹²⁷ Az emberek, most már inkább rabszolgák, többféle blokkba lettek beosztva. „Az A. Lagerbe¹²⁸ kerültünk. Ezután pedig a cigánylágérbe¹²⁹, egy blokkba 1000-en, 10–12 ember egy kojára.”¹³⁰ „A C. lágérbe kerültünk, egy blokkba kb. 110-en, egy priccsre 14-en, mint a heringek feküdtünk egymáson.”¹³¹ „Az E lágér 13. sz-ú blokkjába kerültünk, az un. Cigányblokkba [...]”¹³² Voltak, néhányan akik a „[...] a cseh blokkba kerültünk.”¹³³ a fertőtlenítés után azonnal, vagy „A C” Lagerből mi elkerültünk a B/2-be, ez volt azelőtt a cseh ”Familienlager”¹³⁴ azonban amikor már mi kerültünk oda, Arbeitslagernak hívták.”¹³⁵

A blokkokban rendnek kellett lennie. A feladatot a rabok közül kiválogatott blockältesték (blokkparancsnok) végezték. „Minden blokknak volt egy Blockältestere”¹³⁶

¹²⁷ 93. jkv. Hasonló beszámoló: 2687. jkv.

¹²⁸ Az A. lágérben lévő túlélők: 169, 663, 1358, 1458, 1540, 1579, 1645. jkv. A B. lágérben lévő túlélők: 3549. jkv. A C. lágérben lévő túlélők: 132, 588, 592, 1330, 1415, 1467, 1522, 1533, 1592, 2530, 2533, 3328, 3526. jkv. A D. lágérben lévő túlélők: 483, 3309. jkv.

¹²⁹ A cigánylágérről a következő visszaemlékezések szólnak: 7, 132, 339, 663, 1049, 1195, 1645, 1647, 2946, 3306, 3310, 3449, 3587. jkv.

¹³⁰ 1358. jkv. „Az egyik abschnittet, az E szektort, már elfoglalták, a cigányok. A D szektorba a mi táborunkból költöztettek foglyokat, a C egy része még nem készült el, a B sem, itt lesz rövidesen a familienlager, az A szektor pedig a karantén volt. A kórház külön szektort kapott F jelzéssel, a már majdnem elkészült III. és IV. krematórium közvetlen szomszédságában.” Kiclar, Wieslaw: A 290. számú Auschwitz-i fogoly Ford.: Murányi Beatrix. Kossuth Kiadó. Budapest. 1978. 216. old. (továbbiakban: Kiclar).

¹³¹ 1533. jkv.

¹³² 3587. jkv.

¹³³ 347. jkv. Hasonló beszámoló: 1522, 2533, 3526. jkv.

¹³⁴ A cseh tábort 1944. március 8-án számolták fel. Az 1943. szeptemberi szállítmánnyal több mint 5000 zsidó érkezett a theresienstadti gettóból, akik meglepő módon családostól érkeztek. Őket nem a gázkamrákba vitték, hanem Birkenau-nak abba a barakkjaiba, mely területet ezután Theresienstadtnak neveztek. 6 hónap múlva az itt lakókat hirtelen kivégezték a gázkamrákhoz és megölték őket. Holocaust 115. old.

¹³⁵ 2530. jkv.

¹³⁶ A cigánylágérben a blockälteste is cigány volt. Kegyetlenségben ők is az élen jártak: „A blokkvezető cigány volt, aki botokat tört el rajtunk, rettenetesen kínozott bennünket.” 2946. jkv.

A birkenau-i lágér belső adminisztrációját az ezzel megbízott foglyok intézik. A foglyok nem nemzetiség vannak a blokkban elszállásolva, hanem a közös munkabeosztás szempontjából („kommandók” szerint). Mindenegyik blokknak 5 funkcionáriusa van: blokkfelügyelő (Blockältester), blokkírnok (Blockschreiber), ápoló, két blokkszolgá. A blokkfelügyelő bal karján fehér szalagot visel amelyen blokkjának száma van feltüntetve. Ügyszólván élet és halál ura és a blokk általános rendjéért felelős. 1944. februárjáig csaknem az összes blokkfelügyelő fele zsidókból állott. Egy Berlinből jött utasítás megtiltotta, hogy a zsidók ezt a hivatalt továbbra is betölthessék, ezért azután leváltották őket. A tilalom ellenére még ma is 3 szlovák zsidó tölti be ezt a tisztséget. Munkácsi 103–104. old.

és egy Blockschreibere, ezek a saját blokkjukban külön szobával rendelkeztek.”¹³⁷ A block-
álteste nem csak a rendre felügyelt, de ő volt az, aki büntetett is. „A Blockältester
óriási kegyként néha kijelentette, hogy ha jók lesztek, este kaptok egy kis vizet.”¹³⁸

Élelmezés

Az élelem rendkívül rossz és tápanyagszegény volt. „Minden második nap kaptunk
egy kis üres levest, harmadnap 15 dk kenyeret, 2 dkg kenőmájast.”¹³⁹ „[...] mosakodási
és tisztálkodási lehetőség a minimális, ennivalót ritkán és olyat fogunk kapni, amiben
semmi vitamin és táperő nincsen, a víz ihatatlan.”¹⁴⁰ Néha elég furcsa dolgokat is
találtak az ennivalójukban. „Enni csak 24 óra múlva kaptunk egy nagyon sűrű
gerstülevest, amely tele volt penészes kenyérdarabokkal, gyufavégekkel, papírdarabokkal.
Egy kenyeret adtak egy napra hatnak.”¹⁴¹ „Répát és céklát kaptunk jóformán keményen,
egészen ehetetlen volt, úgyhogy a kenyér tartotta bennünk a lelket. Egymás után ittunk
az edényből, kanalunk nem volt. Ezt is azért tették, hogy minél jobban megalázzanak és
kínózzanak.”¹⁴² A táborban csak kávé vagy teát ittak, „Vizet nem volt szabad inni, azt
mondták, hogy a víz mérgezett.”¹⁴³

Appel

A létszám ellenőrzés, vagy más néven appel, a foglyok mindennapi életének volt
a része. „[...] életünk keserősége az "appell"-állás volt. Hajnali 3 órakor felkeltettek és ki-
zavartak az udvarra, ahol 8–9 óráig is álldogáltunk kitéve az időjárás mostohaságá-
nak.”¹⁴⁴ „Ha valaki elájult, leöntötték vízzel, összeverték, és úgy állították tovább.”¹⁴⁵
„Kétszer egy nap volt appell, hajnalban és esete hatkor.”¹⁴⁶

¹³⁷ 3587. jkv.

¹³⁸ 1099. jkv.

¹³⁹ 2. jkv. A visszaemlékezők mind másféleképpen emlékeznek arra, hogy mit ettek.

¹⁴⁰ 3587. jkv.

¹⁴¹ 7. jkv.

¹⁴² 278. jkv.

¹⁴³ Ezt csak a 2277. jkv. túlélője említi meg.

¹⁴⁴ 132. jkv.

¹⁴⁵ 7. jkv.

¹⁴⁶ 278. jkv.

Az appellt nem csak létszámellenőrzésre, de büntetésre is felhasználták. „Az akasztás appell alkalmával történt¹⁴⁷ úgy, hogy mindenkinek végig kellett nézni. Ha észrevették, hogy egy nő és férfi beszélget egymással, akkor mind a kettőnek órákig térdepelni kellett.”¹⁴⁸ „Unokahúgomnak 40 fokos lázzal kellett kimenni appellre, nem mertük őt betegnek jelenteni, közrefogtuk őt az appelnél, hogy el ne essen.”¹⁴⁹

Egyfajta kínzási módszert is jelentett az appell. „Legmélyebb emlékeket az Appellek hagytak bennem. A legválogatottabb kínzásokat eszelték ki. Anyaszült meztelenül álltunk Appellt a forró tűző napon és téglákat tartottunk az ég felé.”¹⁵⁰ „10-es sorokban álltunk feszes vigyázállásban, az Appell eltartott sokszor 2–3 óra hosszat is és nem egy Häftling esett össze sorakozó közben a nehéz, fáradtságos napi munka után.”¹⁵¹

A mindennapok

A pontos helyzetképet tökéletesen elmesélte az egyik túlélő: „[...] az appelek, amikor órákig álltunk kint reggel és délután, hogy leszámoljanak bennünket és továbbítsák Berlinbe: ennyi és ennyi häftling van még életbe a birkenau-i lagerekben. Várakozás az ebédre. Kenyérosztás. Harc, hogy ne csak zárt csoportokban ötösivel tudjunk WC-re menni, hanem akkor, amikor ezt a szükség kívánta. Harc egyetlen korty vízért, és hogy meg lehessen mosdani. Harc egy nyers krumpliért, egy káposztafejeért, egy répáért, amit szívdobogva loptunk a konyha körül. Harc, hogy kijátszhatassuk a blocksperrét és el tudjunk szököni egy másik blokkba, ahol esetleg éppen ebédosztás volt és akkor két porcióhoz tudunk jutni. És harc a legidegtépőbb, legrettenetesebb harc, hogy el ne válasszanak a húgomtól. Mert tudtuk, hogy az SS kéjjel választ egymástól hozzátartozókat. Egymás kezét nem engedték el, nehogy egyikünk, vagy másikunk egyedül kerüljön a transzportba.”¹⁵²

A munka

„[...] 1/2 5-kor gongütésre ébredtünk [...] a második gongütésre pont 6 órakor elkezdődött a munka.”¹⁵³ Az appell után elkezdődhetett munka, melyet a kommandóba

¹⁴⁷ Szökési kísérletek után nagyon gyakori volt az akasztás. A 3587. jkv. túlélője így emlékezett vissza: „Az ilyen akasztás este Appelnél történt és ezt mindannyiunknak végig kellett nézni. Emberi mérvontunkból már annyira ki voltunk vetkőzve, hogy mikor bevonuláskor felállítva láttuk az akasztófákat, nem az elítéltet sajnáltuk, hanem magunkat, hogy megint főlórával tovább tart az Appell.”

¹⁴⁸ 600. jkv.

¹⁴⁹ 1533. jkv.

¹⁵⁰ 3542. jkv.

¹⁵¹ 3587. jkv.

¹⁵² 1330. jegyzőkönyv

¹⁵³ 3587. jkv.

való beosztás előzőtt meg. „Az első munkahelyem a Bauhofkommandó. Itt dolgoztam 3 hónapig. Vagonokat kellett ki és berakni a kapok ütése és verése közepette.”¹⁵⁴ A kommandó általában a munka fajtájáról kapta a nevét. Szerencsés esetben a kommandó állandóan változott. „[...] SS-Unterkunft kommandóba voltam beosztva. Ez kitűnő beosztás volt, mi szortíroztuk szét az elrablott és ott összegyűjtött temérdek holmit¹⁵⁵ [...] Az új Kommandonk neve: Erweiterungsarbeitshaus 7 lett, ugyanis egy SS kábelkantin továbbépítését végeztük, a kábelkantin száma 7 volt.”¹⁵⁶

Mindenfajta munkát elvégeztek a rabok a táborban, mely közben a testi fenyegetés sem volt ritka. „A munka nagyon nehéz volt, hegesztés.”¹⁵⁷ „[...] én kábelnél dolgoztam, igen nehéz munkát végeztem, ráadásul a német kapók, ha nem elég gyorsan dolgoztunk, 25-öt osztogattak.”¹⁵⁸ „Büntetésből betettek egy kábelkommandóba, ezt a munkát minden nap más és más csoport végezte, mert egy borzalmas nehéz munka volt, de én mindennap ide lettem beosztva és a hátam mögé egy külön Capót kaptam, egy hamburgi gyilkost, aki nek dep. száma 71.703 volt, munka közben gumibottal kísért és állandóan vert.”¹⁵⁹ „A konyhai munkánál majdnem mindenkinek tönkrement a lába, mert egész nap vízben álltunk, klóros vízzel kellett a kövezetet mosni, mely felmarta a lábunkat.”¹⁶⁰ A konyhai munkának azért voltak előnyei is. „Ennek a Kommandonak az előnye, hogy rengeteg jobbnál jobb ennivalóhoz jutottunk, de a hátránya, hogy hajnali 1/2 3-tól este 6-ig vasárnapi pihenő nélkül be voltunk fogva. Azonkívül pedig itt borzasztó kegyetlenkedéseket és bántalmazásokat kellett elszenvednünk.”¹⁶¹ Viszont nagyon kellett az embernek magára vigyáznia. Ha valakit lopáson kaptak, az komoly büntetésre számíthatott. „Én később bekerültem a konyhába. Itt lehetett valamivel több ennivalóhoz jutni, de nagyon veszélyes volt, mert ha rájöttek a legcsekélyebb lopásra, egy szem krumplit, ha találtak az embernél, akkor az egész konyhát végigverték. Egyszer hoztak a vágóhídról húsarut, természetesen nem a Häftlingeknek, hanem a katonáknak és nem volt abban a pillanatban mindenki ott a kirakodásnál, akkor az egész konyhaszemélyzetet gumibottal megverték.”¹⁶²

¹⁵⁴ 2874. jkv.

¹⁵⁵ Más néven Kanada. Hasonló beszámoló: 169, 278. jkv. A „Kanada” elnevezés a rabok számára a gazdagságot jelentette, innen a becenév. „Kanada! Mit számított, hogy füstöltek a krematóriumok, hogy a holttestekkel teli gödör emberzsirtól sűrű a tűzben. A táboroknak volt mit ennie! A tábor fellélegzett, mert a transzportokkal elfoglalt, részeg SS-ek most nem sokat törődtek a láger lakóival. Az aranyat lesték, és megtömték vele a zsebuiket. Bebiztosították magukat jövőre.” Kiclar 290. old.

¹⁵⁶ 3449. jkv.

¹⁵⁷ 1086. jkv.

¹⁵⁸ 1744. jkv.

¹⁵⁹ 2340. jkv.

¹⁶⁰ 3526. jkv.

¹⁶¹ 3587. jkv.

¹⁶² 600. jkv.

Aki másfajta munkát végzett, az már nem volt ilyen szerencsés. „[...] télen szörnyű volt, mert egy szál ruhában voltunk [...]”¹⁶³

A legrosszabb és a legbrutálisabb munkájuk azonban a sonderkommandó tagjainak volt. Ők ugyanis ott voltak az elgázosítási eljárásnál, majd az égetési fázisnál is.¹⁶⁴ „A krematóriumban dolgozó Sonderkommandót minden 3 hónapban cserélték [...]”¹⁶⁵ Egyik alkalommal, amikor az egyik krematórium Sonderkommandójának a három hónapja letelt, elhatározták, hogy ők nem mennek ellenkezés nélkül halálba, hanem felrobantják a krematóriumot. A németek valahogy megneszelték ezt a tervet, és órákkal a kitűzött idő előtt jöttek értük. Így természetesen az egész terv megghiúsult. Amikor értük jöttek, felgyújtották a krematóriumot.”¹⁶⁶

A felügyelők

A foglyok, úgynevezett kápóknak (általában volt köztörvényes bűnözőkből választották ki őket) vigyáztak, akiknek egy bizonyos tisztelet járt. „A capo hangos parancsára: „Mütze ab!” le kellett venni a sapkákat.”¹⁶⁷ Előfordult, hogy valakit „csak” azért vertek meg a felügyelők, mert nem tetszett a munka, amit elvégeztek. „Este felé szénát kellett összeszedni, mindenkinek segítenie kellett, azoknak is akik munkából jöttek. Elmondhatatlan verést kaptunk ebből az alkalomból. Mindent rossznak találtak, amit csináltunk.”¹⁶⁸ „A Capok vertek bennünket, minden ok nélkül, éppen csak ahogy kedvük tartotta.”¹⁶⁹ A foglyokra munka közben mindig kápók vigyáztak. „100 ember kapott egy Obercapot, 60 ember egy capot, minden 30 emberre jutott egy Untercapo és minden

¹⁶³ 705. jkv.

¹⁶⁴ A sonderkommandóban lévő zsidók feladata volt az emberek megnyugtató és gázkamrába vezetése. Lifton 171. old.

¹⁶⁵ A cserére azért volt szükség, mert „túl sokat tudtak”. Lifton. 170. old.

¹⁶⁶ 7. jkv. Hasonló beszámoló: 600. jkv. A felkelésről megemlékeztek még a 3526, 3587. jkv-ben is. 1944. október 7-én egy felkelés során leromboltak egy gázkamrát. A lázadást a Sonderkommando szervezte. A felkelés résztvevői a csatában estek el. Holocaust 115. old.

¹⁶⁷ 3587. jkv.

¹⁶⁸ 114. jkv.

¹⁶⁹ 708. jkv. A kápó először Dachauban elterjedt, az olasz munkásoktól átvett szó, amely a munkacapat főnökét jelenti (olaszul szó szerint: fej); nagyobb csoportokat oberkapo, vagyis „főkápó” vezetett; a kisebbeket vorarbeiter (előmunkás); mindezeket a funkciókat foglyok töltötték be. Kieiar 396. old.

10 emberre egy *Vorarbeiter*.¹⁷⁰ „A Caponk cigány¹⁷¹ volt. Durva és rossz.”¹⁷² A táborban sokféle nemzetiségű káppóval találkoztak a foglyok. „Német capok [...] felügyeltek ráink. A bánásmód attól függött, ki milyen capo alá került.”¹⁷³ „[...] egy derék német zsidó capo volt, aki nem hajította a munkát.”¹⁷⁴

Zenekar

A tábor egyik érdekessége, hogy volt zenekar. Valószínű ez is hozzájárult ahhoz, hogy a foglyok nyugodtak maradjanak. „A kép, amely élénk tárult megnyugtató az első pillanatban, zeneszóval fogadtak [...]”¹⁷⁵ A zenekar a tábor életében fontos szerepet játszott. „Volt zenekar is Auschwitzban, a Häftlingeek voltak a zenészek. Mindennap reggel a munkába vonulásnál és este, amikor hazajöttek, akkor játszott a zene. A zenészek, éppúgy, mint mindenki más, akinek valami funkciója volt, nem estek szelekció alá.”¹⁷⁶ „1/2 6-kor a kapu előtti részen 80 tagból álló zenekar rákezdedt az indulókra és a láger 17.000 munkása ötös sorokban kivonult munkára. A kapu előtt vigyázz menetelésben kellett tisztelegni az ott álló és bennünket számláló SS-ek előtt [...] A zenével kapcsolatban az volt az érzésem, hogy cirkuszban vagyok, mint betanított ló és zenére vagyok kénytelen mutatóványokat végezni, ki-bevonulni.”¹⁷⁷ „Hogy gyötrelmünk teljes legyen, az SS időnként koncerteket rendezett a Brezinkán. Ilyenkor fellépésre kényszerítették a zsidó nőket,

¹⁷⁰ 3587. jkv. Az 1648. jkv. túlélője említi még meg, hogy sapkát kellett hordaniuk. A többiek ilyenről nem tesznek említést, pedig a sapka használata fontos kellék volt a táborban. Kiehar 7. old. A 3309. jkv. és a 3549. jkv. túlélője kendőt említ, amelyet „nem volt szabad kopasz fejünkre kötni, így az agyhártyagyulladás igen gyakori volt.”

¹⁷¹ Nemcsak zsidókat, hanem közel 20.000 cigány nemzetiségűt is deportáltak az RSHA 1943. január 29-i rendelete alapján. Többségük más lengyel politikai foglyokkal együtt a gázkamrákban végezte. Holocaust 115. old.

¹⁷² 1195. jkv.

¹⁷³ 410. jkv.

¹⁷⁴ 2569. jkv. A jegyzőkönyv túlélője ekkor már Monowitzban volt. Ezen kívül még egyszer említene a jegyzőkönyvek jó kápot. A 3587. jkv. túlélője találkozott rendes káppóval: „En még aznap este jelentettem a capomnak, hogy a közelgő télre való tekintettel szeretnék fedett helyen dolgozni, kérttem, hogy engedjen el. A capo szó nélkül elengedett és sok szerencsét kívánt az új munkához [...] A Kommandonak egy capoja és 5 előmunkása volt. A capo felettese egy délvidéki magyarul beszélő Unterschjar-führer volt, aki állandóan bent tartózkodott a helyiségben és meglehetősen jóindulatú volt. Magára a lengyel capora sem panaszkodhatom.”

¹⁷⁵ 208. jkv.

¹⁷⁶ 600. jkv.

¹⁷⁷ 3587. jkv.

énekelni és táncolni kellett. Erre a célra felöltöztették őket, és egyeseket közülük közösülésre kényszerítették.”¹⁷⁸

Egyéb munkák

A mindennapok nagyon keservesek voltak a foglyok számára. Szeretteik távol voltak, élelmük kevés volt, sokat kellett dolgozniuk,¹⁷⁹ olykor teljesen értelmetlen munkákat végeztek, például „*hogyan nagy gödröket ástam, hogy milyen célból azt nem tudom [...]*”¹⁸⁰, vagy „*Szenet rakodtunk.*”¹⁸¹ vagy „*Köveket törtünk, hordtuk, és raktároztuk. Nagyon nehéz volt ez a munka.*”¹⁸² Ezt a helyzetet, csak úgy lehetett megváltoztatni, hogyha kockáztattak. A megoldást „*[...] úgy hívtuk: "organizálni". Minden organizálásért, ha elfogtak bennünket, vagy a hajunkat vágták le akkor is, ha még csak 2 cm-nyire nőtt ki, vagy huszonötöt kaptunk.*”¹⁸³ Az organizálás nem volt más, mint az ellopott vagy megszerzett „érték” – ami lehetett élelmiszer, cigaretta, bármi – cseréje valami másra. Minden árunak megvolt a maga értéke: „*10 közép nagyságú krumpli ár-folyama: 25 dkg kenyér, 5 dkg vaj, vagy 8 cigaretta.*”¹⁸⁴

A krematóriumok

A krematóriumok létét nagyon sokan említik¹⁸⁵ visszaemlékezésükben, a „pontos” számot viszont annál kevesebben. „*A 4 krematóriumot az egyik Häftling tervezte, és ő is építette fel, sőt a vezetője is ő volt.*”¹⁸⁶ „*A Brezinka közelében működött 5 kremató*

¹⁷⁸ 7. jkv. Ehhez hasonló visszaemlékezést csak egyszer olvastam, azt is a 3587. jkv-ben: „*Megengedték továbbá koncertek és kabarék rendezését és látogatását.*” Azért itt közösülésre kényszerítésről szó sincs.

¹⁷⁹ Előfordult azonban olykor, hogy az átszállításig semmit nem kellett dolgozniuk. A 229. jkv. rúlélője így emlékezett vissza a történetekre: „*Ez alatt a hét alatt nem csináltunk mást, mint naponta kétszer appell-t álltunk és a közbeső időben különböző felügyelők és SS-ek.*” Hasonló beszámoló: 588, 615, 628, 911, 940, 1358, 1415, 1452, 1458, 1592, 1648, 2530, 2588, 2687, 2843, 3367. jkv.

¹⁸⁰ 292. jkv.

¹⁸¹ 114. jkv.

¹⁸² 410. jkv. Hasonló vélemény: 600, 1948, 2277, 3758. jkv.

¹⁸³ 3587. jkv.

¹⁸⁴ 7. jkv. Hasonló visszaemlékezések: 3449, 3587. jkv.

Kielar. 137. A könyv írója egy barátjával púderdobozt organizáltatott, hogy a helyi lakosság segítségét, a maga szerény módján kompenzálhassa.

¹⁸⁵ 278, 288, 347, 588, 600, 622, 907, 1086, 1195, 1330, 1358, 1415, 1452, 1563, 1645, 1648, 2277, 2340, 2530, 2533, 2687, 2874, 3309, 3310, 3328, 3526, 3587. jkv.

¹⁸⁶ 7. jkv.

rium, ott szemünk láttára játszódtak le a szomorú jelenetek.”¹⁸⁷ „A krematórium építésénél dolgoztunk, akkor épültek fel ezek [...] Naponta cca. 10–15–20 ezer ember jött úgyhogy a krematórium nem győzte a hullák égetését. Tehát továbbra is használták a gödöröket. Egy ilyen gödörnek 2 m. volt a hossza és mindig egy sor deszkára egy sor gázosított hulla került, fej a lábhoz voltak elhelyezve. Én saját magam láttam az égetést.”¹⁸⁸

Büntetés

A táborban a büntetések sokféleképpen zajlottak. „10. hónapban, amikor a föld már meg volt fagyva, nem bírtuk a kábeleket a fagyos földben elhelyezni, #lly nevű német kapó kábelbottal 25-t mért rám, mire összeestem, bevittek a lágerba.”¹⁸⁹ „[...] munka közben gumibottal kísért és állandóan vert.”¹⁹⁰ „Egyszer munka közben egy SS pofonvágott, visszaütöttem dühömben, kaptam ezért büntetésből 4x16 órai bunkert, és mint bunkerest dolgoztattak.”¹⁹¹

Terhes nők

A terhes nők helyzete volt az egyik legszomorúbb, már ha egyáltalán a szelektálást túléltek. „Megesett, hogy terhes fiatal asszonyok jöttek a transzporttal. Általában mind elégették a terheseket, de volt, akinek sikerült átcsúsznia. A Brezinkán volt 5 ilyen eset. Ezek a Brezinkán szültek. Volt betegszobánk, de rögtön elküldték őket a lágerbe.

¹⁸⁷ 169. jkv. Ennek ellentmond, hogy a 2533. jkv. 4 krematóriumot említ. Az első viszonylag kis gázkamrát Auschwitz I-ben építették. 1941. szeptember 3-án alkalmazták a Cyklon B-t kísérleti gázként. Az első kísérlet áldozatai: 600 szovjet hadifogoly és 250 beteg rab volt. Ezt követően a kivitelező cégnek, a J.A. Topf & Sons-nak megbízást adtak, hogy Birkenauban nagyobb gázkamrákat építsenek, melyekhez krematóriumok is tartoznak. 4 épült. Holocaust 113. old. A 907. jkv. túlélője azt állította, hogy a krematórium építésénél már ott volt.

¹⁸⁸ 907. jkv. Hasonló visszaemlékezés: 7, 600. jkv.

A birkenauai négy krematórium „kapacitása” maximum 4000 tetemet tudott elégetni. 1944. május-június folyamán a magyar transzportok érkezésével, az elgázosított tetemek száma elérte a napi 10000 főt, ezért, a már meglévő árkok mellé újabbakat kellett ásni a tetemek elégetéséhez. Az árkokat mikor elkezdtek ásni, a négy zsidóból álló Sonderkommandó, napi ezerötven-kétezer embert égetett el, augusztusban ez a szám elérte, s volt olyan nap, amikor meg is haladta a 20000-et is. Lifton 172. old.

¹⁸⁹ 1744. jkv.

¹⁹⁰ 2340. jkv.

¹⁹¹ 2340, 3587. jkv. A stehbunker az egyik legnagyobb büntetés volt. Munka után jelentkezni kellett a büntetésre. A „lényege” az volt, hogy a büntetett egy szál ruhában, egy szűk cellában (bunkerben) vészelje át a kiszabott büntetést a többi rabbal. A hely olyan kicsi volt, és olyan sokan voltak, hogy nem lehetett leülni. Sokszor fordult elő, hogy valaki reggelre meghalt. Kielar 187–189. old.

Ilyenkor az anya csak úgy maradhatott meg, ha a gyereket elvették tőle. Természetesen Mengele tudtán kívül. Ezt úgy oldották meg, hogy zsidó orvosnők a gyereket megmérgezték, hogy az anyát megmenthessék.”¹⁹²

Kórház

A táborban működött kórház is a visszaemlékezők szerint, de ezt a kórházat nem úgy kell elképzelni, mint a maiakat. „A kórháziak nagyon lefogytak, mert csak azt ették, amit kiosztottak [...]”¹⁹³ „Egyszer munka közben vért hánytam és összeestem, bevitték a kórházba és 3 nap múlva kidobtak azzal, hogy "dögöljek meg".”¹⁹⁴ „Nagyon vertek, úgy hogy minden nap legalább 20-an kórházba kerültek. Január 20-ig voltunk itt, azután éjfél 12 órakor bejött hozzánk a blokkältester, ránk szólt, hogy azonnal keljünk fel.”¹⁹⁵ „A 19.20.21.22.27.28. számú”¹⁹⁶ blokkokban voltak a kórházak és a 25.sz-ú blokkban volt a kázinó [...]”¹⁹⁷ Aki a kórházban maradt, arra többféle sors várt. „Tudok arról, hogy a revieren a betegeket meztelenül autókba rakták, a hullákkal együtt, azzal, hogy kórházba viszik őket, de minden bizonnyal gázba vitték.”¹⁹⁸ „Aki beteget jelentette, az bekerült a revierbe, ahonnan rövidesen kislektálták és a gázkamra lett a sorsa.”¹⁹⁹

A kórházban és a táborban gyakorta voltak szelektálások. „Dr. Mengele négyheteenként szelektált. Ezt úgy csinálta, ahogy éppen eszébe jutott. Egyszer pl. minden nőnek fel kellett emelnie a szoknyáját, és a térdeket nézte. Egy másik alaklommal gödröt ásított, aki át tudta ugrani a gödröt, az megmaradt, aki nem, azt krematóriumba küldte.”²⁰⁰ „Itt volt egy dr. Lengyel nevű kolozsvári orvos / a láger-revierben /, aki saját élete kockáztatásával az SS kórházból hozott nekem gyógyszert.”²⁰¹ „A felülvizsgálaton egy lengyel árja főorvoshoz kerültem, aki igen rosszindulatú volt a zsidókkal szemben.”²⁰²

¹⁹² 7. jkv. A 3526. és a 3540. jkv. túlélője is megemlékezik a terhes nőkről.

¹⁹³ 114. jkv. A kórházat a következő túlélők is megemlítik: 937, 1744, 2874, 2946. jkv.

¹⁹⁴ 2340. jkv.

¹⁹⁵ 2930. jkv.

¹⁹⁶ A tábor átszervezésekor változott meg a számozás. Eredetileg: 14, 15, 16, és 20. blokk volt. Kielar 102. old.

¹⁹⁷ 3587. jkv.

¹⁹⁸ 3543. jkv.

¹⁹⁹ 3526. jkv.

²⁰⁰ 7. jkv. Hasonló beszámolók: 588, 1330, 1645, 2340, 2530, 2569, 3526, 3549. jkv.

²⁰¹ 1744. jkv. Még egy túlélő említette dr. Lengyel nevét: 2340 jkv. Még egy magyar orvosról esett szó a visszaemlékezésekben dr. Wittmann: 3587. jkv.

²⁰² 3587. jkv.

Járvány

„A higiénikus viszonyok szörnyűek voltak.”²⁰³ ezért többször volt a táborban járvány²⁰⁴ „[...] minden reggel mi tisztítottuk ki a latrinát. Elástuk a régi latrinát, helyette újat készítettünk, megállás nélkül 500 vödört is feldobáltunk a kocsira, ha az arcunkba fröccsent a vödörök tartalma, letöröltük és dolgoztunk tovább.”²⁰⁵ „[...] ha kaptunk egy kis vizet egy edényben, tízen is mosakodtunk benne. Persze igen nagy volt a piszok.”²⁰⁶ „Auschwitzban egyébként sarlachjárvány volt, úgyhogy állandóan vizsgálták bennünket és oltásokat is kaptunk. Főleg a fiatalabbak estek a betegség áldozataul.”²⁰⁷ „[...] tifusz oltást kaptunk, székletvizsgálat volt, aki bacilus hordozó volt, azt eltávolították a konyháról, ennek dacára a cél az volt, hogy minél nagyobb számban pusztuljunk el.”²⁰⁸

Öngyilkosság

Előfordult, hogy a foglyok nem bírták a megpróbáltatásokat. „Egy alkalommal megőrült valaki, gyakoriak voltak az öngyilkossági esetek is. Egy éjszaka behoztak egy nőt, aki nekiment a drótnak, de mégis megmentették, ez a nő is megőrült.”²⁰⁹

Hírek, információk

A táborban a hírek állandóan keringtek, melyek néha igaznak minősültek, de legtöbb esetben azonban nem. „Értesültünk a július 20-i Hitler ellenes merényletről és állandóan keringtek körülöttünk a jobbnál jobb alhírek. Napokra tettük már a háború végét és állandóan reménykedtünk.”²¹⁰ „Valaki azt mondta nekem, hogy látta a feleségemet és a gyerekeket is egészségesek. Hittem neki – de hazugság volt.”²¹¹ „Az eddigi prominensek helyére zsidók kerültek, a zenekar szintén zsidó tagokból állott és megengedték a zsidóknak, hogy újságot járathassanak havi 3 márkáért.”²¹²

²⁰³ 3543. jkv.

²⁰⁴ A legemlékezetesebb járvány 1942. augusztus 29-én tört ki. Lifton 190. old.

²⁰⁵ 3549. jkv.

²⁰⁶ 1099. jkv.

²⁰⁷ 3543. jkv.

²⁰⁸ 3526. jkv. Vérhasról beszéltek: 1744, 2543. jkv.

²⁰⁹ 1533. jkv.

²¹⁰ 3543. jkv.

²¹¹ 114. jkv.

²¹² 3587. jkv.

Szökés, blokkzárás

„Október vége felé egyszer csak megszólaltak a szirénák, amelyek az Auschwitzból, vagy Birkenauból való szökéseket jelezték és fél óra múlva az összes külső Kommandó-kat idő előtt bevezényelték.”²¹³ „Az ún. „Blocksperre”²¹⁴ is egyike volt a kínzásoknak, ilyenkor órákon át nem volt szabad elhagyni a blokkot, sem WC-t használni. Valósággal ájuldoztunk a rosszszullétől.”²¹⁵ A tábor zárását, nemcsak kínzásként használták. „Kéthetenként jött Mengele dr. s ilyenkor Blocksperrtet rendeltek el s szelektálták az embereket.”²¹⁶ A női táborban „Blocksperre rendszerint akkor volt, mikor férfiak jöttek oda dolgozni.”²¹⁷

Női láger

„Utunk a női lágerrek előtt vezetett el, ahol borzasztó látványban volt részünk. A nők mindannyian kopaszra voltak nyírva és testüket lehetetlen rongyok burkolták. Feltűnt közöttük 1–2 jobban öltözött nő, akik vastag botokat ütésre készen tartva dirigálták a többieket [...] A 24-es blokkban laktak eddig a nyilvános nők. Ide minden árja-häftling 2 márka ellenében bármikor felmehetett, munka után, de előzőleg az SS-orvos vizsgálatának kellett alávetnie magát. Zsidóknak tilos volt.”²¹⁸ „Egy szelektálás alkalmával 550 nőt választottak ki, FKL lágerbe vitték, fürdőbe, az úton két SS vitt, ők nem tudták, hogy transzportba kerülünk, hanem egyenesen vittek a krematórium felé.”²¹⁹

A gyermekblokkról egyetlen egy visszaemlékezés tesz említést. „A mi blokkunk gyermekblokk volt 12–16 évig, mi 20 évesek voltunk, felnőttek.”²²⁰

²¹³ 3587. jkv. 1944. április 7-én Walter Rosenberg (Rudolf Vrba) és Alfred Wetzler (Josef Lanik) őrizetescs megszöktek az auschwitzi koncentrációs táborból. A két szökevény április 21-én Szlovákiában talált menedéket. Ott többször is elmondták élményeiket, ezek alapján állították össze az ún. „Auschwitz Jegyzőkönyv”-et.

Az egyik legismertebb szökecs egy szerelmespár kísérelte meg, Mala Zimetbaum és Edward Galinski. Elfogták mindkettőjüket, és 1944. szeptember 15-én más rabok szeme láttára kivégezték őket. Holocaust 115. old.

²¹⁴ A Blocksperre azt jelentette, hogy a blokk lezárva, ilyenkor a blokkba se ki se be, a rolókat és a függönyöket behúzták, hogy ne láthassák kívülről mi történik a blokkban, illetve belülről se tudjanak kileskelődni. Lifton 182. old.

²¹⁵ 132. jkv.

²¹⁶ 2569. jkv.

²¹⁷ 3549. jkv.

²¹⁸ 3587. jkv.

²¹⁹ 588. jkv. Az 592. jkv. említi még meg a női lágert.

²²⁰ 588. jkv.

„Monowitzban a helyzet már jobb volt. Az ételmezés: napi 25 deka kenyér, 2 és fél deka margarin és egy leves este. A leves víz volt, egy kis zöldséggel vegyítve, só nélkül.”²²¹ „Monowitz 10 km távolságban van Auschwitztól, ezt az utat gyalog tettük meg. Gyárban dolgoztunk, mindenféle munkát végeztem. Téglát raktam, ástam, bunkert csináltam.”²²²

Az utolsó napok és a felszabadulás

„Szeptember elején ugyanis orosz gépek megtámadták Auschwitzot, 2 bomba telibe talált a szabó és cipésműhelyt, a női műhelyeket és az SS laktanyát. Sajnos 2 férfi és 6 női Häftling életét veszítette. Az SS-ek közül 96-an haltak meg. Ettől a perctől kezdve az orosz gépek közelségét szirénával jelezték és a lágerbeli Kommandoknak azonnal futással vissza kellett térniük a blokkba.”²²³ „A légiriadók ugyancsak megnehezítették életünket.”²²⁴ „Szandoknál, tőlünk 140 km-re megindult az orosz offenzíva, amely olyan erővel közeledett felénk, hogy 16-án már arról beszélünk, hogy bekerítenek és felszabadulunk. 17-én éjjel mintegy 2 és félezer embert a blokk elé sorakoztattak és ezeket még 18-án délelőtt ismeretlen céllal SS-ekkel körülvéve elszállították a lágerből. 18-án délben jött a parancs, hogy az egész lágert még a mai nap folyamán ki kell üríteni [...] hogy őt is kivezényelték a kartotéklapok elégetésére. Ekkor már a lágerben a rend felborult, a Kleiderkammert, a kantint teljesen kifosztották a häftlingek. Az SS-ek már nem törődtek semmivel. Az egész lágeren látszott az izgalom és mindenki remélte, hogy nem sikerült minket eltranszportálni, mert az oroszok úgyis be fognak keríteni.”²²⁵

„Január 26.-án délután 1 órakor, megjelentek az úgynevezett álcázott orosz csapatok, fehér lepelbe burkoltan és géppuskával felszerelve. Később jöttek egymás után a tankok. Ennyi szenvedés után végre felszabadultunk!????????”²²⁶

Sajnos ekkor még nem mindenki élhette meg a felszabadulást, mindössze csak hatan.²²⁷ A többiek szenvedései tovább folytatódtak.

²²¹ 622. jkv.

²²² 708. jkv. Monowitzről szóló beszámoló még: 937, 1086, 1744, 2340, 2569. jkv.

²²³ 3587. jkv.

²²⁴ 622. jkv. A légitámadásról a következő túlélő is megemlékezik: 2340. jkv.

²²⁵ 3587. jkv.

²²⁶ 2847. jkv. 1945. január 27. A Vörös Hadsereg eléri Auschwitz-Birkenaut. Karsai 424. old.

²²⁷ 937, 1086, 1744, 2340, 2874, 2946. jkv.

Konklúzió

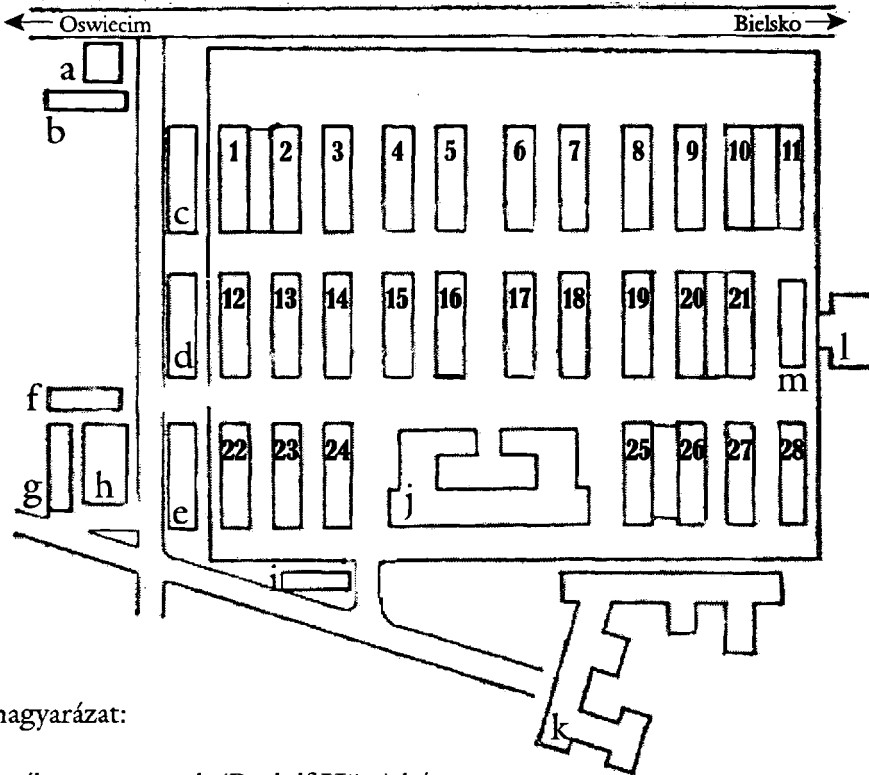
Tanulmányomban a DEGOB-jegyzőkönyvek egy apró részletét dolgoztam fel. A kereskedők szemével próbáltam meg rekonstruálni átélt borzalmaikat, melyeket megtapasztaltak. Az általam feldolgozott jegyzőkönyvek száma nem túlzottan magas, de betekintést enged a magyar holokausztba. Az apróbb pontatlanságok, és néha az egymásnak ellentmondó visszaemlékezéseket leszámítva rendkívüli információ-gazdag anyagot sikerült áttanulmányoznom, melyben bőven vannak még hasznos információk a holokausztra nézve.

A jegyzőkönyvek tanulmányozása közben egy prominens személy visszaemlékezésére bukkantam. Jegyzőkönyvének száma: 2340. „Az auschwitz-i krematóriumban tapasztalt szörnyűségekről jelen jegyzőkönyvben nem akarok részletesen kitérni, mert az ottani Häftlingek között egy nemzetközi bizottság alakult, melynek elnöke egy athéni egyetemi tanár, jelenleg Párizsban tartózkodik és ott mint konzul működik. A nemzetközi bizottságok mellett külön nemzeti bizottságok is alakultak, és a magyarok részéről engem választottak meg elnöknek. Rézkarcok, jegyzőkönyvek s jegyzetek dr. Mengele saját írásával vannak a birtokunkban, hogy Birkenauban kik haltak meg 1944. májustól októberig. Azonkívül egy darab szappan, amit az áldozatok kezébe nyomtak, mielőtt a krematóriumba vitték őket. Megbeszéléseink szerint szándékunkban van Budapesten egy nemzetközi kongresszust tartani, amelyen az említett nemzetközi bizottság görög elnöke is részt óhajt venni, és annak jövedelme a deportáltak felsegélyezésére szolgálna.”

A jövő történéseinek feladata, hogy a hátralévő anyagmennyiséget elemezzék és feldolgozzák. Meggyőződésem, hogy ezek közé tartozik a Zsidó Tanácsra vonatkozó jegyzőkönyvek áttanulmányozása is, a már említett ellentétes megítélés miatt.

Melléklet

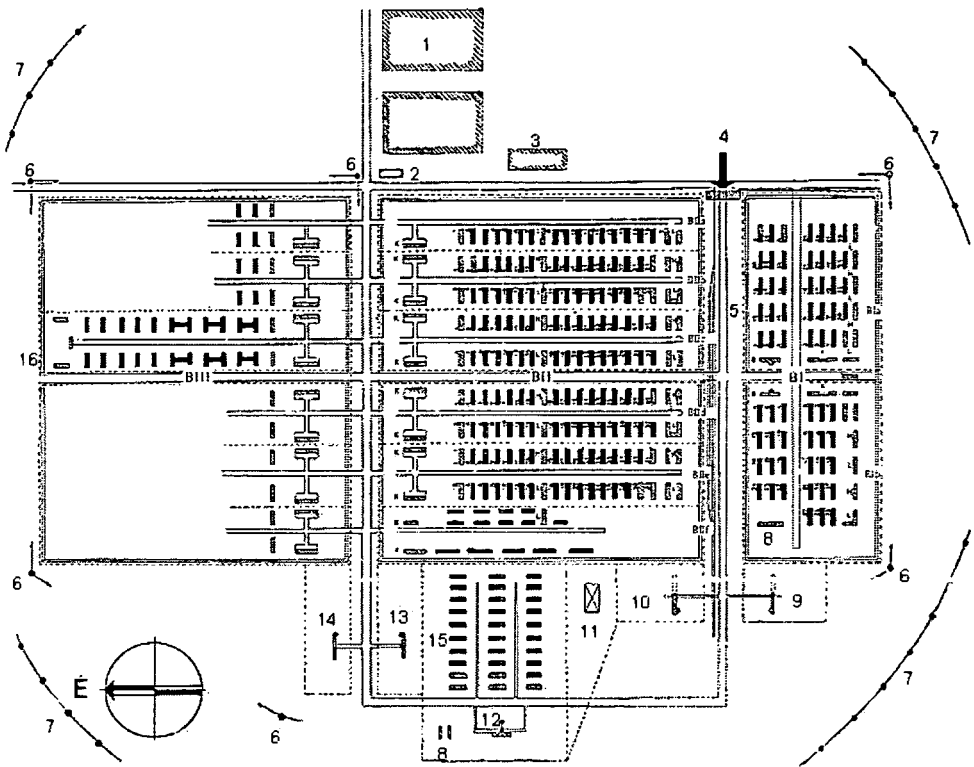
Az auschwitzi koncentrációs tábor



Jelmagyarázat:

- a) A táborparancsnok (Rudolf Höss) háza
- b) Őrszoba
- c) Táborparancsnokság
- d) Táborigazgatóság
- e) SS kórház
- f) Politikai Osztály
- g) Politikai Osztály
- h) Az auschwitzi I. krematórium és gázkamra
- i) Őrszoba (*Blockführerstube*)
- j) Tábori konyha
- k) Felvételi épület
- l) Új mosoda
- m) Színházépület (raktárként használták)

A birkenai (Auschwitz II) koncentrációs tábor 1944 késő őszen



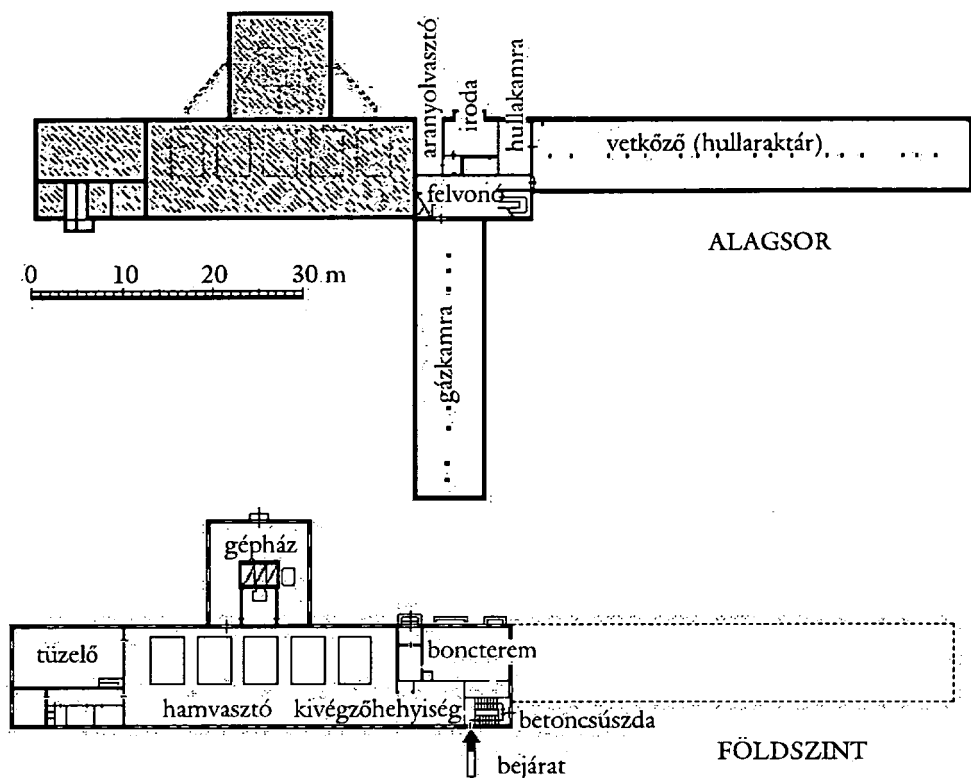
Jelmagyarázat:

1. Az SS-ek barakkjai és kórház
 2. Táborparancsnokság
 3. Víztorony
 4. A tábor főbejárata („Halálkapu”) és a központi őrhely
 5. Vasúti rakodó, a szelekció helyszíne
 6. A kis őrlánc
 7. A nagy őrlánc
 8. Ruharaktár
 9. A II. számú (Birkenau I.) krematórium és gázkamra
 10. A III. számú (Birkenau II.) krematórium és gázkamra
 11. Tisztító állomás
 12. Fertőtlenítő állomás
 13. A IV. számú (Birkenau III.) krematórium és gázkamra
 14. Az V. számú (Birkenau IV.) krematórium és gázkamra
 15. „Kanada” : a meggyilkoltaktól elrabolt tárgyak raktára
 16. Elektromos árammal telített szögesdrót-kerítés
- S) „Szauna”: A foglyok fürdői és az új foglyok tetvetlenítő állomása
K) Konyha
H) Fürdő
L) Latrina

A TÁBOR RÉSZLEGEI

- BI) A tábor első, téglabarakkokból épült részlege
BIa) Női tábor
BIb) Férfitábor, 1943-tól női munkatábor
BII) A tábor második, fabarakkokból épült részlege
BIIa) Férfi karantén
BIIb) A theresienstadti zsidók ún. „családi tábora”
BIIc) A magyar nők tábora
BIId) A férfiak főtábora
BIIe) Cigánytábor
BIIf) Fogolykórház
BIII) A tábor harmadik, befejezetlen részlege („Mexikó”)

Az I. és a II. sz. krematórium (Birkenau)



LEÍRÁS

Az I. és a II. számú krematórium körülbelül 104 m hosszú és 52 m széles volt.

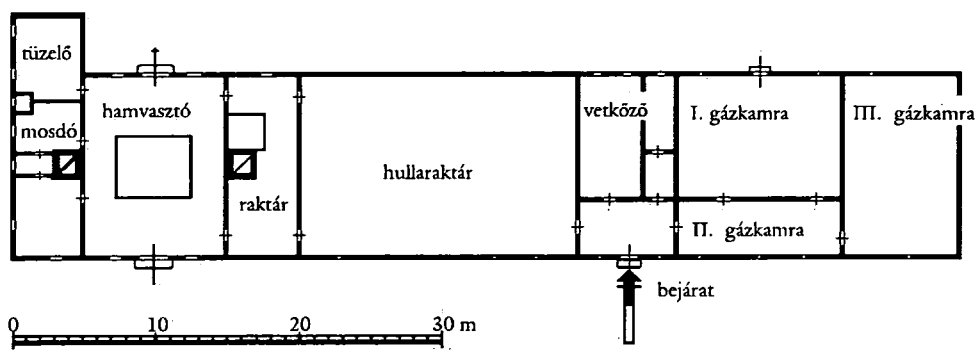
AZ ALAGSOR

Az áldozatok lépcsőkön jutottak az alagsorba, ahol két fő helyiség volt: a *vetkőző*, amelyet időnként hullaraktárnak is használtak, és a *gázkamra*. Az öregeket, betegeket és félholtakat, valamint a holttesteket *betoncsúszdán* juttatták le az alagsorba. A gázkamra (mintegy 225 m²) nagy közös fürdőhöz hasonlított, de a mennyezeten elhelyezett zuhanyozó berendezéseiből sohasem folyt víz. A mennyezeten át Cyklon B-kristályokat szórtak be. A gázkamrába 2000 ember is befért egyszerre, s haláltusájuk 20, legfeljebb 30 percig, néha azonban több óráig is tartott. Az alagsorban volt továbbá az *aranyolvasztó* helyiség, ahol a holttestek szájából kitördelt aranyfogakat olvasztották be, valamint egy kisebb hullakamra és az iroda.

A FÖLDSZINT

Elgázosítás után az áldozatok holttesteit *felvonókkal* szállították a földszinten lévő *hamvasztóba*, ahol 15 háromrészes kemence működött, s mindegyikben legalább 3 holttestet égettek el 20 perc alatt. A hamvasztó mellett a *gépház* és a *tüzelőraktár*, továbbá néhány kisegítő helyiség volt. Ezeken kívül a földszinten volt a *kivégzőhelyiség* és a *boncterem*.

A III. és a IV. sz. krematórium (Birkenau)



LEÍRÁS

A III. és a IV. számú krematórium 67 m hosszú és 13 m széles volt, s minden berendezésük a földszinten volt elhelyezve.

Az áldozatok először a *vetkőzőbe* léptek, ahonnan a *három gázkamra* valamelyikébe jutottak. Ezek a gázkamrák is közös fürdőhöz hasonlítottak, s a mennyezetre szerelt zuhanyozón át itt is Cyklon B-kristályokat szórtak be. Az összesen mintegy 250 m² területű három gázkamrába egyszerre több mint 1200 ember fért be, s haláltusájuk itt is 20–30 percig, néha azonban órákig tartott.

Elgázosítás után az áldozatok holttesteit a *hullakamrába*, onnan pedig a hamvasztóba szállították, amelynek 8 kemencéje volt. Minden kemencében legalább 3 áldozatot égettek el 20 perc alatt.

A hamvasztó mellett kisebb helyiségek voltak, így pl. tüzelőraktár, mosdó, raktár. Mindegyik krematóriumot gondosan ápoltság vette körül.

Bibliográfia

- Bihari Péter: A magyarországi zsidóság helyzete a zsidótörvénytől a deportálásig. In.: Hét évtized a hazai zsidóság életéből. II. rész. MTA Filozófiai Intézet Kiadása. Budapest, 1990
- Encyclopedia of the Holocaust. Macmillan Publishing Company, 1990.
- Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Osiris Kiadó. Budapest, 2001.
- Horváth Rita: A magyarországi Zsidók Deportáltakat Gondozó Országos Bizottsága (DEGOB) története. Magyar Zsidó Levéltár. Budapest, 1997.
- Karsai László: Holokauszt. Pannónia Kiadó, 2001.
- Kielar, Wieslaw: A 290. számú Auschwitz-i fogoly Ford.: Murányi Beatrix. Kossuth Kiadó. Budapest. 1978.
- Magyar Törvénytár 1938–1942. évi törvénycikkek. Franklin-Társulat. Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda Kiadása. Budapest, 1938–1942.
- Munkácsi Ernő: Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához. Renaissance Kiadó, Budapest. 1947.
- Robert J. Lifton: Náci orvosok Ford.: Radnai Csaba, Jankovits László. Alexandra Kiadó, 2001.
- Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest, 2003.
- Randolph L. Braham: A magyar Holocaust Ford.: Zala Tamás, Berényi Gábor, Sz. Kiss Csaba, Garai Attila, Seres Iván. Gondolat, Budapest. 1988, II. k.
- Randolph L. Braham: A népiirtás politikája Ford.: Zala Tamás, Berényi Gábor, Sz. Kiss Csaba, Garai Attila, Seres Iván, Hernádi Miklós. Belvárosi Kiadó. Budapest, 1997. I. k.

Térképek:

<http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/holocaust/holocaust.html>

Jegyzőkönyvek:

<http://www.degob.hu>

Auschwitz with the eye of the deported Hungarian dealers

In my essay, I processed the reminiscences of the Jews deported in 1944, DEGOB protocols on the score of fraction. I examined 100 protocols with the help of the internet. I chose the dealers because they had had one of the largest pressure in this particular branch.

I analysed single historical sources, where the deported told their very fresh experiences, which they had in the camps. Not years, but only weeks, maybe months passed while the protocols were finished. It is necessary to note that these experiences are not always accurate.

I outlined the DEGOB, Auschwitz, Birkenau and Monowitz stories, and I also illustrated the latter ones with maps. I laid the emphasis on the analysis of the accuracy of the reminiscences. I would like to form an overall notion about the stories, primarily on the basis of protocols, turning to the literature for help if this does not succeed.

I tried to grab a little part out and to process it from the thousands pages of DEGOB protocols. The analysis and processing of the remaining substances is going to be the task of the forthcoming historians.

In my opinion this competitive work provides an overall picture to all those, who would like to study this part of history; doesn't matter if this person is a historian, or an ordinary people.

FELEDÉSRE ÍTÉLT REFORMOK?

Az MDP KV 1956. júliusi ülése és a „tisztá lap” politikájának néhány történeti problémája*

1956. július 18-án a Központi Vezetőség felmentette Rákosi Mátyást az MDP első titkári posztjáról. Rákosi idős korára és betegségére hivatkozott, ám ismeretes, hogy az erre vonatkozó döntést az SZKP képviselőjében Budapestre érkező Anasztasz Mikojan közölte a magyar vezetőkkel.¹ Rákosi utódaként több jelölt is szóba jött, erről azonban nem a KV ülésén esett szó, hanem a korábbi egyeztetéseken. A szovjetek Hegedüs András miniszterelnököt javasolták, aki azonban elhárította az ajánlatot; maga helyett inkább Gerő Ernőt tartotta alkalmasnak a párt vezetésére.² Gerő szintén tiltakozott és (Rákosival egyetértésben) Kádár János megválasztását tartotta a legjobbnak. A Politikai Bizottság ülésén azonban, ahol Mikojan nem vett részt, már csak Rákosi ajánlotta Kádárt, míg Gerő a jelöléstől továbbra is elzárkózó Hegedüst támogatta. A PB ezek után Gerő Ernő jelölését fogadta el.³

A KV tagjait meglepte Rákosi „hirtelen” lemondása, főleg azután, hogy a június 30-i KV-ülés után és a (párt)ellenzék ellen még az ő vezetésével hirdették meg a harcot. Miután Rákosi felolvasta lemondási nyilatkozatát, Hegedüs előterjesztette a PB javaslatát Gerő megválasztására. Indoklásában elmondta, hogy „Gerő elvtárs [...] az elmúlt 1–2 év munkájában sok olyan hibát javított ki, vagy segített kijavítani, amit

* A tanulmány az MTA Bolyai ösztöndíja támogatásával született meg.

¹ Rákosi leváltását az SZKP Elnöksége nem határozta el előre. Feltehető, hogy Mikojan Hruscsovtól kapott széles felhatalmazást, hogy ha a helyzet úgy alakul, támogassa az első titkár leváltását. Rainer M. János–Szereda, Vjacseszlav (szerk.): *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Budapest, 1996. 19. és 116–117.

² Hegedüs András: *A történelem és a hatalom ígérétében*. Budapest, 1988. 266–267.

³ Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. 1–2. Budapest, 2001–2003. 1. kötet 269–273. A PB ezen üléséről nem készült jegyzőkönyv. Az utódválasztásról részletesebben ld. Rainer M. János: *Szovjet döntéshozatal Magyarországról 1956-ban*. In: *Évkönyv* II. 1993. Budapest, 1993. 26–29.; Sztikalin, Alekszandr: *A szovjet nagykövetség és az MDP-n belüli harc 1956 tavaszán – kora őszén*. *Múltunk*, 43. évf. (1998) 2. sz. 39–43.; Mikojan és Andropov jelentéseit lásd Szereda, Vjacseszlav–Sztikalin, Alekszandr (szerk.): *Híányzó lapok 1956 történetéből*. Budapest, 1993. 40–65.

1953. előtt a vezetésben Gerő elvtárs is elkövetett.”⁴ Az ülésen felszólaló KV-tagok jelentős része ellenezte Gerő megválasztását. Az okok között szerepelt, hogy a javaslat „megint ilyen előkészítetlenül történt”, de súlyosabban esett a latba, hogy „Gerő elvtárs [...] türelmetlen, agresszív, nem hallgatja meg a véleményeket, ledorongoló modora van” (Kossa István). Néhány kritikus hang után Mikojan magához ragadta a szót és hosszasan győzködte a KV tagjait arról, hogy Rákosi távozásával „segít a pártnak, hogy megerősítse” azt. Szorgalmazta a pártegység helyreállításának fontosságát, Gerő hibáit pedig személyi, és nem politikai jellegűeknek minősítette, amelyek tehát nem gátolhatják meg a szilárd pártvezetés megeremelését.

A szovjet küldött felszólalása utáni hozzászólók többsége már támogatta a PB javaslatát (egyikük be is vallotta, hogy „bár én eredetileg ellene akartam szólni”). Gerő emberi hibáira azonban még ezután is többen felhívták a figyelmet, de bíztak abban, hogy képes lesz azok kijavítására. Nagy Mária ugyanakkor kimondta: ha Rákosit a törvénsértések miatt mentik fel, nem helyes, hogy az azokban szintén érintett Gerő legyen az utódja. Ráadásul, mint mondta, Gerőnek is vannak egészségügyi problémái. Erre reagálva Kovács István cáfolta Gerő érintettségét a törvénsértésekben és azokat kósza híreknek minősítette, továbbá megerősítette Hegedüs előterjesztését, ami szerint Gerő szerepe kiemelkedő volt a rehabilitációkban. Több felszólaló (Nyers Rezső és Andics Erzsébet) kérte, hogy Rákosi legalább maradjon a PB tagja, hiszen a túlságosan éles fordulat a párt adott, nehéz helyzetében nem lenne tanácsos. Nagy jelentőségű Andicsnak az a mondata is, miszerint „abban [helyesen: abból – B. P.] viszont, hogy Gerő elvtárs lesz az első titkár, mindenki meg fogja érteni, hogy elvi engedményeket a kispolgári nyomás hatására nem teszünk”.⁵ Hegedüs zárszavában arra kérte a KV tagjait, hogy ha megszavazzák Gerőt, a közvélemény felé ne szivároгjon ki vele szemben még annyi kritika sem, mint ami az ülésen elhangzott.

A KV tagjai a vitát követően meg is szavazták az előterjesztést, egyhangúan első titkárrá választva Gerőt. Emellett jelentősen kiegészítették a KV és a PB tagságát. Mindkét testületbe beválasztották Kádár Jánost és Marosán Györgyöt, sőt előbbi a KV Titkárságába is bekerült.⁶ Az KV tagok kooptálása kapcsán egy érdekes epizódra is sor került. A PB által javasolt személyek mellett új tagok (pl. Lukács György és Münnich Ferenc) megválasztását is támogatták. Hegedüs ezt azzal hárította el, hogy

⁴ MOL M-KS 276.f. 52/35. 6e. A KV ülésen elhangzott további jelölés nélküli idézetek is innen származnak. Lásd még Mikojan jelentését az SZKP KB-nak. In: Szereda-Sztikalin (szerk.): *Hiányzó lapok*, 59–65.

⁵ Vagyis: a párt továbbra is vezető pozícióban van, nem lehet rá a tömegek nyomása révén hatni.

⁶ Az ülésről kiadott hivatalos kommunikét ld. Szabad Nép, 1956. július 19.

a KV kooptálási keretét⁷ kimerítették; Lukács esetében pedig kifejtette, hogy a közelmúltban jelentős hibákat követett el. Münnich kapcsán ellenvetésül a jelölt korát hozta fel.⁸ Nógrádi Sándor a szavazáskor felvetette: „úgy kellene, hogy demokratikusan lehessen választani. Semmi lehetőség nincs arra, hogy mást javasoljunk, mint a Politikai Bizottság?” Gerő Ernő válaszolt a felvetésre: „Úgy gondolom, hogy az a válasz, amit Hegedűs elvtárs adott, kielégítő.”⁹

Ezután került sor Gerő első beszámolójára, programadó beszédére. Ennek elkészítésére kevés ideje volt, de jelentősége mégis nagy, hiszen ebben hirdette meg a tiszta lap politikáját és reformjainak egy részét is. Az új első titkár úgy vélte: „széleskörű demokratizálódási folyamat megy végbe országunkban” a XX. kongresszus óta. Ennek érdekében „a párt figyelmét most nem azokra a hibákra kell összpontosítani, amelyeket mi magunk fedtünk fel minden külső kényszer vagy nyomás nélkül, hanem a tennivalókra, a feladatokra”, mégpedig azért, hogy „új, tiszta lapot nyissunk a párt történetében”.¹⁰ Ennek érdekében további demokratizálást sürgetett (annak ellenére, hogy Mikojan az „ellenséges csoportok” szétverésére bízta a PB-t¹¹):

„Nagyobb szerepet kell biztosítani az országgyűlésnek. El kell érni, hogy az országot, az egész népet érintő legfontosabb kérdések lehetőleg ne a Népköztársaság Elnöki Tanácsának törvényerejű rendeletei útján, hanem az országgyűlésben kerüljenek megvitatásra és eldöntésre. Ezért az országgyűlésnek gyakrabban és szélesebb napirenddel kellene üléseznie [...] növeljük az országgyűlés bizottságainak szerepét [...] javasolni kell a jelenlegi lajstromos választási rendszer megváltoztatását, s az egyéni, kerületek szerinti rendszer bevezetését. Ez módot ad majd a közvetlen kap-

⁷ Az MDP szervezeti szabályzata szerint a KV és a PB jelentős átalakítására csak a pártkongresszusnak volt módja. A köztes időben a tagság megújítására legfeljebb 15%-os arányban volt lehetőség.

⁸ Münnich ekkor 70 éves volt. Ennek ellenére a későbbiek során, a korai Kádár-rendszerben komoly pozíciókat töltött be, az első Kádár-kormányban a fegyveres erők minisztere, majd 1958–1961 között kormányfő volt, 1956 novemberétől tíz éven át folyamatosan a PB tagjaként is dolgozott.

⁹ Nógrádiról Gerő augusztus 2-án azt mondta Andropovnak: „úgy véli, hogy ő a korábbihoz hasonlóan rosszul viselkedik és nem akar igazából harcolni a Központi Vezetőség politikai irányvonalaért.” Baráth Magdolna (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953–1956. Kiszeljav és Andropov titkos jelentései*. Budapest, 2002. 332. De már a KV ülés előtt, július 6-án is „politikailag képmutatónak” nevezte Nógrádit, aki a KV-üléseken támogatja a határozatot, míg a nyilvánosság előtt támadja a párt irányvonalát. Uo., 320. o.

¹⁰ Rainer M. János mutatott rá, hogy „a pártvezetés éppenséggel külső kényszerek és az ellenzék, de inkább a nép részéről megnyilvánuló nyomás hatása alatt cselekedett”, valamint, hogy „a tiszta lap» egyáltalán nem azon nyugodott, hogy a »hibákat« már kijavították, elemezték.” Rainer M. János: *Az író helye. Viték a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956*. Budapest, 1990. 283. (Kiemelések az eredetiben.)

¹¹ Lásd Mikojan július 14-i jelentését. In: Szereda-Sztikalin (szerk.): *Hiányzó lapok*, 40–45.

csolatra [a lakosság és a képviselők között], s lehetővé teszi, hogy [...] a választóknak módjuk legyen leváltani azt a képviselőt, aki nem képviseli az ő akaratukat. [...] Kíváncsú, hogy a felsőbb szervek adjanak át jelentős számú funkciót az alsóbb szerveknek. [...] El kell érni [...], hogy a helyi tanácsok nagyobb gazdasági, pénzügyi önállóságot nyerjenek, s hogy [...] egyéb területeken is [...] nagyobb legyen a hatáskörük. Az ország demokratizálása feltételezi a nagyobb nyilvánosságot, az ország népének rendszeres tájékoztatását. A szocialista demokratizmus kiszélesítésének egyik alapvető feltétele a legszigorúbb szocialista törvényesség biztosítása minden téren [...] a bírának az alkotmány előírása szerinti választása, a belügyi, az igazságügyi szervek munkájának megjavítása [...] A gyakorlatban kell bebizonyítanunk, hogy a szocialista törvény védi a Magyar Népköztársaság minden polgárát és kötelező minden állampolgárra; hogy népi demokratikus államunk törvényei előtt, személyekre való tekintet nélkül mindenki egyenlő! [...] Gazdasági életünkben [...] eddig még nem tudtunk eléggé építeni az egyes dolgozóknak, [...] az egyes vállalatoknak és különféle szerveknek anyagi érdekeltiségére. [...] A mi állami életünkben [...] sok még a bürokratikus vonás [...] a bürokratikus kinövés és torzulások ellen [...] kíméletlen, megalkuvás nélküli harcot kell folytatnunk. [...] A reális lehetőségekhez mérten javítsuk dolgozó népünk életszínvonalát.”¹²

A július 21-én lezárult KV-ülés után kiadott határozat a fenti javaslatokat tovább részletezte: „Államunk bürokratikus vonásainak megszüntetéséért, a decentralizálásért [...] az államapparátust egyszerűbbé, áttekinthetőbbé kell tenni: e célt szolgálja a megyék, járások, kerületek összevonása is, melynek együtt kell járnia a tanácsok gazdasági önállóságának és hatáskörének növelésével. [...] Meg kell gyorsítani a büntető és a polgári törvénykönyv megalkotását, valamint világos, közérthető törvényben szabályozni kell az államigazgatási hatóságok jogkörét és tevékenységét. [...] Biztosítani kell annak az alapelvnek feltétlen érvényesítését, hogy senkinek a bűnösségét csak saját beismerése alapján megállapítani nem lehet, ha azt bizonyítékok alá nem támasztják. [...] A bírói függetlenséget meg kell szilárdítani [...] A korábbi törvénysértések nyomán kialakult helytelen szemlélet és vizsgálati módszerek maradványainak felszámolására, a szocialista törvényesség szellemének hiánytalan érvényesítésére [...] további intézkedések szükségesek a Belügyminisztérium szerveinek párt- és állami ellenőrzése terén.”¹³

A júliusi plénumon történt események közül vizsgálatra szorulnak a következő kérdések:

¹² MOL M-KS 276.f. 52/35. óc. Nyomtatásban: Gerő Ernő: *Pártegyességgel a szocialista demokráciáért*. Budapest, 1956. 13–20. A beszédet közölte a Szabad Nép 1956. július 19-i száma is.

¹³ Gerő: *Pártegyességgel a szocialista demokráciáért*, 46–48.; Szabad Nép, 1956. július 23.

1. Milyen szerepet játszott Gerő a személyi kultuszban és a törvénysértések idején? Milyen „hibákat” követett el? Ezek következtében hogyan ítélte meg az ő szerepét a magyar társadalom? Lejátszódhatott-e Gerőben valamiféle katarzis, belső megtisztulás (egyrészt azért, hogy agresszív modorán változtasson, másrészt pedig azért, hogy egy valódi reform élére álljon)? Tehát: sikerülhetett-e Gerőnek, illetve Gerővel új lapot, illetve – az ő szóhasználatával élve – „tisztá lapot” nyitni a párt életében?

2. Ami talán a legfontosabb: mi valósult meg a fenti programból? Hogyan viszonyíthatjuk ezt a reformot a magyar történelem más korszakainak reformtörekvéseihez? Volt-e esély arra, hogy Nógrádiék, sőt mindenki számára is „demokratikusan lehessen választani”?

3. Ez a reform egy hirtelen ötletből származott, vagy voltak-e már előjelei a korábbi időszakban? Tekinthetjük-e Gerő érdemének ezeket a reformokat?

4. Vajon a szovjet (és a magyar) pártvezetés komolyan gondolta-e, hogy a reformok elindítása és folytatása, valamint a párt egységének megszilárdítása egymással összeegyeztethető?

Úgy vélem, hogy a fenti kérdéscsoportok igen jelentősek, ennek ellenére az eddigi kutatások szinte csak a legelső kérdéskörrel foglalkoztak, míg az összes többit kikerülték. Ez az időszak mintegy a forradalom árnyékába került, és a kutatók a megérdemelnél eddig jóval kisebb figyelmet fordítottak felé. A továbbiakban megkísérlem, hogy röviden – vitaindító jelleggel – válaszoljak a fenti kérdésekre.¹⁴

1. A pártellenzék akkori tagjainak későbbi visszaemlékezése, illetve a mai történészek véleménye Gerő személyét illetően meglehetősen egyveretű. Kiemelik, hogy Gerő a párt második embereként közvetve felelős volt a diktatúra összes bűnéért, a gazdasági túlkapásokért pedig közvetlenül is. A magyar társadalom épp annyira gyűlölte őt, mint a bukott Rákosit. Sem a visszaemlékezők, sem a történészek nem vetették még fel komolyan az erkölcsi megrendülés, megtisztulás lehetőségét. Ami Gerő újonnan meghirdetett politikáját illeti, ennek jelenlegi megítélése sommásan összefoglalható a következő rövid mondattal: a „rég-új vezetés ott folytatta, ahol elődje” [abbahagyta].¹⁵ A részletek kibontása azonban többnyire hiányzik. Molnár Miklós szerint pl. „a kemény sztálinista hatalom kénytelen volt rugalmasabbnak mutatkozni, mint korábban, de továbbra is azt szerette volna, hogy változatlanul ret-

¹⁴ Nem kívánok foglalkozni a korszak néhány olyan, jól feltárt kérdésével, mint a Nagy Imre-ügy vagy a Farkas-ügy kezelése, a kapcsolatok rendezése a jugoszlávokkal stb.

¹⁵ Rainer M. János: *Az eszmék útja, előzmények és események*. In: Király Béla–Congdon, Lee W. (szerk.): *A magyar forradalom eszméi. Eltérítések és győzelmeik (1956–1999)*. Budapest, 2001. 28. Egy jellemző értékelés egy kortárstól: Gerő „ugyanolyan utált alak, mint a zsarnok, akinek helyére lép. Politikailag pedig: néhány engedmény részletkérdésekben, de a lényeget illetően semmi változás.” Molnár Miklós–Nagy László: *Reformátor vagy forradalmár volt-e Nagy Imre?* Párizs, 1983. 103.

tegyenek [tőle], ami már nem volt lehetséges.” Másutt azt is állítja, hogy ha ekkor „Gerő és emberei hathatós reformokat kezdeményeznek, talán sikerült volna megbontaniok az ellenállók sorait. De nem így lett. [...] Néhány hét alatt kiderült, hogy Gerő és kormánya nem tud, de egyáltalán nincs is szándékában változtatni a sztálinista rendszer lényegén. A nagy húhóval bejelentett reformok végrehajtása késett. Mindenütt halogató mesterkedések folytak egy hazugság-függöny mögött.”¹⁶ Vásárhelyi Miklós úgy fogalmazott, hogy „a pártvezetőség Gerő irányítása alatt nem mérte fel a politikai és társadalmi válság mélységét. Azt remélte, hogy megszabadulva Rákosi személyének ballasztjától, kisebb-nagyobb személyi változások és az ellenzéki értelmiség által kicsikart engedmények árán [...] alapvető változtatások nélkül stabilizálhatja a helyzetet.”¹⁷ A példákat még lehetne sorolni. Érdeemes azonban figyelembe venni, hogy mindez az ellenzék utólagos, forradalom utáni értékelése a reformokról. 1956 nyarán közülük többen „kijelentették, hogy a [júliusi] határozattal egyetértenek, és szeretnének annak végrehajtásáért dolgozni. Még hozzáfűzték, hogy tudják, ez nem old meg mindent. Van bennük egyes kérdéseket illetően várakozó álláspont is, de a határozattal alapjában véve egyetértenek.” Vagyis: „ekkor a pártellenzék legradikálisabb megnyilvánulásaihoz is hozzátartozott a júliusi határozat elfogadása. Magát a határozatot ritkán, sokkal inkább annak végrehajtását, illetve végrehajtásának »elakadását« bírálják.”¹⁸ Az ellenzék szócsövének tekinthető Irodalmi Újság, illetve a Művelt Nép 1956. nyári számai szintén pozitívan értékelték a határozatot. Még szeptemberben is pozitívan említették a határozatot, bár ekkor már bizonyos ügyekben tapasztalt huzavona miatt kritizálták is a vezetést.¹⁹

A történész szakma a pártellenzék *utólag* megfogalmazott érveit lényegében kritikátlanul átvette, a pártvezetés által kezdeményezett reformokról pedig a legtöbb publikáció szemérmesen hallgat, vagy azokat sommásan, lekicsinyítő jelzőkkel illeti.²⁰ Valójában csak ketten kísérelték meg részletesebben is feltárni Gerő szándékait

¹⁶ Az első idézetet lásd Molnár Miklós: *Egy vereség diadala. A forradalom története*. Budapest, 1991. 87. Utóbbit lásd Molnár–Nagy: *Reformátor vagy forradalmár volt-e Nagy Imre?*, 105–106.

¹⁷ Várhelyi Miklós: *Az első megghiúsított reformkísérlet*. In: Hegedűs B. András (szerk.): *Ötvenhatról nyolcvanhatban*. Budapest, 1992. 68.

¹⁸ Első idézet: az MDP rehabilitációs bizottságának jelentése, idézi: Révész Sándor: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története*. Budapest, 1999. 285. A második idézet Révész Sándor kommentárja. Uo.

¹⁹ Többek között lásd Háy Gyula: *Ne folytassunk sérelmi politikát*. Irodalmi Újság, 1956. július 28.; Fekete Gyula: *Jóleső állampolgári gondok*. Uo., augusztus 18. Aczél Tamás: *Szenvedélyes igazságszeretet!*, illetve Fekete Gyula: *A lenini normák végleges győzelméért*. Uo., szeptember 22.; Kürti László: *Kedvünkre való feladatok*. Művelt Nép, 1956. július 29.; Nagy Sándor: *Buzdító*. Uo., augusztus 12. E kérdésről bővebben lásd Rainer: *Az író helye*, 282–292.

²⁰ Lásd pl. Ripp Zoltán: *1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon*. Budapest, 2002. 59.; Sztikalin: *A szovjet nagykövetség és az MDP-n belüli harc*, 43–45.

és a tiszta lap politikájának tartalmát. Mindketten úgy vélik, hogy Gerő megválasztása hiba volt, mivel neve összekötődött az előző 12 év hibás (gazdaság)politikájával, s annak felelősségében osztoznia kellett Rákosival. Rainer M. János inkább az írók reakciójára koncentrált, bár magát a programot is elemzi. Szerinte felemás irányvonal-módosítás történt. A hibák kijavítása, sőt elemzése még éppen csak megkezdődött; a tiszta lap inkább a valódi változások elodázásának tekinthető és a pártvezetés óvakodott minden határozott reformlépéstől. Ugyanakkor felismeri ennek okát is: Gerőék féltek az apparátus ellenállásától. Baráth Magdolna elismeri Gerő jó szándékát, de végső értékelése szintén negatív: a változás hiteltelen volt a társadalom szemében. Baráth szerint ráadásul Gerőnek nem is volt kidolgozott programja. Első beszámolója elnagyolt volt. Baráth úgy véli, hogy az új első titkár „szakítani akart a kemény kéz politikájával, s bizonyos reformlépéseket komolyan gondolt. A demokratizálás érdekében tett javaslatai [...] önmagukban előremutató lépések voltak, és amennyiben következetesen végig is viszik őket, alapot kínálhattak volna a politikai kibontakozáshoz”; azonban minden téren átütő erő nélküli változás történt csak.²¹

Rákosi visszaemlékezéseiben a következőt írta Gerő megválasztásáról: „az a körülmény, hogy Gerő e[ltárs] lesz a KV első titkára, számomra teljesen megnyugtató volt, mert meg voltam győződve, hogy ő is azt fogja csinálni lényegében, amit én tettem volna, azzal a különbséggel, hogy neki, minthogy a támadások döntően ellenem irányultak, nálamnál sokkal könnyebb dolga lesz.” Nem vagyok meggyőződve arról, hogy Rákosinak igaza volt. Gerő nem az ő politikáját folytatta, sőt ellenkezőleg: „tisza lapot” kívánt nyitni. Ezt később Rákosi is elismeri, amikor kritikus szavakkal illeti Gerő első titkári ténykedését.²² De a másik kérdésben sem ütötte fején a szegyet: Gerőnek nem volt könnyebb dolga sem. Sőt, reformjainak feltehetően egyetlen gátja épp a saját személyisége és múltja volt.

A másik érintett, Nagy Imre őszintén örült és megkönnyebbült; egyrészt Rákosi bukása miatt, másrészt pedig azért, mert ezzel egyidőben a párt újra tárgyalásokat kezdett vele párttagsága visszaállításáról. Az ellenzék több tagja is szem- és fültanúja volt annak, hogy Nagy Imre úgy vélte: el kell fogadni a KV júliusi platformját. „Éles nézetkülönbség mutatkozott Nagy és Gimes között abban, hogy valóságos fordulatként vagy annak elmaradásaként kell-e értékelni a Rákosi-Gerő váltást.” Gimes Miklós, Vásárhelyi Miklós és mások élesen bírálták is emiatt Nagy Imrét, s pár napig „bojkottálták” is.²³ Októberben Nagy ennek ellenére nyilvánosan is írásba adta, hogy

²¹ Rainer: *Az író helye*, 279–295; Baráth Magdolna: *Gerő Ernő és a „tisza lap” politikája*. Múltunk, 46. évf. (2001) 1. sz. 3–58. (A szó szerinti idézet a 15. oldalon található.)

²² Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Budapest, 1997. 1019. Gerő elleni kritikái: uo., 1022–1023., 1027–1028. Rákosi a (Mikojan által is javasolt) fellépést hiányolta az ellenzékkel szemben.

²³ A visszaemlékezéseket idézi Révész: *Egyetlen élet*, 282.

„az 1956. júliusi határozatokat, noha nem értek velük mindenben egyet, magamra ugyancsak kötelezőnek tartom, és kész vagyok küzdeni megvalósulásukért a pártfegyelem alapján a XX. kongresszus szellemében.”²⁴ Később, a forradalom tükrén keresztül már természetesen egész másképp látta az 1956 nyári eseményeket. Ekkor már így fogalmazott: „A júliusi KV ülés határozatai nem hoztak fordulatot a párt politikájában. [...] Eleve nyilvánvaló volt, hogy a régi, népellenes kalandorpolitikát lehetetlen *a kilátásba helyezett demokratikus módszerekkel* megvalósítani. Nyilvánvaló volt, hogyha a párt politikája változatlan marad, elkerülhetetlen a visszatérés az erőszak politikához, a még meg sem kezdett demokratizmus felszámolásához. [...] nem történtek olyan változások sem politikai, sem személyi téren, amelyek biztosítékot nyújtottak volna a kibontakozásra, a katasztrófa megelőzésére. [...] A júliusi KV határozatnak a Rákosi–Gerő-klikk és [az] annak csak politikai eszközévé vált KV azt a szerepet szánta, hogy *elvi-politikai fordulat nélkül*, hasznos frazeológiával és *megtévesztő manőverekkel* szembeállítsa az 1953. júniusi ellenzéki platformmal.”²⁵

A legérintettebb személy, maga Gerő Andropovnak július 23-án azt mondta, hogy „nem várta, hogy őt választják meg a Központi Vezetőség első titkárává, és ma is úgy véli, hogy jelölése több szempontból nem volt szerencsés: nagyon beteg, nem magyar nemzetiségű [sic!], s ezen kívül az ellenséges elemek és az ellenzék támadhatják a régi hibák miatt, bár könnyen bizonyítható, hogy neki nem volt közvetlen köze a szocialista törvényesség megsértéséhez.”²⁶ Gerő aligha lepődött meg; valójában nagyon is tudatosan készült az első titkári posztra.²⁷ Gerő (utólag) papírra is vetette értékelését a júliusi plénumról. Legfontosabb gondolatait érdemes idézni: „a p[árt]vezetés megosztott volt (a KV júliusi ülése csak látszólagos egységet hozott, s amelynek alig volt tekintélye, 1956. szeptemberétől október 23-ig [...] [pedig] szinte megszűnt.” Gerő szerint lezárult a múlt bűneinek feltárása, a rehabilitáció, a szocialista törvényesség helyreállt. „A szocialista demokrácia kiszélesítése és fejlesztése. Itt is jelentős előrehaladás történt, sőt részben liberalizmus kapott lábra. [...] [A] Pártdemokrácia igen jelentősen kiszélesedett, a bírálókat erőteljesen bontakozott

²⁴ Nagy Imre reagálását bővebben lásd: Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz I–II.* Budapest, 1996–1999. II. kötet 213–219. Az idézetet lásd uo., 218. Maga az életrajz írója is úgy értékeli, hogy Nagy „ha fenntartásokkal is, de mégis igent mondott az 1956. júliusi platformra.”

²⁵ Nagy Imre: *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956–1957.* (szerk.: Vida István). Budapest, 2006. 115–116. (Kiemelések tőlem – B. P.)

²⁶ *Andropov és Gerő két beszélgetése 1956 júliusában.* (Közl.: Vjacseszlav Szereda és Vida István, bevezető: Vida István.) Tekintet, 7. évf. (1994) 3–4. sz. 146. Vida István joggal mutat rá, hogy „ha ezt tudta, nem világos, hogy miért akart mégis Rákosi helyére lépni”. Uo., 134. A dokumentumot más fordításban közli még Baráth (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról*, 325–328.

²⁷ Lásd Sztikalin: *A szovjet nagykövetség és az MDP-n belüli harc*, 36–41.; Szereda–Sztikalin (szerk.): *Hiányzó lapok*, 57.

ki, főként alulról fölfelé [...] [a] kollektív vezetés nem tökéletesen, de 1953 júniusa után megvolt.²⁸

A későbbi főszereplő, Kádár János ekkori nézeteinek alakulását életrajzírója már részletesen elemezte. Eszerint Kádár érzekelte a szűk pártvezetésen belül az egység hiányát, s „érzékelve a tömegelégedetlenséget, szorgalmazta a gyorsabb előrehaladást, de pártkatonaként »kifelé« nem demonstrálta, milyen ellenállásba ütközik.” Csak „a PB augusztus 31-i ülésén szánta rá magát, hogy megszólaljon.” Ekkor vitába szállt a többi vezetővel, „de Kádár a nyilvánosság fórumain változatlanul vállalta a testülettel a szolidaritást.” A PB-ben kialakult vita kapcsán megjegyezte, hogy „most legalább mindenki szabadon, félelem nélkül mondhatja el véleményét [...] Rákosi idején ilyen elképzelhetetlen lett volna.”²⁹

A Kádár-korszak politikusai és történészei Gerőt szintén alkalmatlannak minősítették az első titkári posztra. A Nemes Dezső főszerkesztésével készült háromkötetes magyar munkásmozgalom-történetben úgy értékelték, hogy „nem tud kellő alapos-sággal szembenézni sem a szektás hibákkal, sem a jobboldali veszéllyel. A kétfrontos eszmei harc helyett inkább a »kétfrontos megbocsátás« politikájával próbálkozik”. Berecz János szerint Gerő „nem tudott szakítani a régi szokásokkal, munkastílussal, minden iránt bizalmatlan volt, félt az új intézkedésektől. [...] Túlságosan kötötte őt a korábbi hibák leleplezésétől való félelme [...] az első sikerek láttán kiütköztek hibái: túlértékelt a helyzet javulását.” Czinege Lajos így emlékezett vissza: „Gerő Ernő, ha nem is volt része a koncepciók perek kiagyalásában, tudott róluk. A gazdasági hibákért pedig egyértelműen őt terhelte a felelősség. [...] A hatalomhoz ragaszkodott, a vele járó felelősséget azonban nem vállalta.”³⁰ A nyolcvanas években Szabó Bálint kutatta legtöbbször az 1956 előtti évek történelmét. Szerinte Gerőt is „nagy felelősség terhelte a korábbi hibákért és [...] lekezelő, türelmetlen, durva modora is ellene szólt [...] személye, adottságai nem jelentettek megfelelő garanciát a hibák következetes kijavítására. [...] [Referátuma] igen elnagyolt és elégtelen volt. [...]

²⁸ Gerő Ernő értékelése az 1956. októberi eseményekről. (Közl.: Baráth Magdolna). Múltunk, 44. évf. (1999) 1. sz. 145. és 150. Gerő az „októberi események” okai között önkritikát nem fogalmaz meg, bár elismeri a saját irányítása alá tartozó gazdaságpolitika hibáit (ezek szerint szovjet nyomásra alakultak ki). Fő oknak Nagy Imre politikáját tartja, de bírálta Rákosit, a szovjeteket és Kádárt is.

²⁹ Huszár: *Kádár János*, 1. kötet 281–292. A PB ülésének jegyzőkönyve: MOL M-KS 276.f. 53/301. öc. Lásd még Kádár és Andropov 1956. szeptember 3-i beszélgetését: Baráth (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról*, 343–347.

³⁰ Nemes Dezső et al. (szerk.): *A magyar forradalmi munkásmozgalom története* 1–3. Budapest, 1970. 3. kötet 226.; Berecz János: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel*. 1956. Budapest, 1981. 69.; Maros Dénes interjúja Czinege Lajossal. Közl.: Berecz János (szerk.): *Visszaemlékezések 1956*. Budapest, 1986. 116.

Kétségtelen, hogy Gerőnek nem volt kellő erkölcsi alapja, hogy új politikát hirdessen, »tiszta lapról« beszéljen.³¹

Gerő megválasztása véleményem szerint is súlyos hiba volt. Ennek ellenére lehetséges, hogy valamiféle belső megtisztulás mégiscsak megtörtént és az új első titkár valóban fel akarta számolni a rendszer sztálinista vonásait.³² Hogy Gerő „katarzisa” mennyire volt mély, milyen sokáig tartott (volna), az vita tárgya lehet. Mindenesetre ismert, hogy az október 23-i tüntetés eltűrése már nem fért bele az első titkár szocialista demokratizmusába. „Sztálinista” fellépése ekkor azonban nem jelenti azt, hogy júliustól októberig is sztálinista módon politizált volna. Ne feledjük azt sem, hogy eleinte Nagy Imre sem azonosult a forradalmárok követeléseivel. Nyilvánvaló, hogy ez Gerő számára még nehezebb lett volna – ha egyáltalán sikerülhetett volna. A szakirodalom egésze mindenesetre úgy véli: augusztus második felére már felülkerekedett a szektás magatartása. Ennek egyik oka lehetett a szovjet nyomás is: „Ezeknek a [reform-]intézkedéseknek a megvalósítását azonban magyar barátaink nem kötik össze a belpolitikai hatalom megszilárdítását biztosító határozott politikával, hanem csak igen *erélytelenül élnek a hatalommal* még olyan esetekben is, amikor *pedig erre feltétlenül szükség lenne*. [...] A magyar elvtársak [...] maguk is észrevették ezt [ti. az »ellenséges elemek aknamunkáját«], de egyelőre mégsem tettek a *kemény vonal* érvényesítését biztosító határozott intézkedéseket. [...] szerintünk különösen fontos lenne a pártvonal szilárdságát, az *államhatalom erejét* demonstrálni. És mégis, a magyar elvtársak [...] az engedmények politikáját folytatják.”³³

Az eddigiek alapján nyilvánvaló: Gerő két tűz közé szorult. Reformjai a szovjetek (főleg Andropov nagykövet) számára túlzottak voltak, míg az ellenzék azért bírálta, mert felemásnak, vontatottnak tekintette a változásokat. Gerő talán egyszerre akart mindkét oldalnak megfelelni, s ennek kudarca után frusztrálttá, ingerlékennyé és kiszámíthatatlanná vált.

Talán mégis megkockáztatható, hogy Gerő – amennyiben kapott volna a történelemtől legalább néhány év türelmi időt – Kádár János 1961–63 utáni politikájához hasonló útra lépett volna. A „puha diktatúra” véleményem szerint már 1956-

³¹ Szabó Bálint: „*Pártegyességgel a szocialista demokráciáért!*” Az MDP Központi Vezetőségének 1956 júliusi határozataláról. Propagandista, 10. évf. (1986), 5. sz. 79., 81. és 85. Ugyanakkor a szerző elismeri a program pozitív vonásait is.

³² Ezt látszólag cáfolja Ács Lajos 1956 novemberi feljegyzése. Itt Gerőről azt állítja, hogy július után is gyakran vitatkozott vele, s e vitákban Gerő balos álláspontot képviselt. Állításai hitelét azonban meg lehet kérdőjelezni, annak tipikus önmentő jellege miatt. Ács Lajos 1956. novemberi feljegyzése a budapesti lengyel nagykövet számára. (Közl: Tischler János.) Múltunk, 37. évf. (1992) 4. sz. 160–161.

³³ Andropov levele az SZKP KB Elnökségének, 1956. augusztus 30. In: A „Jelcin-dosszié”. Szovjet dokumentumok 1956-ról. Budapest, 1993. 32–33. (Kiemelések tőlem – B. P.)

ban létrejött, s nem csak azért, mert Gerő nem *mert* kemény eszközökhöz nyúlni, hanem mert nem is *akart*. A *tiszta lap* programja nem csak taktikai elem volt. Úgy vélem, hogy eddig csak egy szűk értelemben értelmezték a tiszta lap fogalmát: nem (vagy nem csak) azért kellett a tiszta lap, hogy a törvénysértésekre fátylat lehessen borítani, hanem azért is, hogy valami teljesen új vegye kezdetét.³⁴ A továbblépésnek egyetlen feltétele nem volt adott: a megfelelő személy. Gerő ugyanis elfogadhatatlan volt,³⁵ s a magyar társadalom nem csak akkor, de még ma, több mint ötven évvel később sem vesz tudomást azokról a reformokról, amelyek 1956 nyarán megindul(hat)tak (volna).³⁶

2. Mi valósult meg a reformokból? Látszat-, vagy átfogó intézkedésekre került sor? Tudjuk, hogy egy mély strukturális reformhoz sok időre van szükség. Gerőnek nem adatott meg sok idő, sőt, mint Molnár Miklós fentebb idézett műve mutatja, még a szokásos türelmi időt sem kapta meg az ellenzéktről. Pedig Gerő nemcsak meghirdette a reformokat, hanem azok végrehajtása is megkezdődött (a nyári uborkaszegzson és a szabadságolások ellenére, szemben a Nagy Imre-kör tagjainak ezzel ellentétés állításaival). Valójában nehezen is érthető, hogy miért fogalmazódnak meg mindmáig olyan kritikák a „tiszta lap” időszakával szemben, miszerint túlságosan lassan, vontatottan és ellentmondásosan haladt minden változás. Vajon lehetséges-e egy jelentős átalakítást három hónap alatt végrehajtani? Ha megvizsgáljuk a reformok bevezetését, azt láthatjuk, hogy Gerő idején az első lépések előbb következtek be, mint Nagy Imre „új szakasza” során. Ha a rendszerváltás időszakával vetjük össze, akkor is hasonló eredményre jutunk. Kádár 1988 májusi bukása után nyolc hónap telt el, amíg a reformkommunista ellenzék (természetesen a „valódi” ellenzék nyomásával együtt) elérte az első jelentős sikerét. Igaz, maga Grósz Károly még névleg sem kötelezte el magát a politikai reformok mellett, szemben pl. Gerővel.

A PB már 1956. július 23-án elkezdett foglalkozni a reformok végrehajtásával, s a következő hetekben megindult a részletek kidolgozása. A pártállami-parancsuralmi reflexek azért még erőteljesebbek voltak: „össze kell hívni a Hazafias Népfront el-

³⁴ E szempontból érdekes Gerő sokat emlegetett október 23-i, este elmondott beszéde. A kollektív emlékezet szerint Gerő ebben csőcseléknek nevezte a tüntetőket. Valójában sem ez, sem az ellenforradalmár, sem a fasiszta jelző nem hangzott el. Vö.: Varga László: *A forradalom hangja. Magyarországi rádióadások 1956. október 23–november 9.* Budapest, 1989. 23–26. Gerő szavait a nép másként értette. Ez „nem félrehallás, ez tömegpszichózis. A nép úgy vélte, Gerőtől csak ezt várhatja.” Gyurkó László: *A bakancsos forradalom.* Budapest, 2006. 81.

³⁵ Minden más hiányzó feltétel ebből származik. Ha Kádár (vagy Nagy) került volna Rákosi helyére, könnyebben megoldódott volna a bűnösök mielőbbi felelősségre vonása, a rehabilitáció, és persze a Nagy Imre-kérdés is.

³⁶ Mindez ráadásul nem azért történt így, mert az akkor közvélemény nem ismerte meg a kezdeményezett reformokat. A sajtó ugyanis bő terjedelemben foglalkozott a júliusi KV-üléssel, az augusztusi országgyűlés eseményeivel és a többi tervezett reformlépéssel is.

nökségét, hogy állást foglaljon a KV határozataiban [...] és szólítson fel a párt- és a kormány politikájának támogatására. [...] Kíváncsi, hogy a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége hasonló értelemben foglaljon állást. [...] Hegedüs András és Non György elvtárs parlamenti beszédét ezek elmondása előtt legalább 3 nappal meg kell küldeni véleményezésre a Politikai Bizottságnak.”³⁷ A PB három nappal később fogadta el részletes munkatervét, ami mutatta, hogy a reform minden lépését szemmel kívánta tartani.³⁸

A megindult reformokról e tanulmányban helyhiány miatt sem szólhatok részletesen, de vázlatosan megpróbálom összefoglalni a történeteket. Töreksem arra is, hogy bemutassam: az 1956-os forradalom után visszavont reformok később mikor születtek újjá.

a) *A parlament nagyobb szerepe.* 1956. július 30-án összeült az országgyűlés, amely megkezdte Gerő programjának végrehajtását.³⁹ Határozatot fogadott el az országgyűlési képviselők munkájáról, valamint lényegesen módosította az ügyrendet (mai szóval: házszabályt). Előbbi határozat kimondta, hogy az országgyűlést az eddiginél gyakrabban kell azt összehívni és minden alapvető kérdést törvényben kell rendezni. Ez a követelés Nagy Imre „új szakasza” alatt is fontos szerepet játszott; később pedig csak az 1987. (!) évi XI. törvény biztosította ismét. Újra bevezették az interpellációkat a parlamenti munkában (az első kérdésekre már augusztus 3-án sor is került, sőt az egyik miniszteri választ az országgyűlés nem fogadta el). Előírták, hogy a Népköztársaság Elnöki Tanácsa, a Minisztertanács és a Legfelsőbb Bíróság elnöke, illetve a legfőbb ügyész munkájáról rendszeresen számoljon be az országgyűlésnek. (A legfőbb ügyész első beszámolójára már ezen az ülésen sor került.) Az új ügyrend részletezte az interpelláció szabályait, valamint lényegesen kibővítette az országgyűlési bizottságok számát és jogkörét.⁴⁰ A reformprogram

³⁷ MOL M-KS 276.f. 53/296. óe.

³⁸ MOL M-KS 276.f. 53/297. óe.

³⁹ Az országgyűlésben végbement nagyhatású változásokról még egy olyan szakmunka sem tesz említést, amelynek pedig ez a legfőbb témája: Horváth Lajos: *A magyar országgyűlés 1956–57-ben*. Budapest, 2004. Itt az 1956. augusztusi ülészekről mindössze a következőket állapítja meg a szerző: „naplójában nem találunk semmit, ami annak a jele volna, hogy a képviselők észleltek volna valamit a forradalom és a szabadságharc előszeléből. Esetleg Parragi György vérszegény interpellációja tekinthető ilyennek a hitoktatás kérdéséről.” Uo., 179.

⁴⁰ 1/1956. OGY. hat., ill. 2/1956. OGY. hat. Magyar Közlöny, 1956/69. szám (augusztus 8.); Szabad Nép, 1956. augusztus 2–4., ill. augusztus 10.; Bencsik Péter: *A Rákosi-rendszer állama 1945–1956*. In: Szabó Pál Csaba (szerk.): *A magyar állam története 1711–2006*. Budapest, 2007. 219. (Csak a Magyar Elektronikus Könyvtárban elérhető dokumentum: <http://mek.oszk.hu/04800/04807/04807.pdf>) Interpellációk és országgyűlési beszámolók egyébként az egész Kádár-korszakban folyamatosan voltak, bár ezeket formálisnak tekinthetjük.

további pontjainak végrehajtását 1957 elejére tervezték. Ekkor fogadták volna el az új választójogi törvényt, amely egyéni választókerületekre épült volna és tartalmazta a képviselők visszahívhatóságát is.⁴¹ Mindkét intézkedés végül az 1966. évi III. törvénnyel valósult meg.

Az országgyűlés határozata értelmében a parlament gyakrabban ülésezett volna. 1956. hátralevő hónapjaira még két ülésszak összehívását tervezték.⁴² A következő ülést október 22-re össze is hívta az Elnöki Tanács. Ezt a párt- és kormánydelegáció jugoszláviai útja miatt előbb 29-ére halasztották, majd a forradalom kitörése miatt a kérdés lekerült a napirendről.

b) *Decentralizálás és a bürokratizmus visszaszorítása.* Határozatok születtek az állami szervek munkájának egyszerűsítéséről és megjavításáról, illetve a tanácsok pénzgazdálkodási és költségvetési hatáskörének kiszélesítéséről. Előbbi egyszerre szolgálta a túlzott központosítást és a nagyfokú bürokratizmus visszaszorítását az állami hivatalok, intézmények és vállalatok esetében. A tanácsok számára lehetővé tették, hogy a rendelkezésükre álló kereteken belül maguk állapítsák meg saját költségvetésüket. Egyúttal célul tűzték ki, hogy a tanácsok teljesen saját bevételeikből finanszírozzák kiadásait. (Ezeket a lépéseket csak az 1971. évi I. tv. biztosította.) Augusztus elején a PB megbízta a pártvezetés egyes tagjait, hogy dolgozzanak ki az államigazgatás és a gazdaság különböző ágazatainak decentralizálására, ügyvitelének egyszerűsítésére vonatkozó javaslatokat.⁴³

A pártállami struktúra és irányítás, mint fentebb láttuk, továbbra is fennmaradt. A rendszer merevsége viszont oldódni kezdett. Ebben szerepet szánt a vezetés a Hazafias Népfrontnak is. A Népfrontot olyan tömegszervezetté kívánták átalakítani, aminek helyi szervezetei vannak, s lehetővé tették volna, hogy a HNF *egyéni tagsággal* is rendelkezzen, sőt, számoltak azzal is, hogy a tagok és a helyi bizottságok „nem mindenben értenek egyet a párt politikájával”. A Népfront vezetésében az elképzelés szerint a pártönkízüliek kaptak volna jelentős szerepet, többek között Tildy Zoltán volt kisgazda köztársasági elnök, Grósz József kalocsai érsek, illetve a pártba visszavett ellenzéki Losonczy Géza is.⁴⁴ Ezekben a javaslatokban nem nehéz észrevenni azokat az elemeket, amelyek eredetileg Nagy Imre elképzelései voltak a Népfront

⁴¹ MOL M-KS 276.f. 53/299. öc.; Szabad Nép, 1956. augusztus 26. A képviselők jogait és különösen a mentelmi jog szabályait is ekkor kívánták kidolgozni.

⁴² Szabad Nép, 1956. augusztus 3.; MOL M-KS 276.f. 53/299. öc.

⁴³ 1046/1956. MT. hat. Magyar Közlöny, 1956/49. szám (június 3.); 1066/1956. MT. hat. Magyar Közlöny, 1956/65. szám (július 29.); MOL M-KS 276.f. 53/298. öc.

⁴⁴ MOL M-KS 276.f. 53/298. és 300. öc.; Szabad Nép, 1956. szeptember. 30. A Népfront lapja, a Magyar Nemzet gyakrabban és bővebben is foglalkozott a HNF reformjával, lásd az újság augusztus 8-i, 14-i, 28-i, szeptember 30-i, október 7-i, 9-i, 11-i, 14-i, 20-i és 21-i számait. Lásd még Molnár Zoltán: *Népfrontot, de őszintén.* Irodalmi Újság, 1956. október 13.

1954-es létrehozásakor. Akkor azonban a Rákosihoz hű funkcionáriusok meggátolták a túl liberális keretek létrehozását.

A felduzzadt, túlméretezett államapparátus csökkentésének módját a pártvezetés úgy képzelte el, hogy nagyobb közigazgatási egységeket hoznak létre egyes megyék, járások, illetve fővárosi kerületek összevonása révén. A 19 megye helyett kb. 10–12 megye létrejöttével számoltak.⁴⁵ A saját közigazgatási reform-tervet is kidolgozó Bibó István viszont úgy értesült, hogy a területrendezés háttérben az állt, „hogy néhány renitens párttitkárnak egy kicsit a nyakára akasszák a hurkot. Amolyan jellegzetesen Rákosi-féle, alantas machiavellista szempont, egy területrendezést, ami esetleg negyven vagy ötven évig az ország nyakán marad, ilyen szempontok szerint csinálni.”⁴⁶ A területrendezés hamarosan a viták keresztüzzébe került⁴⁷ és a bírálatok hatására a Minisztertanács (a KV javaslatára) le is vette a napirendről az elképzelést, azt is kimondva, hogy arra a következő néhány évben sem fognak visszatérni. A párt lapja szerint ez „a döntés hangot adott az ország közvéleményének, s elejét vette, hogy az ország állami és gazdasági szervezetét kellő előkészítés nélkül, máról holnapra megbolygassák.”⁴⁸ A társadalmi ellenállást látva Kádárban sem merültek fel később ilyen elképzelések.

c) *Szocialista törvényesség.* A korszak során talán ez kapta a legnagyobb figyelmet, s talán emiatt érte a Gerő-vezetést a legtöbb kritika. Kétségtelen tény, hogy a diktatúra bűnöseinek felelősségre vonása nem, vagy csak igen vontatottan haladt. A Politikai Bizottság augusztus 9-i ülésén megfogalmazottak szerint „a politikai perek során kompromittált államvédelmi tisztek ügyében [...] az ügyészség emeljen vádat [...] az előzetes vizsgálatot és a tárgyalást oly módon kell lefolytatni, hogy az ne jelentse e kérdésnek újabb, széles körben való elterjedését.”⁴⁹ A tények eltussolása nyilván nem szolgálta a múlt feltárását, a hibák lezárását, a tiszta lap politika hitelességét. A huzavona oka természetesen az volt, hogy a bűntársak egy része még mindig a KV, sőt a PB tagja volt. Farkast végül mégis őrizetbe vették, de Rákosi (és Gerő) felelősségre vonása szóba sem kerülhetett. Az ellenzék bírálta a vezetést a rehabili-

⁴⁵ MOL M-KS 276.f. 53/299. öc., illetve 302. öc.

⁴⁶ Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok.* Budapest, 1989. 128.

⁴⁷ Pl. Markos György: *Megyerendezés és értelmiségi határozat.* Irodalmi Újság, 1956. szeptember 29. Azzal is vádolta a vezetést, hogy nem hallgat a szakemberek véleményére. Már az átszervezés tervének visszavonása után jelent meg Kónya Lajos: *Gondolatok a területrendezésről* című cikke, amely szerint a terv „felvetése július előtt történt, a legegészségtelenebb politikai légkörben [...] a Rákosi-féle politika öröksége.” Uo., október 13.

⁴⁸ Szabad Nép, 1956. október 12. és október 13.

⁴⁹ MOL M-KS 276.f. 53/298. öc. Így nem hozták nyilvánosságra az ÁVH-s brutalítások részleteit sem, amelyről pedig meglehetősen részletes információkat kapott ekkor a pártvezetés.

táció elhúzódnása miatt is, pedig e téren volt előrelépés. Folytatódott a szociáldemokrácia rehabilitálása és a pártellenzéki kommunisták elleni túlkapások orvoslása. Több kizárt újságíró, és végül Nagy Imrét is visszavették a pártba. Feltehető, hogy további néhány hónap alatt a rehabilitáció folytatódott volna és akár az ártatlan kisémberekre is kiterjedt volna.⁵⁰ Sőt, „napirendre tűzték a nem munkásmozgalmi politikai foglyok ügyének felülvizsgálatát is. [...] Közöttük is voltak ártatlanok, és olyanok is, akik [...] cselekedeteikért aránytalanul súlyos büntetést kaptak.”⁵¹

A PB részletesen megtárgyalta viszont a Belügyminisztérium (és így az alá tartozó ÁVH) feladatait, jogkörét, párt- és állami ellenőrzését; annak érdekében, hogy a jövőben ne fordulhassanak elő törvénytelenések. Azt is kimondták, hogy „a BM szervei az ügynöki hálózatot az ellenséges elemek felderítése mellett a becsületes dolgozók irányában is foglalkoztatták.”⁵²

Nonn György legfőbb ügyész 1956. július 31-én tartotta meg beszámolóját az országgyűlésben. Ebben a nyilvánosság előtt beszélt a koncepciók perekről, törvénytiségekről (bár csak a munkásmozgalmi vezetők elleniekről), a bűnös államvédelmi tisztek elleni eljárásokról. Kijelentette, hogy „az államvédelmi szervek munkájában gyökeres változás történt”, illetve hogy „bíróságaink függetlenek [...] és senkit nem ítélnek el pusztán osztályhelyzete miatt” – bár az utóbbi állítások inkább tekinthetők célnak, illetve programnak, mint valóságnak. Mégis, e kijelentés már azzal is fontossá vált, hogy közvetve beismerte, hogy korábban ez volt a gyakorlat és ezt a vezetés helytelenítí. Szintén kimondta, hogy az előző években az ügyvédek jogait korlátozták, hogy hibás volt a bűnösség beismerését elfogadni egyedüli bizonyítékként. Mindezek után azonban mosolyra fakasztó módon arról szólt Nonn, hogy az „imperialista burzsoázia államának természetéhez tartozik a törvények kijátszása [...]”, a mi rendszerünknek ez nem természete. Ellenkezőleg, rendszerünk nem tűri a törvényteleniséget, az önkényt.⁵³ Lehet, hogy az ilyen kijelentések háborították fel az embereket annyira, hogy a valóban pozitív elemeket már tudomásul sem vették?

Az Igazságügyi Minisztérium megkezdte a teljes joganyag rendezését, hogy megszüntesse annak átláthatatlanságát. Kiemelkedően fontos volt a büntető és a polgári perrendtartás, valamint a bírósági rendszer átalakítása. Jelentősen csökkenteni kívánták a katonai bíróságok jogkörét, a büntetés-végrehajtás feletti felügyelet a Belügy-

⁵⁰ Számtalan cikk foglalkozott pl. az ártatlanul meghurcolt parasztokkal, akár még kulákokkal is. „A kuláknak – ha beilleszkedik rendszerünkbe – a haja szála sem görbül meg. [...] A kulákat egyenjogú állampolgárnak tekintjük.” E mondatok az „aki nincs ellenünk, az velünk van” elv megfelelői. Szabad Nép, 1956. augusztus 17. A meghurcolt kisémberek mellett lépett fel egy cikkében Kónya Lajos: *A „politikai” foglyokról*. Irodalmi Újság, 1956. október 20.

⁵¹ Maros Dénes interjúja Nonn Györggyel. In: Berecz (szerk.): *Visszaemlékezések 1956*, 142.

⁵² MOL M-KS 276.f. 53/297. és 298. óc.

⁵³ Szabad Nép, 1956. augusztus 1.

minisztériumtól (vagyis lényegében az ÁVH-tól) visszakerült volna az Igazságügyi Minisztériumhoz (ez végül csak 1963-ban történt meg, a megtorlás lezárulta után). A Politikai Bizottság 1956. július 23-i ülésén felmerült, hogy el kell törölni a halálbüntetést. (Erre, mint ismeretes, csak a rendszerváltás időszakában került sor.) Előkészületben volt az új Büntető törvénykönyv is (végül csak az 1961. évi V. törvény alkotta meg.) Szintén fontos volt az államigazgatási eljárási törvény kidolgozása.⁵⁴ Ennek elfogadását még a forradalom sem hátráltatta jelentősen (az 1957. évi IV. törvényként született meg). De volt olyan elem a joganyag rendezésében is, ami már 1956 nyarán hatályos rendelkezéssé vált. Az Elnöki Tanács egyes büntetteket 1956. július 24-től szabálysértéssé minősített. Ezt követte augusztusban a szabálysértési bizottságok törvényi felállítása, amely kivette a szabálysértések elbírálásának jogát a bíróságok kezéből. E jogszabályoktól azt várták, hogy megszünteti az indokolatlanul nagy büntetéseket a kisebb súlyú törvényellenes cselekmények elkövetőivel szemben.⁵⁵

A vezetés szakítani kívánt a „személyi kultusszal”, illetve annak látványos jeleivel is. Ennek érdekében fokozatosan („lehetőleg minden feltűnés nélkül [...]”, nem kampányszerűen” csökkenteni kívánták a Sztálin- és Rákosi-képek számát („anélkül, hogy mindenünnen eltávolítanák”. A PB-tagok portréit pedig tablókkel (csoportképekkel) váltották fel. Határozat született arról is, hogy magyar állampolgárságú élő személyekről nem neveznek el utcákat, állami üzemeket, intézményeket, a már meglévőket pedig átnevezik. Ugyanezt javasolták a szövetkezetek számára is.⁵⁶ Bár e döntések helyesek voltak, de a feltűnés nélküliség és a nem teljes körű kivitelezés egyértelműen súlyos hiba volt.⁵⁷ Mindazonáltal kevesen tudják: a sztálinvárosi tanács

⁵⁴ Az összes említett jogszabály tervezetéről beszámol a Szabad Nép, 1956. augusztus 26. A lap október 4-i száma külön is említi a büntetés-végrehajtás reformját. A halálbüntetés eltörlését lásd MOL M-KS 276.f. 53/296. öc. A tervezett jogszabályokról később is írtak a lapok. (Pl. a Szabad Nép és a Magyar Nemzet október 13-i száma.)

⁵⁵ Vö. 1956. évi 16. tvr. Magyar Közlöny, 1956/63. szám (július 24.); 1956. évi IV. tv. Magyar Közlöny, 1956/69. szám (augusztus 8.); Szabad Nép, 1956. augusztus 2. és 30.

⁵⁶ MOL M-KS 276.f. 53/298. öc.; Szabad Nép, 1956. szeptember 2. A legfontosabb feladatnak a csepeli Rákosi Művek és a miskolci Rákosi Mátyás Nehézipari Egyetem átnevezését tekintették. Előbbi az 1099/1956. MT hat., utóbbit az 1956. évi 20. tvr. valósította meg. Magyar Közlöny, 1956/87. és 91. szám (október 5. és 18.) A Szabad Nép és a Magyar Nemzet már 1956. szeptember 30-án tudósított a döntésről.

⁵⁷ Feltehetően ez Andropov nyomására következett be. Augusztus 2-án Gerőnek megemlítette, hogy e kérdésben „az SZKP KB óvta pártunkat mindenfajta meggondolatlanságtól és fölösleges sietségtől”. Gerő ekkor még azt mondta, hogy „ez teljesen érthető a Szovjetunió viszonylatában. Magyarországon viszont, ahol ez nem nagy mennyiségű, egyedül csak Rákosi [lvtárs] nevét viselő objektumról van szó, ezt a munkát nincs értelme elhúzni, ezért az átkeresztelést az említett határozat közlése után azonnal és rövid idő alatt akarják végrehajtani.” Baráth (szerk.): *Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról*, 334. (Kiemelés tőlem – B. P.)

1956. október 18-án elhatározta, hogy kérni fogja a Minisztertanácstól a város nevének megváltoztatását.⁵⁸ Ide kapcsolódik az is, hogy a pártvezetők kirívó privilégiumait is megnyirbálták. Erről már júliusban hoztak PB-határozatot.⁵⁹

d) *Anyagi érdekeltség fokozása a gazdaságban. A lakosság életszínvonala, életkörülményei.* Megszüntették a békekölcsönök jegyzését.⁶⁰ Új bérrendszert dolgoztak ki, ami enyhítette a normarendszer túlzásait is, továbbá az üzemekre bízta volna a béralap elosztását (ezt később az új gazdasági mechanizmus vezette be 1968-ban). Folyamatban volt az új nyugdíjtörvény kidolgozása, az egészségre ártalmas munkakörben dolgozók munkaidő-csökkentése stb.⁶¹ Az új munka törvénykönyv a korábbi gyakorlattal szemben növelte volna a munkavállalás szabadságát és bírósági jogkörbe utalta volna a munkaügyi vitákat.⁶²

Jelentős hiba volt viszont, hogy a vezetés nem törölte el a beszolgáltatási rendszert. Ezt a hibát utólag elismerte Hegedüs András akkori miniszterelnök is. 1956 végén az országgyűlés új begyűjtési törvényt akart elfogadni, amely bár a régi rendszert lényegében változatlanul hagyta volna, de az apróbb módosítások célja a „termelői biztonság” további növelése és az érdekeltség fokozása lett volna. Októberben a begyűjtési miniszter már a beadási rendszer alapos felülvizsgálatának szükségességét is elismerte. Tervbe vették egy új termelőszövetkezeti törvény megalkotását is, amely rögzítette volna a tagok és a tsz jogait, illetve lehetővé tette volna, hogy a tsz-ek maguk alkossák meg alapszabályukat.⁶³ (Mindez végül az 1967. évi III. törvény révén valósult csak meg.)

Fontos lépés volt, hogy augusztus 1-től a Minisztertanács feloldotta a letelepedési tilalmat a fővárosban és a nagy ipari központokban. Ezzel helyreállt a szabad lakóhelyválasztás joga.⁶⁴

⁵⁸ Magyar Nemzet, 1956. október 19. Eredetileg az Újpentele név merült fel javaslatként. A várost végül csak 1961-ben nevezték át Dunaiújvárossá.

⁵⁹ MOL M-KS 276.f. 53/297. öc. Megszüntették „a dolgozók által jogosan bírált ingyenes jutatások (színház, mozi, üdülés stb.)” terén fennálló „túlzásokat”.

⁶⁰ 1098/1956. MT. hat. Magyar Közlöny, 1956/87. szám (október 5.)

⁶¹ Szabad Nép, 1956. augusztus 12. A munkaidő-csökkentésről már május végén határozat született: 1039/1956. MT. hat. Magyar Közlöny, 1956/46. szám (május 27.) Az új nyugdíjszabályok közt szóba került a tsz-paraszttság bevonása a rendszerbe, lásd MOL M-KS 276.f. 53/298. öc.; Magyar Nemzet, 1956. szeptember 19. (Ez végül 1958-ban valósult meg.)

⁶² Szabad Nép, 1956. augusztus 26. Augusztus 31-én a PB is elfogadta, hogy a munkavállaló szabadon, indoklás nélkül kiléphet a munkahelyéről. MOL M-KS 276.f. 53/301. öc.

⁶³ Hegedüs: *A történelem és a hatalom ígézetében*, 270.; Szabad Nép, 1956. augusztus 13. és 26., illetve október 16. Enyhíteni kívánták a beszolgáltatás adó-jellegét, az átvételi árakat közelíteni akarták a szabadpiaciakhoz.

⁶⁴ 24/1956. MT. rend. Magyar Közlöny, 1956/66. szám (augusztus 1.); Szabad Nép, 1956. augusztus 2.

A belpolitikai olvadás látványos jele volt a külföldi utazásokra vonatkozó szabályok átfogó liberalizálása. Megindult az útlevél-kiállító szervek decentralizálása, megkezdődött a szocialista és a nyugati viszonylatú utazók és utazások differenciált kezelése. A vízumadás ismét a külképviseletek saját hatáskörébe került (tehát itt is decentralizálás történt). Tárgyalások kezdődtek minden szomszédunkkal (még Ausztriával is) a kishatárforgalom újbóli bevezetéséről. Talán leglátványosabban azonban az útlevél-ellenőrzés módszerei változtak: csökkent a várakozási idő, megszűnt a vonatok megállítása a határponton, helyette menet közbeni ellenőrzés volt. Az útlevélkezelő járőrök kezéből kivették a géppisztolyt, amit korábban az utasokra ráfogtak. Mindezek következtében 1955-höz képest kb. háromszorosára nőtt a külföldre utazók száma.⁶⁵ A forradalom kitörése után a könnyítéseket visszavonták; többségüket a hatvanas években vezették be ismét, de a kishatárforgalomról Ausztria felé 1987-ig szó sem lehetett (de akkor is ehelyett inkább a világútlevélről született döntés).

e) *Nyilvánosság, sajtó kérdései.* A KV határozata előírta, hogy nagyobb nyilvánosságot, jobb tájékoztatást kell biztosítani. Ennek érdekében 1956. augusztus 15-én megtartották a Minisztertanács első sajtótájékoztatóját, amire évek óta nem került sor.⁶⁶ Az ősz folyamán pedig ez a gyakorlat az egyes tárcák esetében is rendszeressé vált. Augusztus elejétől foglalkozott a pártvezetés az 1955 decemberében a pártból kizárt, illetve állásából eltávolított írók és újságírók ügyével.⁶⁷ A vizsgálat lezárulta után a legtöbben visszakapták párttagságukat, és újra elhelyezkedhettek a sajtónál. Igaz, mindez egyéni elbánás alapján történt, nem minden eltávolított személyre terjedt ki. Az ellenzék legismertebb újságírói közül Gimes Miklós, Haraszi Sándor, Vásárhelyi Miklós és Fazekas György, ha nem is könnyen, de elfogadták a párt által adott elégtételt; míg egyesek, pl. Szilágyi József, nem így tettek. Némileg más elbírálás alá vonták az 1956 júniusában kizárt Déry Tibort és Tardos Tibort. Déry közölte, hogy nem is akar visszatérni az MDP-be.⁶⁸

A pártvezetés elvileg is foglalkozni akart az értelmiség helyzetével. A Társadalmi Szemle 1956 augusztusi száma közölte a párt ún. értelmiségi határozatát, amely elismerte, hogy a értelmiséggel szembeni korábbi bizalmatlanság komoly hiba volt és

⁶⁵ Szintén fontos intézkedés, hogy Jugoszlávia felé felszámolták a határövezetet, Ausztria felé pedig a műszaki zárat (vasfüggöny, elaknásított terület). E témákat bővebben lásd Bencsik Péter–Nagy György: *A magyar úti okmányok története, 1945–1989.* Budapest, 2005. 24–27., 39–41., 47., 54–55., 235–236. Az intézkedésekről bő terjedelemben, rendszeresen beszámoltak a napilapok is.

⁶⁶ Szabad Nép, 1956. augusztus 16. és 17.; Magyar Nemzet, 1956. augusztus 16.

⁶⁷ MOL M-KS 276.f. 53/297. óc. Ugyanekkor határoztak a napilapok példányszám-emeléséről, egy új hétfői lap létrehozásáról (ebből született meg később a Hétfői Hírlap).

⁶⁸ A kiinduló határozatot lásd MOL M-KS 276.f. 53/298. óc.; az ügyet bővebben tárgyalja Révész: *Egyetlen élet*, 283–286.; Huszár: *Kádár János*, I. kötet 285. Lásd még Stancsik Éva (szerk.): *Írók lázadása. 1956-os írószövetségi jegyzőkönyvek.* Budapest, 1990. 245–247.

szakítást ígért e gyakorlattal. Ennek érdekében a továbbiakban nem kívántak élni a származás szerinti megkülönböztetéssel, tehát nem akarták megkülönböztetni a régi és az új értelmiséget sem. Az adminisztratív eszközök helyett pedig a jövőben a meggyőzés, a vita módszerével küzdenek a „burzsoá” nézetekkel szemben. A konkrét intézkedések közül megemlítendő, hogy a párt nagyobb önállóságot és költségvetést kívánt biztosítani a tudományos és más értelmiségi intézményeknek, növelni kívánta a külföldi kapcsolatok addigi igen alacsony mértékét (tanulmányutak, külföldi könyvek és folyóiratok beszerzése révén). Tervbe vették az alacsony értelmiségi fizetések emelését. Utasították a megfelelő szerveket az értelmiséggel szembeni kirívó sérelmek (elbocsátások, pártból való kizárások) orvoslására. Kiemelkedő, hogy tervbe vették a középiskolai és egyetemi felvételnél a származási alapú megkülönböztetés eltörlését.⁶⁹ Ez utóbbi végül csak 1963. után valósulhatott meg.

Az értelmiségi határozatról a későbbiekben élénk vita is kibontakozott, amit Losonczy Géza cikke indított el. Ezt a cikket úgy szokták emlegetni, mint „amely először támadta nyíltan és élesen a Rákosi utáni pártvezetést”.⁷⁰ Ez a beállítás azonban egész egyszerűen téves. Losonczy ugyanis számtalanszor kijelenti, hogy az értelmiségi határozat helyes, jó irányba mutat. Mindössze aggodalmait fogalmazza meg, hogy a megvalósulása megtörténik-e majd. „Miután létrejött ez a helyes határozat, legfontosabb – ismételjük –, hogy meg is valósuljon. Meg fog-e valósulni? Bízunk benne, hogy igen, de azt is hozzátesszük, hogy nem könnyen és nem harcok nélkül.” Losonczy szerint három feltételnek kell ehhez teljesülni: „Az egyik, hogy a Központi Vezetőség és a Minisztertanács értelmiségi politikáját a jelenlegi határozatnak a szelleme irányítsa, s legyen meg a szükséges elszántság az ingadozások és félrendszabályok leküzdésére, a visszaesések megakadályozására. [...] szükséges volna szerintünk olyan előzetes pártokmányok mielőbbi nyilvános felülvizsgálata és kiigazítása, amelyek nem egyeztethetők össze – részben vagy túlnyomó részben – a jelenlegi határozattal [...] Másodszor: [...] nagyon csekély számú, rendkívül indokolt személyváltozás a kulturális életben, párt- és állami vonalon – ez már részben elkezdődött –, igen megnövelni az új értelmiségi politika hitelét [...] Végül [...] az értelmiségi határozat megvalósulásának döntő feltétele a XX. kongresszus szellemének teljes politikai

⁶⁹ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata értelmiségi politikánk néhány kérdéséről. Társadalmi Szemle, 11. évf. (1956) 8. sz. 29–41. A határozatot először a PB június 14-i ülésén vitatták meg. MOL M-KS 276.f. 53/291. öc. (Csatolva itt is megtalálható a végleges szöveg). – Jellemző, hogy a szovjet vezetés magát a KV-határozatot is az értelmiség előtti hajbókolásnak minősítette. Lásd Gromiko feljegyzését az SZKP KB részére, 1956. szeptember 7. In: „Jelcin dosszié”, 43.

⁷⁰ Révész: *Egyetlen élet*, 286. E megállapítás tükröződik másutt is: „Szeptember elején jelent meg Losonczy Géza cikke, amely kritizálta a Gerő-féle pártvezetés tevékenységét.” Ripp: 1956. *Forradalom és szabadságharc*, 59.

győzelme hazánkban. [...] A demokratizmus szellemében biztosítani kell, hogy éledjenek újjá az értelmiségi szakszervezetek és szervezetek, élükön olyan vezetőségekkel, amelyek tagságuk teljes bizalmát élvezik.” Mindezt éles támadásnak nevezni aligha lehet. Losonczy valójában nem is bírált, hanem igyekezett nyomást gyakorolni a pártvezetésre, hogy az hajtsa végre, amit már amúgy is kimondott. Inkább az meglepő, hogy a KV egyik tagja, Friss István miért támadta meg egyáltalán a Szabad Népben Losonczy cikkét. Ennek tanulsága az, hogy a pártvezetés tagjai bizalmatlanok voltak a Nagy Imre-kör tagjaival szemben, és ártó, romboló szándékot magyaráztak bele minden megnyilvánulásukba. Ostoba magatartásukkal pedig ők maguk radikalizálták az írókat, újságírókat.⁷¹

Az viszont kétségtelen, hogy az újságokhoz visszatért ellenzékiek tevékenysége révén a sajtó hangneme szeptembertől egyre szabadabb lett. Egyre kevésbé működött a(z ön)cenzúra. Az „építő” kritikát egyébként a pártvezetés is támogatta. Augusztus végén azonban voltak olyan vélemények, ami szerint „a sajtó nem viszi következetesen a Politikai Bizottság politikai vonalát. A sajtó munkájára *a visszatekintés, a múlt hibáiban való vájkálás* jellemző.” Erősíteni kívánták a Szabad Nép pártirányítását is.⁷²

A valóban éles bírálatokra pedig inkább csak októbertől került sor, pl. az Irodalmi Újság vagy az ekkor alakult Hétfői Hírlap hasábjain. A leghíresebb ilyen cikk Háy Gyula tollából született meg, *Miért nem szeretem?* címmel. „Kucsera elvtárs” bírálata a pártbürokrácia elleni kíméletlen támadás volt. Hatását az is fokozta, hogy Rajkék újratemetésének napján jelent meg.⁷³

A nyári szünet után újjáindult a Petőfi Kör munkája is, ennek eseményeiről is rendszeresen beszámoltak a lapok.⁷⁴ Az ellenzék nagy sikere volt az Írószövetség szeptember 17-i közgyűlése is, ahol a régi rend híveit az ellenzékiek kibuktatták a vezetésből. Történt ez annak ellenére, hogy a PB ezúttal is előzetes forgatókönyvet készített az eseményről. Ebben a szocialista realizmus feltétlen támogatása mellett

⁷¹ A vitaindító Losonczy-cikket (*Az értelmiségi határozatról* címmel) lásd Művelt Nép, 1956. szeptember 2. Friss válasza: *A Központi Vezetőség júliusi határozata alapján...* Szabad Nép, 1956. szeptember 16. A viszontválaszt (*Értsük meg egymást!*) a Szabad Nép 1956. október 11-i száma közölte. Lásd még: Kövér György: *Losonczy Géza. 1917–1957*. Budapest, 1998. 253.; Rainer: *Az író helye*, 296–307., 329–330. Friss cikkére egyébként mások is reagáltak. Lásd Aczél Tamás: *Vita Friss Istvánnal*. Művelt Nép, 1956. szeptember 23.

⁷² MOL M-KS 276.f. 53/301. öe. (Kímélés tőlem – B. P.)

⁷³ Irodalmi Újság, 1956. október 6. Keletkezéséről lásd Háy Gyula: *Született 1990-ban. Emlékezések*. Budapest, 1990. 384–386. Jellemző, hogy ebben a szerző is rosszul emlékszik a cikk címére: a könyvben a „Miért nem szeretem Kucsera elvtársat?” cím szerepel. Lásd még Rainer: *Az író helye*, 323–326.

⁷⁴ Lásd Magyar Nemzet, 1956. szeptember 27. és 29., október 12., 14. és 19.; Szabad Nép, 1956. október 11. és 19.

az is szerepelt, hogy bizonyos írók vezetésbe való jelölésével PB nem ért egyet. Az írók azonban fellázkodtak a pártirányítás ellen. Emellett szinte az összes hozzászóló a júliusi határozatok végrehajtásának elakadásáról beszélt, bírálva a párt vezetését.⁷⁵ Ezek az események már a rendszer bomlását jelezte előre. Ha párhuzamot keresünk, akkor csak az 1980-as évek második felére jellemző erjedéssel rokoníthatjuk az 1956 kora őszi történéseket.

Még a hivatalos pártsajtó hangneme is részben megváltozott; ebben ugyanakkor továbbra is gyakran voltak olvashatók olyan öntömjénező, sikerpropagandát sugalló, vagy éppen hamis tényeket állító cikkek is, amelyek okkal háborították fel az ellenzéki erőket és a lakosság széles rétegeit. A PB (hibásan) úgy vélte, hogy a júliusi határozatot is a korábbi gyakorlat szerint, agitációs és propaganda módszerekkel kell népszerűsíteni.⁷⁶

f) *Tanulságok*. Jugoszláviában a Magyar Szó című napilap tudósítója a lap július 23-i számában úgy vélte, hogy Magyarország határozottan elindult azon az úton, amelyet 1953-ban Nagy Imre akkori kormánya szabott meg, s amely útról később letért az ország.⁷⁷ Ezzel a megállapítással alighanem egyetérthetünk. Összevetve az új szakasz és a tiszta lap politikáját, hasonló hangsúlyokat találunk: növeljük a parlament szerepét, állítsuk helyre a törvényességet, növeljük az életszínvonalat, hozzuk létre / erősítsük meg a Hazafias Népfrontot stb. Maga Gerő is így fogalmazott a *Pravdának* írt cikkében: a júliusi határozatok „az 1953. júniusi határozat szellemében, folytatva az előző időszakban született hibák kijavítását” születtek.⁷⁸ A két reformprogramnak mégis teljesen más volt a fogadtatása és a napjainkban elfogadott értékelése is különbözik. Ezt részben a programot meghirdető személyek hitelessége (Nagy), illetve hiteltelensége (Gerő) okozta, másrészt pedig a két esemény között eltelt több, mint három év. 1956-ban ez a program – mint ismeretes – már Nagy Imrétől is kevésnek bizonyult. De mégis: ha arra gondolunk, hogy a forradalom bukása után e talán mérsékelt reformok is évekre, némelyik pedig évtizedekre lekerült a napirendről, legalább a törekvés pozitívumát el kellene ismerni. A „tiszta lap” hitelét rontotta az is, hogy az ismét csak felülről meghirdetett reformok az alsóbb pártszervek (a Kucsera elvtársak) merevsége miatt megrekedtek. Ennek a kérdésnek

⁷⁵ A PB előkészületeit a közgyűlésről lásd MOL M-KS 276.f. 53/300. óe. A közgyűlés lefolyását és korabeli visszhangját lásd főleg: Irodalmi Újság, 1956. szeptember 22. és 29.; Szabad Nép, 1956. szeptember 18. és 19.; Az ülés jegyzőkönyvét közli: Stanciskij (szerk.): *Írók lázadása*, 259–323. Lásd még Rainer: *Az író helye*, 307–321.

⁷⁶ MOL M-KS 276.f. 53/299. óe. Ugyanezt vélték a szovjetek is. Lásd Andropov levelét az SZKP KB Elnökségének, 1956. augusztus 30. In: „Jelcin-dosszié”, 34–35.

⁷⁷ Idézi Popin, Vladimir: *1956 a belgrádi és a vajdasági sajtó tükrében*. Újvidék, 2006. 49.

⁷⁸ Gerő Pravdában megjelent cikkét magyarul közölte: Szabad Nép, 1956. augusztus 28. (Kiemelés tőlem – B. P.)

további mikrotörténeti vizsgálata szükséges.⁷⁹ Hozzájárulhatott a társadalmi feszültség kiéleződéséhez az is, hogy a forradalom napjaiban végleg egymással szembekerülő felek (vagyis Gerő és Nagy hívei, illetve munkatársai) már akkor sem értették meg egymást, amikor még egyaránt a reformok megvalósításán dolgoztak. Ennek legszebb példája Losonczy Géza és Friss István fent említett vitája az MDP augusztusi értelmiségi határozata kapcsán.

Láttuk, hogy a reformok végrehajtásában számos további hibát is elkövetett a vezetés: nem vállalták fel a korábbi bűnösök átfogó felelősségre vonását, félig-meddig titokban számolták fel a személyi kultuszt, nem számolták fel a gyűlölt begyűjtési rendszert, és továbbra is jelen volt a sokakat irritáló sikerpropaganda. Erősen gyanítható viszont, hogy a vontatottság fő oka a szovjetek kétkulacsosságából adódott: a reformpárti retorika ellenére állandóan keményebb fellépésre ösztönözték az MDP vezetőit.

A meghirdetett reformok tehát még teljes megvalósulásuk esetén is csak egy olyan típusú puha diktatúrát eredményeztek volna, mint a kádári – ám ezt mégis 6–7 évvel korábban el lehetett volna érni. Érdekes lenne megvizsgálni, hogy Kádár későbbi reformjainak ötletét 1956 nyarának történéseiből merítette-e. A hasonlóságok mindenesetre feltűnőek az 1956 nyarán és a hatvanas években bevezetett változások között.

3. Gerő érdeme volt-e a tiszta lap reformjainak meghirdetése? Logikus lenne, hogy a reformok oka az addig minden változást ellenző Rákosi távozása volt. Ebben az esetben biztosan lehetne Gerő „katarziséjáról”, belső megtisztulásáról beszélni. Azonban a tények még ennél is meglepőbbek. Ismerve a kommunista rendszer jelentős – fizikai értelemben vett – „tehetetlenségét”, azaz lassú reagálóképességét, meglepő lehet, hogy a legfontosabb reformok egy részét az országgyűlés már augusztus elején megerősítette, jogszabályba foglalta, illetve a gyakorlatba is átültette. Ezen intézkedéseket valóban jóval korábban kezdték előkészíteni: az érintett országgyűlési bizottságok már a tavasz folyamán megtárgyalták azokat, az MDP PB pedig két alkalommal is foglalkozott az eredetileg korábbra tervezett nyári ülészak napirendi javaslatával. Első alkalommal május 11-én,⁸⁰ majd június 14-én. Igaz, az utób-

⁷⁹ Ennek jelei a sajtóban is megjelentek. Lásd pl. a Magyar Nemzet 1956. október 19-i számában: „a júliusi határozatok szelleme még nem jutott el az alsóbb párt- és tanácsszervekhez”. A Művelt Népben több leleplező riport(sorozat) is megjelent. Lásd Nagy Sándor: *Szegedi nagy halak*. Művelt Nép, 1956. augusztus 19. és 26.; Bajor Nagy Ernő: *Járási tanácselnök, ötvenhat őszén, Dunántúlon*. Művelt Nép, 1956. szeptember 16. Júniustól októberig zajlott a vita a lap hasábjain Bihari László: *Miskolci kocsonya* c. cikke (uo., június 17.) nyomán is.

⁸⁰ MOL M-KS 276.f. 53/286. öe. Ezúttal csak egy rövid előterjesztés volt, a napirendek közt pedig még nem szerepelt az országgyűlés munkájáról szóló határozat (az új ügyrend kérdése viszont igen).

bi határozatban még a régi reflexek tükröződtek: a PB előírta, hogy kik fognak hozzászólni a vitában, előre elkészítették a legfőbb ügyész beszámolójának elfogadásáról szóló határozati javaslatot, továbbá az eredetileg hat naposra tervezett ülásszakot öt napra csökkentették. Már ekkor is terveztek interpellációkat, igaz még csak mintegy három órás keretben.⁸¹

A két legfontosabb parlamenti döntés, az említett országgyűlési határozatok kérdését a PB július 5-én külön is megtárgyalta. Az eredeti előterjesztés sok helyen élesebben fogalmazott, ezt minden esetben tompították. Az országgyűlés elé került változatban már nem kapott helyet a korábbi hibákra utalás, a megfogalmazások a PB instrukciói szerint „pozitívabbá” váltak. Kimaradt a szövegből a képviselők visszahívhatóságára, az egyéni választókerületi rendszerre történő áttérésre, valamint a mentelmi jog garantálására vonatkozó pont, bár azzal az indoklással, hogy ezeket külön jogszabályban kell rendezni. Az ügyrend tervezetéből kihúzták a képviselői eskü bevezetésére tett javaslatot. Azzal, hogy a PB előre elfogadta mindkét későbbi határozat szövegét, megfosztották az országgyűlést valódi döntési jogkörétől, vagyis ismét csak a régi reflexek nyilvánultak meg. Az eljárásnak e módja nyilvánvalóan szöges ellentétben állt a határozatok már tárgyalt tartalmával...⁸²

A reformok tehát – bár felemás módon – Rákosi bukása előtt megkezdődtek. Ennek oka egyértelműen a szovjet nyomás volt: az SZKP XX. kongresszusa után már Rákosi sem térhetett ki ez elől. Az előkészítés pártállami módja azonban arra utal, hogy az első titkár az 1953–54-es taktikájának megismétlésére törekedett, vagyis a reformok lassítására, szabotálására. Rákosi hirtelen bukása ezért mégis új megvilágításba helyez(het)te a reformokat, Gerő feltételezett belső megtisztulása pedig módot adott (volna) arra, hogy gyors és érdemi változások történjenek. Ebből a szempontból érdemes összevetni a július 5-i PB-ülésen elfogadott határozatokat az országgyűlés által elfogadott végleges szöveggel. Az eredmény kiábrándító: stíláriis változtatásokon kívül nincs lényeges különbség a PB és az országgyűlés által elfogadott szöveg között Rákosi bukása ellenére sem. Sőt: a kihirdetett szöveg még gondosabban kerüli a múlt negatívumaira való utalásokat. Egyedül az ügyrend egészült ki néhány kisebb jelentőségű módosítással (pl. a plenáris ülésen az előadó köteles ismertetni a bizottságokban elhangzott kisebbségi véleményt is; az interpelláló képviselő kérheti az interpelláció sürgősségét).⁸³

⁸¹ MOL M-KS 276.f. 53/291. öc. A később megvalósult napirend több helyen eltért az ekkor elfogadottól. Nem tárgyalták meg pl. beszoigáltatás új rendjét, helyette viszont a második öt éves tervet igen. Az eredetileg tervezettnél több időt hagytak az interpellációkra.

⁸² MOL M-KS 276.f. 53/294. öc.

⁸³ Vö. 1/1956. OGY. hat., ill. 2/1956. OGY. hat. Magyar Közlöny, 1956/69. szám (augusztus 8.)

A többi reform esetében is hosszas előkészületekre került sor már július előtt.⁸⁴ A decentralizálásról és bürokrácia visszaszorításáról rendelkező kormányhatározat is még június elején keletkezett. A külföldre utazást megkönnyítő első intézkedésekre pl. még 1955 őszén került sor, majd ezek az SZKP XX. kongresszusát követően gyorsultak fel stb. Hegedüs egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a XX. kongresszus után [...] új reformkorszak vette kezdetét, de intézkedéseink [...] inkább a represszió enyhítését szolgálták”. Ezzel szemben a július utáni időszakról a következőket írja: „a tiszta lap politikája alapján elvileg elindulhattunk volna alulról kezdeményezett – sőt követelt – reformok útján. Ehelyett azonban újra csak a represszív rendszer korrekcióját célzó félintézkedésekre került sor.”⁸⁵

A reformok tehát nem Gerő első titkárrá választása után kezdődtek. További kutatások révén tisztázandó, hogy milyen volt a szerepe ezekben. Baráth Magdolna szerint pl. „Gerő egyes [1956 áprilisi] javaslatai [...] némiképpen már előlegezték a későbbi első titkár – igaz hasonlóan felemás – demokratizálási javaslatait. (...) A végrehajtott intézkedések egy része Gerő kezdeményezéséből indult ki, hiba lenne azonban szerepét túlértékelni. Gerő kiváló érzékeléssel felismerte, hogy az a politika, amit Rákosi a XX. kongresszus után is folytatni kívánt, nem tartható fenn, ezért a hatalom megtartása érdekében maga kezdeményezett óvatos lépéseket.”⁸⁶ Mindezek – és sokak véleménye – ellenére úgy vélem, hogy Rákosi leváltása után, sőt talán már az előtt is, Gerő őszintén próbált egy újabb reformhullámot indítani. Ennek kezdeti sikerei után azonban magabiztossá vált, kiütköztek régi hibái, majd egyre inkább kicsúszott a kezéből az irányítás.

4. Összeegyeztethetőnek gondolta-e Moszkva és az MDP PB a pártegységet a szocialista demokráciával (azaz a reformokkal)? E kérdésben sajnos túlságosan sok a spekulatív elem is. Két, egymástól homlokegyenest eltérő összeesküvés-elmélet tartozik ide: az imperialisták / reakcióso, illetve a sztálinisták provokációját feltételező elmélet.

⁸⁴ A párt elméleti folyóirata szinte összes 1956-os számában található volt egy-egy reform melletti tanulmány, illetve szerkesztőségi állásfoglalás. Lásd: Markója Imre: *Szocialista törvényesség és osztályharc*. Társadalmi Szemle, 11. évf. (1956) 2. sz. 32–49.; *A Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. kongresszusa után*. Uo., 3. sz. 3–22.; Bihari Ottó: *A képviselők és a tanácsstagok – a dolgozók küldöttei*. Uo., 4. sz. 68–83.; *A pártélet további demokratizálásának útján*. Uo., 5. sz. 1–12.; Beér János: *Országgyűlésünk munkájának megjavításáról*. Uo., 6–7. sz. 11–32.; Szalai József: *A szocialista törvényesség megszüllárdrításának néhány kérdése*. Uo., 33–48.; *Pártegységgel a szocialista demokráciáért!* Uo., 8. sz. 1–10.; Kovács István–Markója Imre: *A bürokrácia ellen – az államigazgatás munkájának megjavításáért*. Uo., 9. sz. 13–32.

⁸⁵ Hegedüs: *A történelem és a hatalom ígézetében*, 257. és 270.

⁸⁶ Baráth Magdolna: *A XX. kongresszus után*. In: Pál Lajos–Romsics Ignác (szerk.): *1956 okai, jelentősége és következményei*. Budapest, 2006. 69.

A Kádárhoz hű történészek úgy foglaltak állást, hogy a párt egységének megszilárdítása és a reformok folytatása összeegyeztethető lett volna. Sőt, a „reakció” épp azért fokozta rendszerellenes tevékenységét, mert belátta, hogy a megreformált szocializmus vonzereje a tömegekre olyan nagy lenne, hogy későbbi lázításainak már nem lenne foganatja. Vagyis: szerintük az 1956-os („ellen”) forradalom azért (ekkor) robbant ki, mert a burzsoá restauráció, sőt a „Horthy-fasizmus” és a „nemzetközi imperializmus” utolsó esélyét kívánta kihasználni a szocialista rendszer megdöntésére. Ezzel találták meg az „ellenforradalom” kirobbanásának okát és egyben „bizonyították” is annak előre eltervezettségét, összeesküvés-jellegét.⁸⁷

A másik elmélet lényege az, hogy Moszkva (vagy Budapest) jól tudta, hogy a párt egységének megszilárdítása és a reformok folytatása nem egyeztethető össze. E tapasztalatra már 1953–54 folyamán rájöttek, hiszen Nagy Imre akkori reformjai is a pártegység megbomlásához vezettek. Mivel a Gerő-féle reformok során a Nagy Imre-kérdést nem oldották meg, az ellentétek ezúttal is várhatóak voltak. A dogmatikus kommunisták azonban – e másik összeesküvés-elmélet szerint – tudatosan provokálták e feszültséget, mégpedig azzal a szándékkal, hogy a válság eszkalálódása során zavargások törnek ki, amelyeket aztán ürügyül felhasználva katonai erővel teremthetnek rendet.⁸⁸

Ami az első elméletet illeti, a szakma régen cáfolta az előkészített, megszervezett (ellen)forradalom teóriáját.⁸⁹ A második teóriával kapcsolatban ismert, hogy Hruscsov már 1956 nyarán számított arra, hogy katonai beavatkozásra kerülhet sor Magyarországon.⁹⁰ Júliusban meg is kezdődött a „Hullám” hadművelet tervének kidol-

⁸⁷ Legtisztább formában megfogalmazza: Maros Dénes interjúja Nonn Györggyel. In: Berecz (szerk.): *Visszaemlékezések 1956*, 144. Lásd még Vass Henrik–Ságvári Ágnes (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. Budapest, 1979. 460–461.; Hollós Ervin–Lajtai Vera: *Hidegháború Magyarországon ellen, 1956*. Budapest, 1982. 53–62.; Nemes (szerk.): *A magyar forradalmi munkásmozgalm története*, 3. kötet 225–232.; Berecz: *Ellenforradalom tollal és fegyverrel*, 64–79. A kádárista szerzők is felhívják azonban a figyelmet arra, hogy a Gerő-féle vezetés is hibákat követett el.

⁸⁸ Nagy Imre többször is utal a szovjetek provokátori tevékenységére, de csak az általánosságok szintjén, pl.: „mint Poznań, úgy Budapest is a sztálinizmus fő képviselőinek provokációja, nemzetközi méretű akciója volt a szocialista demokratizmus felszámolására és a sztálinista katonai diktatúra bevezetésére”. Másutt konkrétan, de meglehetősen homályosan fogalmaz, állításának hátterét egyelőre nem sikerült tisztázni: „Ezzel kapcsolatban utalnak az októberi események idején hazánkba érkezett szovjet turistacsoport (60–70 ember) titokzatos hátterére.” Lásd Nagy: *Snagovi jegyzetek*, 77., illetve 147.

⁸⁹ Ezt már az illegális 1986-os 56-os konferencia résztvevői is megtették. Vö. Hegedűs (szerk.): *Ötvenhatról nyolcvanhatban*, 176–180. Az újabb irodalomban lásd elsősorban Litván György: *Mítoszok és legendák 1956-ról*. In: *Évkönyv VIII*. 2000. Budapest, 2000. 212–213.

⁹⁰ Mićunović, Veljko: *Tito követé voltam. Moszkva, 1956–1958*. Budapest, 1990. 86.

gozása, a szocialista rend megvédése indokával.⁹¹ Ez azonban jelenlegi ismereteink szerint elővigyázatosságból történt, nem egy felkelés kiprovokálásának szándékával.

Ennek az elméletnek olyan változata is van, amelyik nem szovjet, hanem magyar provokációra gyanakodik. Nevezetesen arra, hogy Gerő „egy mesterségesen provokált tüntetésre, sőt kisebb zavargásra számít, amit a legnagyobb eréllyel elfojtana, és ez lehetővé tenné neki, hogy az ellenzékkel leszámoljon.”⁹² Forrásokkal azonban ez az elmélet sem támasztható alá, sőt a források inkább arra utalnak: a provokáció-elméletek a legendák körébe tartoznak. Sem a szovjet, sem a magyar pártvezetés magatartása, zárt körben rögzített szavaik nem utalnak tervezett provokatív akciókra.⁹³

A fenti válaszok, válaszkísérletek – már amennyiben helyesnek bizonyulnak – persze további, még súlyosabb kérdéseket vetnek fel. Miért robbant ki voltaképpen a magyar forradalom? Érdekében állt-e ez valakinek? Vagy az események véletlen egybeesése vezetett volna a sok áldozatot követelő harcok kitöréséhez? El lehetett volna kerülni a forradalmat? S ha igen, akkor mi volt az az utolsó időpillanat, amikor ezt még meg lehetett volna tenni? Milyen személyi vagy politikai változásokra lett volna szükség? Mi lett volna, ha mégsem tör ki a forradalom? Ezek megválaszolása további vizsgálatokat igényel.

⁹¹ Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században*. I–V. Szekszárd, 1996–2000. I. kötet 416.; Horváth Miklós: *1956 hadikronikája*. Budapest, 2006. 43–44. Horváth szerint azonban az „egységek és alegységek speciális felkészítése 1956. október 23-ig nem kezdődött meg.”

⁹² Molnár-Nagy: *Reformátor vagy forradalmár volt-e Nagy Imre?*, 110–111. Hasonlóan fogalmaz Nagy Imre is, bár ő Rákosiék provokációját említi és Kovács István hasonló tevékenységét is tudni véli. Lásd Nagy: *Snagovi jegyzetek*, 143.

⁹³ Litván: *Mitoszok és legendák 1956-ról*, 210–212. Vö. Rainer-Szereda (szerk.): *Döntés a Kremlben*, 26–27. (Feljegyzés az SZKP KB Elnökségének 1956. október 23-i üléséről), ill. 120–123. (Rainer M. János tanulmánya.)

Forgotten Reforms?

The July 1956 Session of the Central Leadership of the Hungarian Workers' Party and Historical Problems of the „clear sheet” policy

Mátyás Rákosi, first secretary of the Hungarian Workers' Party, was forced to resign by soviet Politburo member Anastas Mikoyan on 18th July, 1956. He was followed by Ernő Gerő, who was also a hated man, responsible for all economic decisions in earlier years and taking part in a leadership which had committed serious crimes. He remained in power for three months only, until the October 1956 Revolution. Although Gerő announced political reforms, historians regard it only as a tactical step.

This study suggests that these reforms, named „clear sheet”, or „tabula rasa” policy, were in fact serious steps toward a „socialist democracy”. What is more, these steps were not only announced but many of them was also taken. However, three months were not enough for Gerő to introduce all changes, because he was also engaged in neutralizing the activity of the party opposition lead by Imre Nagy's group.

The study analyzes these reforms (e.g. increasing the role of the National Assembly, restoring the „socialist legality”, decentralization, improving the living standards of the society, broadening the freedom of speech, giving greater support to the intellectuals etc.). To sum up, it can be stated that these reforms have a lot in common with the reforms of Imre Nagy in 1953. Surprisingly, it seems that the so-called „soft dictatorship” would have started much earlier, already in 1956, instead of 1963. The later reforms of János Kádár, introduced gradually in the 1960s (and sometimes only in the 1980s) probably originated also from this period of time, the Summer of '56.

This study has much more questions than answers, its aim is to generate a new debate on Gerő's first secretariat hoping that a better understanding of this period can be reached. The most important questions are the following: why did the Revolution exactly break out; how would it be possible to avoid it and, most interestingly, what would have happened if the Revolution did not break out at all?

MINDSZENTY JÓZSEF ÁLLÁSPONTJA A CSEHSZLOVÁK–MAGYAR LAKOSSÁGCSERÉRŐL*

Mindszenty József (1892–1975) bíboros, esztergomi érsek, Magyarország utolsó hercegprímása többször fölemelte szavát az emberi jogok védelmében, a vallásuk, anyanyelvük, nemzet(iség)i hovatartozások miatt üldözöttek érdekében. „Mindszenty József prímási tekintélyének teljes erkölcsi súlyát latba vetette az emberi jogok megsértése ellen” – írta róla monográfiusa, Balogh Margit.¹

Még veszprémi püspök korában – Grósz József kalocsai érsekkel közösen – felhívta az Ideiglenes Nemzeti Kormány miniszterelnökének figyelmét a Németországba történő deportálások jogtalanságára, a szovjet fogolytáborokban uralkodó rossz állapotokra és a letartóztatott papokkal való rossz bánásmódra. 1945. október 10-én levélben tiltakozott dálnoki Miklós Bélánál a magyarországi németek – kollektív bűnösség elve alapján történő – kitelepítése ellen. Nem sok eredménnyel, hiszen 1945. december 29-én megjelent az a kormányrendelet, amely a németajkú lakosság Németországba való áttelepítését mondta ki (12.330/1945.M.E.). 1946. július 17-i levelében a titoista partizánok délvidéki magyarok elleni agressziójáról (gyilkosságok, tömeges és erőszakos kitoloncolások) tájékoztatta Nagy Ferenc miniszterelnököt – egyedül a magyar közéleti vezetők közül.²

A homogén csehszlovák nemzetállam megvalósításának jegyében Edvard Beneš és a londoni emigráns kormány már 1942–1943 fordulóján kiegészítette programját a magyar nemzetiségű lakosság kitelepítésével. Ezt később (1944 tavaszán) a moszkvai csehszlovák kommunista csoport és (1944–1945 fordulóján) a Szlovák Nemzeti Tanács is elfogadta, majd a kassai kormányprogram (1945. április 5.) részévé lett.³

* Mindszenty József és a csehszlovák–magyar lakosságcsere címmel hangzott el előadásként a Nógrád Megyei Levéltár és Magyar Tudományos Akadémia Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete által rendezett Vonatok északnak és délnek. A második világháborút követő szlovák–magyar lakosságcsere története és következményei című konferencián Salgótarjánban 2007. október 4-én.

¹ Balogh Margit: Mindszenty József. Budapest, 2002. (a továbbiakban: Balogh Margit, 2002) 115.

² Balogh Margit, 2002. 111–113.

³ Janics Kálmán: A kassai kormányprogram és a magyarság „kollektív bűnössége”. Pozsony, évnélkül [1993]. 32–50.

A gondolat, hogy a csehszlovák nemzetállam megvalósulásának, kialakulásának (egyik) akadálya a magyarság nem új keletű a beneši eszmerendszerben.⁴ Már 1916-ban – párizsi emigrációjában – megfogalmazta, „Zúzzátok szét Ausztria-Magyarországot” című munkájának ötödik fejezetében („A cseh-szlovákok és a magyarok: Egy legenda, amit szét kell rombolnunk”), hogy a magyarság a 11. század óta elnyomásban tartja a Kárpát-medencei szlávokat, akiket erőszakkal magyarra akar tenni. „A három millió szlováknak – írta Beneš az első világháború idején – három képviselője van a budapesti parlamentben. Ma Magyarországon teljesen keleties rendszer a jellemző. Nincs hely arra, hogy elmeséljem a sok kegyetlenséget, amit a magyarok a szlovákokkal és a jugoszlávokkal szemben elkövettek, és amelyek miatt még inkább utálat tárgyai a szlávok körében, mint a németek. Fél évszázad óta végzik intrikájukat, minden nyomorult eszközzel magyarizálni akarják a szlovákokat. Egyes vidékeken ez sikerült is nekik.”⁵ A fejezet zárógondolataiban – még egy merőben más történelmi szituációban, a nyelvi-etnikai határookra (is) utalva – így fogalmazott: „Nem csak meg kell semmisíteni Ausztriát, hanem először le kell választani róla Magyarországot, a magyarokat és a németeket el kell választani egymástól, csak az általuk lakott területeket szabad meghagyni nekik és fel kell szabadítani a szlávokat.”⁶

Az 1945 utáni csehszlovák vezetés megfosztotta a felvidéki magyarokat állampolgárságuktól és anyanyelvük szabad használatától. Edvard Beneš csehszlovák köztársasági elnök 1945. augusztus 2-án bocsátotta ki a 33/1945. számú dekrétumot, amely a magyarokat és a németeket megfosztotta csehszlovák állampolgárságuktól.⁷ 1945. október 1-jén lépett hatályba a 88/1945. számú elnöki dekrétum, ami alapján a 16–55 év közötti korú férfiak és a 18 és 45 év közötti életkorú nőket közmunkára lehetett kirendelni lakóhelyüktől távol eső vidékekre is (ez képezte később a magyarok tömeges internálásának jogi alapját). 1946. február 27-én Magyarország lakosságcsere-egyezményt kötött Csehszlovákiával, amely szerint ahány magyarországi

⁴ Gulyás László: Egy sikeres emigráció anatómiája. Eduard Beneš első világháború alatti emigrációjának néhány momentum. *Actas*, 1996. 2–3. sz. 103–138.; Siklós András: A Habsburg-birodalom felbomlása. 1918. Budapest, 1987. 246–253.

⁵ Beneš, Eduard: *Zúzzátok szét Ausztria-Magyarországot*. [1916] Fordította Nagy Andrea, a szöveget kiadásra előkészítette Gulyás László. *Documenta Historica*. 23. köt. Szeged, 1995. (a továbbiakban: Eduard Beneš, 1916) 33.

⁶ Eduard Beneš, 1916. 34.

⁷ Beneš politikai pályájának és Közép-Európára vonatkozó koncepcióinak első magyar nyelvű monografikus igényű összefoglalása: Gulyás László: *Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2008. Az 1945 és 1947 közötti cselekményekről lásd: 351–371.

szlovák jelentkezik az áttelepülésre, a csehszlovák kormány annyi magyart el-
távolíthat országa területéről.⁸

1946 júniusában a csehszlovák hatóságok megkezdték a reszlovakizációt, a „visz-
szaszlovákosítási kampányt”. A magyarokat választás elé állították: vagy szlováknak
vallják magukat és visszakapják állampolgárságukat, vagy el kell hagyni hazájukat,
kiutasítják őket.⁹ Ennek következtében kb. 400 000 – többnyire szlovákul nem is
értő – magyar vallotta magát szlovák nemzetiségűnek. Néhány járásban azonban (pl.
komáromi, párkányi) a kampány nem érte el a várt hatást. Erről a vidékről magya-
rok tízezreit telepítették erőszakkal Csehországba, elsősorban a korábban németek
lakta térségekbe – ezzel próbálva megbontani magyar kisebbség területeinek zárt
tömbjelleget.¹⁰

A lakosságcsere 1947 áprilisában kezdődött meg. 1948 tavaszára 70 273 szlovák
hagya el önként Magyarországot, illetve 68 407 magyar telepítettek ki Csehszlová-
kiából.¹¹ Ténylegesen ennél jóval többen érkeztek Magyarországra (20–30 000 em-
ber azért telepítettek ki, mert 1938. november 2. után költözött a Felvidékre, továb-
bi 6000 fő önként hagya el Csehszlovákiát. A kitelepítések 1949-ben értek véget.¹²

Mindszenty 1945 és 1947 között többször föllépett a felvidéki magyarok jog-
fosztása és kitelepítése ellen.¹³ Már 1945. október 15-én – alig több mint egy héttel
hercegprímási székfoglalása után – körlevelet adott ki a csallóközi üldözött magya-
rok kilátástalan helyzetére hívva föl a katolikus hívek – és az egész magyar közvé-
lemény – figyelmét. Pásztorlevelében kifejtette, hogy esztergomi főegyházmegyéje
északi (ismét csehszlovák uralom alá került) részéről aggasztó híreket kapott azokról
a katolikus magyarokról, akikkel „több mint 900 éven át éltünk együtt a szent hit
és megszentelt hagyományok édes közösségében.”¹⁴ Leírta a magyar katolikus okta-

⁸ Balogh Sándor: Az 1946. február 27-i magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény. Törté-
nelmi Szemle, 1979. 1. sz. 59–87.

⁹ Gulyás László: A csehszlovák-magyar lakosságcsere rövid története. Kapu, 1993. 10–11–12.
sz. 54–57.

¹⁰ Lásd bővebben: Vadkerty Katalin: A reszlovakizáció. Pozsony, 1993. 20–119.; Vadkerty Ka-
talin: A deportálások. A szlovákiai magyarok kényszerközmunkája 1945–1948 között. Pozsony,
1998. 30–95.; Vadkerty Katalin: A belső telepítések és a lakosságcsere. Pozsony, 1999. 28–133.

¹¹ Janics Kálmán: A hontalanság éve. A szlovákiai magyar kisebbség a második világháború
után. 1945–1948. München, 1979. 225–277.; Vigh Károly: A szlovákiai magyarság kálváriája.
1945–1948. Budapest, 1998. 63–109.

¹² Balogh Sándor: Magyarország külpolitikája. 1945–1950. [Második, bővített, átdolgozott ki-
adás.] Budapest, 1988. 103–131.

¹³ Lásd bővebben: Janek István: Mindszenty József tevékenysége a felvidéki magyarok megmen-
téséért 1945–1947 között. Századok, 2008. 1. sz. 153–182.

¹⁴ Mindszenty József: Hirdettem az igét. Válogatott szentbeszédok és körlevelek. 1944–1975.
Válogatta Közi Horváth József. Vaduz, 1982. (a továbbiakban: Mindszenty József, 1982) 76.

tási intézmények, iskolák és egyházi személyek elleni támadásokat, valamint beszámolt „a kiutasítások, bebörtönzések, gyűjtőtáborokba utalások, az embertelenségek beláthatatlan sorozatáról.”¹⁵

A hercegprímás szerint a magyarok üldözése a „szerencsétlen zsidókon már kipróbált eszközökkel”¹⁶ történt, s az intézkedések mind az emberi alapjogokat, mind a vallásszabadságot sértik. Körlevelének végén a következő szavakkal fordult híveihez és a nyilvánossághoz: „Miért közlöm ezt a fájó helyzetet veletek, Kedves Híveim? Nem azért, hogy a gyűlölet lángra lobbanjon bennetek. Elég a gyűlölet már! A szabadságjogok semmibevevésének, a gyengébbekkel való bánásmód kiáltó, vádoló és elrettentő példája ez, amely sorsát magában hordja. Bizonyos, hogy még nem érkezett el az új rend, amely biztosítja a félelemnélküli és nyomormentes életet. A cél inkább az, hogy felébredjen szívetekben az együttérzés és felebaráti szeretet az embertelenség áldozatai iránt, akik nemcsak testvéreitek, de hittestvéreitek is.”¹⁷

Mindszenty József 1946. január 24-én levelet írt Tildy Zoltán miniszterelnöknek (egy héttel Tildy köztársasági elnökké választása és bő egy hónappal a csehszlovák-magyar lakosságcsere egyezmény megkötése előtt). Ebben annak a nézetének adott hangot a főpap, hogy a csehszlovákiai magyarokat a Magyarországról kitelepített németek helyére szeretné telepíteni a csehszlovák kormány. „Minthogy a szlovákiai magyarok egyoldalú kitelepítését a csehszlovák illetékes tényezők a magyarországi németek kitelepítésével junktimba akarják hozni”¹⁸, azért alapos az a magyar aggodalom, hogy a magyarországi németek kitelepítését csehszlovák részről az oroszok felé azért sugalmazzák, hogy ezáltal Magyarországon helyet csináljanak a Szlovákiából egyoldalúan kitelepítendő magyarok részére.”¹⁹

A hercegprímás azt javasolta a kormányfőnek, hogy a magyar kabinet kérjen garanciát a szövetséges hatalmaktól, illetve a Magyarországon működő Szövetséges Ellenőrző Bizottságtól arra, hogy a németek kitelepítése nem azért történik, hogy helyükre aztán a Felvidékről kitelepített magyarok kerüljenek. Ha azonban ezt a győztesek nem tudnák biztosítani, akkor – javasolta Mindszenty – a magyar kormány tárja a nemzetközi közvélemény elé, hogy a németek kitelepítését szovjet nyomásra kényszerűségből hajtja végre, s igyekezzen azt nehezíteni és lassítani, vagy akár megszakítani.

Nem rejtette véka alá a magyar katolikus egyház vezetője azon reményét, hogy a Felvidék egészben – vagy legalább részben (az etnikai határok mentén) – Magyar-

¹⁵ Mindszenty József, 1982. 76.

¹⁶ Mindszenty József, 1982. 76.

¹⁷ Mindszenty József, 1982. 78.

¹⁸ junktimba akarják hozni = össze akarják kapcsolni

¹⁹ Magyar Országos Levéltár. Tildy Zoltán miniszterelnök iratai. XIX-A-1-d. (425/1946.ikt.sz.)

országához kerüljön. Ennek egyik eszközeként a németek kitelepítésének leállítását jelölte meg, így ugyanis – vélte a hercegprímás – a magyar kormány hivatkozhatna arra, hogy Magyarországon nem tudja fogadni a Csehszlovákiából kitelepítendő magyarokat. „...megfontolandó lenne, hogy nem lenne-e célszerűbb, ha a nagyhatalmaktól Magyarország azt kérné, hogy tekintsen el a magyarországi németek kitelepítésétől. Ebben az esetben ugyanis pl. a szlovákiai magyarok nem lennének Magyarországra áttelepíthetők, mert nem lenne részükre Magyarországon hely és így a magyarok Szlovákia területén maradván, ha ezt a területet most nem is kapnánk vissza egészében, jövőbeli igényünk az ott maradó magyar népesség révén továbbra is megmaradna. Magyarországra nézve kétségtelenül előnyösebb lenne, ha a hazai németek inkább továbbra is Magyarországon maradnának, mintsem hogy helyükre a szlovákiai magyarokat áttelepítsék s így Magyarországra nézve ez az értékes, ősi magyar etnikumú föld egyszer s mindenkorra elveszen.”²⁰

Mindszenty József 1946. július 22-én Gyöngyösi János külügyminiszterhez fordult levélben.²¹ Fölhívta a politikus figyelmét az erőszakos reszlovakizációra, valamint a csehszlovák hatóságok szabad nyelvhasználatot és szabad vallásgyakorlatot sértő intézkedéseire. „Csehszlovákia a területén levő 750. 000 magyarból 200. 000-et kiutasítással, vagyonelkobzással, internálással, fenyegetéssel arra kényszerített, hogy szlováknak vallják magukat. 400. 000-et pedig hivatalos nyilatkozatok szerint kiűzni szándékozik. A magyar püspöki kar júl. 21-i értekezletéből mindkét embertelen tény ellen tiltakozik a művelt világ színe előtt és kéri, hogy az önkény tobzódása szűnjék meg azokkal szemben, akik őseikkel a IX. század óta lakják azokat a területeket, és mint emberek birtokosai az emberi jogoknak. Most pedig még a templomokban és tiltják magyar anyanyelvük használatát. Az, hogy 1938-ban örültek a Magyarországhoz való visszatérésnek, amellyel különben is 90%-ban magyar és összefüggő tömböt alkotnak, nem lehet ma bűnük. Melyik egyén és nép nem örül akkor, ha ősi hazája keblére visszatérhet?”²²

A hercegprímás levelében javasolta, hogy a csehszlovák állam – a győztes szövetséges nagyhatalmak közbenjárására – engedje át magyarlakta területeit Magyarországnak, ezzel ugyanis egy csapásra megszabadulna a nem kívánt kisebbségtől. Mindszenty szerint: „Mivel Csehszlovákiának nem kell ez a tömb emberi jogokkal, területestől engedjék vissza a hatalmak Magyarországhoz. Így szűnik meg az igazságtalanság az egyik és a szenvedés a másik oldalon, így lesz béke Közép-Európában.

²⁰ Magyar Országos Levéltár. Tildy Zoltán miniszterelnök iratai. XIX-A-1-d. (425/1946.ikt.sz.)

²¹ Miklós Péter: Mindszenty József hercegprímás levele Gyöngyösi János külügyminiszterhez. (1946. július 22.) Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 2005. 3-4. sz. 157-162.

²² Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Balogh István iratai. IV. 8. 149.

Hasonló értelemben síkra száll a magyar püspöki kar a régi Magyarország összes lakóinak emberi jogáért.²³

A hercegprímás elképzelése, hogy a felvidéki, többségében magyarok által lakott területek kerüljenek Magyarországhoz, nem volt egyedi a magyar politikai életben. A béketárgyalásokat előkészítő 1946. március 6-i pártközi értekezleten a csehszlovák–magyar határral kapcsolatban a kisgazda Auer Pál és a nemzeti parasztpárti Farkas Ferenc a „kompakt magyar többségű vidékek” visszakövetelését javasolta, ezt azonban mind a kommunisták, mind a szociáldemokraták elutasították. Ezen a megbeszélésen a kisgazdapárti Gyöngyösi azt az álláspontot képviselte, hogy az agresszív csehszlovák nacionalizmusra válaszul Magyarország fogadja be a felvidéki magyarokat, de csak területeikkel együtt. Ha ez a prágai kormánynak nem tetszik, hagyjon föl asszimilációs politikájával. Mivel a külügyminiszter ezen törekvését a munkáspártok (MKP, SZDP) nem támogatták, lemondását kilátásba helyezve távozott az értekezletről.²⁴

Végül az 1947. február 10-én aláírt párizsi békeszerződés értelmében nem történt határmódosítás Magyarország javára, sőt, három magyarországi falu (Dunacsún, Oroszvár, Horvátjárfalu) 43 négyzetkilométernyi területtel Csehszlovákiához került.

A felvidéki magyarok védelmében Mindszenty József 1946. november 30-án Francis Spellman New York-i érsekhez és Bernard Griffin westminsteri érsekhez fordult táviratban.²⁵ Tiltakozását a csehszlovákiai magyarellen es intézkedések ellen 1947. február 5-én megismételte: VI. György angol királynak, Harry S. Truman amerikai elnöknek és Giovanni Battista Montini bíborosnak – a későbbi VI. Pál pápának – írt táviratot a következő szöveggel:

„Mély hódolattal, bizakodó esengéssel terjesztem elő a Csehszlovákia által a két évvel ezelőtt imperiuma alá utalt, közel 652 000 magyarnak kegyetlenül borzalmas üldöztetését. Kollektíve, bírói ítélet nélkül megfosztottak mindenkit emberi jogától, minden vagyonától, anyanyelvű vallás- és kulturális szabadságától. Ezeket a jogokat a nagyhatalmak és az Egyesült Nemzetek Alapokmánya szentnek és sérthetetlennek deklarálták és tekintélyükkel szavatolták. November 16. óta közmunka ürügyével, fegyveres hatalommal deportálják a csecsemőket, aggastyánokat, ágyban fekvő súlyos betegeket, szülő nőket, továbbá önálló kereskedőket, 20–100 holdas önálló kisgazdákat, főiskolát végzett felszentelt papokat az ezeréves szülőföldről 500–600 kilométer távolságra marhaszállító vagonokban béreesszolgának. A betegek és a cse-

²³ Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Balogh István iratai. IV. 8. 149.

²⁴ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Budapest, 2000. (a továbbiakban: Romsics Ignác, 2000) 295–303.

²⁵ Balogh Margit, 2002. 114–115.

csemők közül az úton a húszfokos hidegben sokan megfagynak, elpusztulnak. Az emberiség nevében kérem, hogy amint az Egyház a két évvel ezelőtt lezajlott zsidódeportálás megakadályozásánál közreműködött, méltóztassék az Isten örök törvényeibe és az emberiségbe ütköző deportálás ellen tiltakozó szavát felemelni és száz-ezrek égbekiáltó gyötrelmeit megszüntetni.”²⁶

Eredménye a táviratnak nem lett. Ez azért sem meglepő, mert az angol külügy-miniszter helyettesei a Londonban tárgyaló – Nagy Ferenc kormányfő vezette – magyar delegáció tagjainak 1946. június 21–22-én kifejtették a szövetséges hatalmak álláspontját a csehszlovák és a magyar államhatár, valamint a kitelepítések kérdésében. Az első helyettes kijelentette, hogy az angol kormány elképzelhetetlennek tartja, hogy egy győztes hatalmat (a csehszlovákokat) próbáljon meg rávenni arra, hogy területeiből adjon át egy vesztes országnak (Magyarországnak). Majd hozzátette: „A cseheknek nagyon rossz tapasztalataik vannak a kisebbségeikkel, és ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni.”²⁷ A második helyettes pedig a következőképp fogalmazott: „Öfelsége kormánya München után nincs abban a helyzetben, hogy kioktassa a cseheket.”²⁸

A hercegprímás 1947. október 2-án a magyar püspöki kar nevében fordult a katolikus hívekhez. A deportálásokról kiadott pásztorlevélben a főpap ismét a – magyar egyház által elítélt – hitleri zsidóüldözéshez hasonlította a kitelepítéseket: a csehszlovákiai magyarokét éppúgy, mint a magyarországi németekét. Mindkettőt igazságtalannak és csak további nemzetiségi ellentétek kiobbantójának tartotta. Különösen a kitelepítések végrehajtásának durva és erőszakos volta háborította föl.

Tagadta a kollektív felelősség és a kollektív bűnösség elvét, amelyben az isteni íratlan (természeti) és írott (kinyilatkoztatott) törvények megsértését látta. „A magyar püspöki kar körvonalazott alapokon kötelességszerűen már hosszú időn keresztül ismét következetes és kemény küzdelmet folytat a pusztán faji alapon és kollektíve üzött emberüldözéssel szemben. Miként a hitleri időben a zsidókkal történt, most is több, sőt sok-százados lakóhelyükből, otthonukból, vagyonukból kimozdítanak, vándorlásra, nyomorgásra kényszerítenek és kárhoztatnak százezres, sőt milliós tömegeket származásuk és anyanyelvük miatt. Kitelepítésnek nevezik ezt. A béke előmozdításának és biztosításának egyik modern főeszközét vélték feltalálni benne, és kényszerrel életbe léptetik, végrehajtják azt.”²⁹

²⁶ Mindszenty József: Emlékirataim. Vaduz, 1988. 147–148.

²⁷ Romsics Ignác, 2000. 298.

²⁸ Romsics Ignác, 2000. 298.

²⁹ Mindszenty József, 1982. 161.

A körlevélben a csehszlovákiai kitelepítéseket – „a hazához hű német származásúak”³⁰ Magyarországról való eltávolítása mellett – „égetően fájó magyar seb”-nek nevezte. „Csehszlovákiában deportálják vagy kiűzik a kereken hétszázezer létszámú magyarságot arról a területről – fogalmazott Mindszenty – ahol őseiben is már közel ezer esztendeig zárt tömbben élt és lakik a Duna fölött és amely terület csak az előző világháború után, tehát alig negyedszázada nyert az új államalakulathoz odacsatolást. A kitelepítés, ha mindjárt némi részében kínos állami megegyezés alapján történik is, valójában kiűzés és körülményei sok esetben kegyetlenek. Ez az egyik égetően fájó magyar seb.”³¹

Az 1948. május 23-án a Marosmenti Mária-napok rendezvényei miatt Makóra látogató Mindszenty József meglátogatta a Csanád megyébe telepített felvidékieket.³² Amikor értesült arról, hogy a makói szentmiséjén több száz Pitvarosra telepített katolikus vett részt, úgy döntött, elmegy közéjük.³³ Pitvaroson több mint hétszázan fogadták a főpapot. A korabeli sajtó szerint „a hercegprímás itt arra buzdította a hívőket, hogy legyenek apostolok példaadóan erkölcsös életükkel, tiszta családi szentélyükkel, ragaszkodásukkal a hithez és az egyházhoz”.³⁴

Mivel az észak-csanádi térségben – Pitvaroson, Ambrózfalván és Csanádalbertin – a többség hagyományosan evangélikus hitű (és szlovák nemzetiségű) volt, katolikus templom és plébánia nem, csak evangélikus egyházközség működött a két nagyobb településen, Pitvaroson és Csanádalbertin.³⁵ A falvak katolikusainak lelki ellátását a szomszédos Csanádpalota plébánosa, – a lakosságcsere idején – Havadi Ferenc és káplánja, Gyurkovics Béla látta el.³⁶

Hamvas Endre csanádi püspök 1947 áprilisában intette Havadi Ferenc csanádpalotai lelkészt, hogy figyeljen a betelepülőkre, hogy „kellő fogadtatásban és lelki-

³⁰ Mindszenty József, 1982. 161.

³¹ Mindszenty József, 1982. 161.

³² Lásd bővebben: Miklós Péter: A csehszlovák-magyar lakosságcsere Csanád vármegyei történetéhez. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében. 2007. Szerk. Tóth István. Szeged, 2008. 93–100.; M. Pelesz Nelli: A csehszlovák-magyar lakosságcsere története és következményei Pitvaroson. Belvedere Meridionale, 2007. 5–8. sz. 88–94.

³³ Medgyesi Konstantin: Mindszenty bíboros és a Marosmenti Mária-napok. Az 1947–48-as Boldogasszony-év történetéhez. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok. 3. köt. Szeged, 2000. Szerk. Zombori István. 289–331.

³⁴ Új Ember, 1948. május 30. 3.

³⁵ Lásd bővebben: Komoly Pál: Pitvarosi tanulmányok. Szeged, 1992. 178–217.; Kugler József: Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön. Budapest, 2000. 113–159.

³⁶ Pál József: Hamvas Endre csanádi püspök és a felvidéki magyarok. 1945–1948. Szegedi Műhely, 1993–1994. 1–4. sz. 93–105.

pásztori gondozásban részesüljenek.”³⁷ A plébános a püspökhöz írt levelében a szülőföldjüktől megfosztott Pitvarosra érkező magyarokról: „A betelepülők nagyon szomorú hangulatban érkeztek. Igyekeztem lecsillapítani őket, mert igen elkeseredtek.”³⁸ Majd kifejtette, hogy az első érkezők még szabadabban hozhatták ingóságukat, míg a később áttelepítettek már csak néhány eszközüikkel, használati tárgyukkal érkeztek. Az ügy fontosságára való tekintettel a püspök Csepregi Imre makói plébánost a ki- és betelepítési ügyek püspöki biztosává nevezte ki, akitől rendszeresen jelentést is kért. A püspökség híveinek etnikai összetétele a második világháborút követő években megváltozott, hiszen a csanádi egyházmegye területét nagyszámú katolikus német volt kénytelen elhagyni, a távozó evangélikus szlovákok helyére pedig katolikus magyarokat telepítettek.

Az elűzött és Pitvarosra telepített felvidéki magyarokat papjuk, Beltovszky László gútai plébános is meglátogatta és hetekig lelkipásztorkodott közöttük.³⁹ 1947 nyarán a helyi katolikusok levélben kértek katolikus lelkészt falujuknak s katolikus hitant gyermekeiknek. „Akaratunk ellenére elszakítottak nemcsak ősi lakóhelyünktől, hanem papjainktól, templomunktól is. Magyarságunkhoz és vallásunkhoz hűek akarunk maradni. Velünk együtt kitelepített és más községekbe került testvércink templomhoz és lelkiatya vezetése alá kerültek, de nekünk, akik legtöbben vagyunk egy tömbben, nincs templomunk. A jelen körülmények között a vallásban van egyedüli vigaszunk. Vasárnap van lehetőségünk szentmisét hallgatni, mert Csanádpalotáról egyik főtisztelendő úr ki szokott jönni, de sokan közülünk naponként járultunk szentáldozáshoz.”⁴⁰

Hamvas Endre augusztus 10-én meglátogatta pitvarosi híveit, s meggyőződött vallásos meggyőződésük komolyságáról. Nem sokkal később pedig, 1947. november 1-jével plébániát alapított Pitvaroson. Első lelkészévé Debreczeni Kálmánt – korábbi tábori esperest – nevezte ki, aki nem volt népszerű a Felvidékről betelepült hívek között, ezért 1948 áprilisában lemondott a plébánosságról és májusban el is hagyta a falut. Őt 1948 májusától a fiatal Kiss Ferenc makói segédlelkész követte, aki hamar megtalálta a közös hangot újdonsült híveivel és nagy erővel megkezdte a közösség szervezését, valamint a templom és a plébániaépület fölépítését.

³⁷ Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Püspöki hivatal iratai, egyházigazgatási iratok. I. 1. b. 888/1947.

³⁸ Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Püspöki hivatal iratai, egyházigazgatási iratok. I. 1. b. 888/1947.

³⁹ Vö. Angyal Béla. Gúta. 1945–1949. [Második, bővített kiadás.] Dunaszerdahely, 2007. 81–138.

⁴⁰ Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár. Püspöki hivatal iratai, egyházigazgatási iratok. I. 1. b. 888/1947.

1948. áprilisában a pitvarosi katolikus plébánia köztéri és útszéli keresztek állítását kezdeményezte a falu főterén, illetve az odavezető utak mentén. A községi képviselőtestület 1948. április 8-i ülésének jegyzőkönyvében olvashatjuk, hogy „a pitvarosi róm. kat. egyházközség azzal a kéréssel fordult a község előljáróságához, hogy engedje meg a piactéren a hősök szobrától délre és az ártézi kúttól észak-nyugatra 3x3 méter területen bekerített helyen fakereszt felállítását Krisztus-tesztel, –majd később a csanádpalotai, a csanádalbertii valamint ambrózfalvai és mezőhegyesi országút mentén közel a pitvarosi határhoz szintén egy-egy kereszt felállítását”.⁴¹ A képviselőtestület a kérést egyhangúlag engedélyezte. Ezzel a falu lakossága szimbolikusan is kifejezte a – térségben egyben a magyarságot is meghatározó – katolicizmus-hoz való tartózkodását.

A hercegprímásnak a csehszlovákiai magyarság védelmében kifejtett tevékenységének rövid ismertetése, Tildy Zoltánhoz és Gyöngyösi Jánoshoz írt levelének idézése, valamint a Pitvarosra telepített felvidéki magyaroknak tett – a lelkipásztori gondoskodást kifejező – gesztusának bemutatása szándékaim szerint újabb adalékokkal támasztja alá Balogh Margit Mindszentyről tett megállapítását: „Megrendültségtől felkorbácsolt hangú beadványokban kért és követelt, válasz híján újból rádörrenve a kormány tagjaira, a józan észérvek mellett az emberi lelkiismeretre és együttérzésre hatva.”⁴²

Mindszenty József páratlanul határozott kiállása azonban – az ismert politikai viszonyok miatt – pusztába kiáltott szó maradt.

⁴¹ Csongrád Megyei Levéltár Makói Levéltára. Pitvaros nagyközség képviselőtestületi jegyzőkönyvei. V. 1. 7. kötet 8.kgy.576/1948.ikt.sz.

⁴² Balogh Margit, 2002. 115.

József Mindszenty's personal equation about
the Czechoslovakian-Hungarian population exchange

József Mindszenty, cardinal, archbishop of Esztergom, often spoke for human rights, in support for those being persecuted for their religion, mother tongue or nationality. Mindszenty turned to Zoltán Tildy, Prime Minister (on 24th January 1946) and János Gyöngyösi, Foreign Minister (on 22nd July 1946) in letters. He drew politicians' attention to the process of aggressive reslovakization, as well as to the measures of the Czechoslovakian authorities aiming at restricting free usage of language and practice of religion. In his letters he suggested the Czechoslovakian state – with the support of the Allies – should cede the territories inhabited by Hungarian population to Hungary, at the same time stressing the fact that Czechoslovakia could suddenly rid itself of the undesired minority community in this way.

A NAGY PERESKEDÉS

Gróf Sztáray Antal öröksége a Sztáray-Zichy-Apponyi perben 1893-1899

1893. augusztus 29-én, életének ötvennegyedik, várpalotai földbirtokosságának tizenhetedik évében, a zemplén megyei Nagymihályiban elhunyt a magyar reformkor egyik meghatározó konzervatív politikusának Sztáray Albertnek a fia, Sztáray Antal. Az elhunyt gróf az ország egyik legtekintélyesebb családjából származott, a századvégi Magyarország társadalmi és politikai elitjének majd minden meghatározó csoportjával összeköttetésben, illetve rokonságban állott.

Az 1843-ban elhunyt édesapa háromszor nősült. Első feleségétől leszármazottak nem maradtak, második felesége, Károlyi Franciska grófnő, akitől Sztáray Júlia (férjezett nevén gr. Apponyi Györgyné, gr.Apponyi Albert és gr.Apponyi Georgina édesanyja) és Sztáray Zsófia (férjezett nevén gr.Apponyi Gyuláné, gr.Apponyi Lajos és gr.Apponyi Antal édesanyja) nevű gyermekei születtek.

Harmadszor megnősülve, feleségül vette Waldstein Mária grófnőt akitől két fiúgyermek született, Sztáray László és 1839-ben Sztáray Antal.

A gyermektelen Sztáray Antal még életében gondoskodni kívánt arról, hogy halála esetén felesége és a család megfelelő módon és vita nélkül juthasson hozzá jogos örökségéhez, így még 1888 szeptemberében egy igen részletes végrendeletet készített, amelyet egy rövid kiegészítéssel 1890-ben közjegyzői letétbe helyezett.

Sztáray halálát követően a végrendeletet 1893.szeptember 2-án bontották fel és hirdették ki. A magyar arisztokrata Sztáray Antal végrendelete e műfaj valóságos gyöngyszemeként maradt az utókorra:

„...keresztény alázattal és bizalommal ajánlom lelkemet az Örök Isten kegyelmébe, irgalmába! – azon nyugodt öntudattal, hogy egész életem üdvözítő vallásom iránti hűségem, hazám iránti kötelességem teljesítése, rokonaim és barátaim iránti áldozatkészségem, amennyire kitelt, megtétetett és mondhatom azt, hogy életemben a "noblesse oblige"-t mindvégig gyakoroltam! ha valakinek tudtom, akaratom nélkül ártottam volna, keresztény alázattal megkövetem őt...hálát mondok a Mindenható Istennek mindazon kegyeiért melyekkel engemet életemen át megáldott! fentartott és soha el nem hagyott! – és keresztény alázattal kérem, hogy az örök üdvösség részesévé tegyen! bűneimet megbocsássa! – és hibáim és vétkeimet atyai elnézéssel vegye – végtelen hálát adok neki azon kimeríthetetlen kincsért, melyet vallási hitem szilárd voltában találtam...rokonaim, barátaim, vadásztársaim és felebarátaim em-

lékébe ajánlván magamat, köszönetet mondok nekik az irántam tanusított szeretetük, barátságuk és jóindulatukért, melyekkel tudtommal és akaratommal soha vissza nem éltem – és ha netalán mégis valakit megsértettem, ezt csupán emberi gyarlóságomnak tulajdonítva – megszánva bocsánatot kérek! És kibékülve a Mindenható Istennel és felebarátaimmal nyugodtan távozhatok egy jobb hazába!”¹

A végrendelet rendelkező része a Sztáray-örökség két legnagyobb értékű darabjára, a nagymihályi és a várpalotai uradalomra vonatkozóan részletes utasításokat tartalmazott. Sztáray a nagymihályi uradalmat még 1865-ben, közvetlenül édesanyja, Waldstein Mária elhunytát követően, vette saját kezelésbe. Az adósságokkal és perekkel megterhelt birtokot Sztáray néhány év alatt tehermentessé, majd virágzóvá tette. Az 1870-es évek elejére a nagymihályi uradalom területét – többek között a nagybátyjától, Waldstein Jánostól vásárolt zempléni földekkel – az eredeti 17 ezer holdról 33 ezer holdra növelte és jövedelmezőségét is tetemesen megnövelte.

1893-ban a nagymihályi uradalomhoz tartozott többek között, a Topolya, Petrócz, Nagy- és Kis Zalacska, Klocskó, Kuszin, Jósza, Hliviscse, Kis- és Nagy Gézsény puszta, Verbócz, Nagymihályi községekben, és Sátoraljaújhely város területén található birtoktestek.

A nagymihályi uradalom teljes tulajdonjogának megszerzése fejében fivérével, Sztáray Lászlóval egy olyan „osztályos egyezsége” lépett, mely szerint meghatározott összegű évjáradékot biztosított testvérébátyjának.

Az értékes nagymihályi uradalom általános örököseivé oldalági rokonait, elsősorban a pozsonyi Sztáray Sándor cs.és kir. főhadnagyot, másodsorban Sztáray Gábor ung megyei főszolgabíró, harmadsorban Sztáray István országgyűlési képviselőt jelölte meg.

Az örökösök részére az örökségi jogot illetően a végrendelet két korlátozást tartalmazott:

Egyrészt örökségükhöz az Ung és Zemplén megye területén fekvő Sztáray birtokok hitbizománnyá alakítása után juthattak hozzá. A Sztáray hitbizomány megalakítására a végrendelet egy éves határidőt szabott meg és egy bizottságot jelölt ki, amelynek vezetésére gr. Batthyány Lajost Győr vármegye főispánját kérte fel. A végrendelet arra az időtartamra, amíg a kijelölt bizottság a nagymihályi uradalom vagyonelektárát összeállítja és a hitbizományt véglegesen megalapítja, a hitbizomány leendő vezetője az elsőszülött örökös számára bőkezű évjáradékot tartozott biztosítani.

Az örökhagyás másik megkötése az volt, hogy az öröklés teljessége kizárólag Sztárayné halálával következhetett be. Az özvegy életében az Ung és Zemplén me-

¹ Štátny Oblastný Archív v Prešove. S.M. Testament gr. Antona Sztáraya dedičské spory-nároky 1893–1900. 41/1893

gye területén fekvő összes Sztáray tulajdon feltétlen haszonélvezeti jogát és „korlátlan kormányzási szabadságát” az özvegy birtokolta.

De ezen túl is, a végrendeletnek egyik legfontosabb intenciója az volt, hogy Sztáray özvegyének anyagi biztonsága élete végéig biztosított legyen. Ahogy a végrendelet fogalmazott, „belső ohajomnál fogva, hogy gyermektelen helyzetemben főleg szeretett kedves feleségemnek, ki irántam való szeretete, ragaszkodása és támogatása által engemet végtelenül boldoggá tett, és örökre lekötölezett, nyugalmas özvegyi jövőt biztosítsak-illetőleg az ő jövőjére nézve is kihatással bíró-minden földi és anyagi gondjaimnak lehetőleg már mostani rendezése és intézése által az irányában oly mélyen érzett szeretetemet, elismerésem és hálámnak maradandó kifejezést adjak...”²

Sztáray rendelkezései szerint, özvegye a nagymihályi uradalomra nem egyszerűen élethosszig tartó haszonélvezeti jogot szerzett, de a birtok bevételeiről és kiadásairól „senkinek és sohasem tartozik számadással”, sőt kikötötte hogy abban az esetben, ha feleségét bármelyik örököse perrel megtámadná, az illető örökös „általános vagy utóörökös és az örökséghez minden jogát feltétlenül és örökre elveszti”.³

A Sztáray örökség másik jelentékeny részéről, a várpalotai uradalomról a végrendelet külön intézkedett. 1893-ban a várpalotai uradalomhoz Várpalotán kívül Öskүн, Vilonyán, Szent-Istvánon, Csószpusztán, Inota pusztán, Csernyén és Isztiméren fekvő földbirtokok tartoztak.

A végrendelet kijelentette, hogy a várpalotai birtoktest a „fenntebb érdekelt örökséghez egyáltalán nem tartozik” s azt a komárom megyei Zichy Gábor grófra és fiú örököseire hagyja, két kikötéssel:

Egyrészt, az uradalmat terhelő összes költséget – a kölcsönvételekkel, a kegy-és nyugdíjakkal, alapítványokkal, öröklési illetékekkel – Zichy Gábor tartozott viselni, úgy, hogy özvegy Sztáraynének jogában állt a kastélyból és az uradalom egész területéről bármely ingóságot Sztáray halálától számított három hónapon belül elvinni és azt kizárólagos tulajdonává tenni.

Másrészt, az örökhagyó a Sztáray Ruth Flórával⁴ szemben fennálló százezer Ft-os végrendeleti kötelezettség kifizetését is a várpalotai örökös feladatává tette, oly módon, hogy azt az uradalom átvétele és a végleges birtokba lépést megelőzően, készpénzben fizessék ki a grófnőnek.

² Ugyanott.

³ Ugyanott.

⁴ Sztáray Ruth Flóra Sztáray Antal testvérbátyjának, Sztáray Lászlónak a leánya. Mivel Sztáray László 1876 szeptemberében Londonban elhunyt, ezért az Angliában élő Sztáray Ruth Flórára szálltak azok a kedvezmények, amelyet a két fivér a nagymihályi birtok tulajdonjogának rendezése kapcsán kötött. Így Sztáray Antal vállalta, hogy végrendeletében a mindenkori Sztáray hagyatékából százezer Ft hozományt a megfelelő kamatokkal biztosít Sztáray Ruth Flórának.

Sztáray végrendelete a nagymihályi és a várpalotai uradalomra vonatkozó rendelkezései mellett egyéb ügyekben is intézkedett. A nagymihályi katolikus plébánia javára alapítványt hozott létre, Nagymihályon jelentékeny pénz- és tűzifa támogatással kisdédóvót alapított, valamint az összes Sztáray birtokon a helyi szegények közt szétosztandó nagyobb pénzösszegekről rendelkezett.

Az elhunyt kívánságának megfelelően hozzákezdtek a családi sírbolt építéséhez, közben 1893. szeptember 1-én lebonyolították a temetést. Sztáray Antal végső búcsúztatásának és nagyszabású temetésének költségei megközelítették a háromezer Ft-ot, csak az elhunyt koporsója hatszázötven Ft-ba került. A halotti jelentést ezer példányban nyomtatták ki és természetesen külön gyászjelentés készült a Főrendiháznak és a Nemzeti Kaszinónak.⁵

Ekkoriban úgy tűnt, hogy a végrendelettel kapcsolatban semmiféle bonyodalom nem merül fel. 1893 szeptemberében Sztárayné a végrendelet gyakorlati végrehajthatóságának érdekében az illetékes hagyatéki bíróságtól kérte a hagyaték felleltározását. A Nagymihályi Járásbíróság a kérésnek helyt adott, elrendelte a teljes hagyaték leltározását. A határozat szerint a leltározás foganatosítása iránt „...a várpalotai uradalomra nézve a veszprémi kir. járásbíróság rendeltetett ki.”⁶

Időközben a Sztáray birtokkal kapcsolatban állók közül többen is sürgették a tulajdonviszonyok mielőbbi végleges rendezését. Sztárayné ügyvédje útján a végrendeletben érintett összes örökshöz nyilatkozatot juttatott el, amelyben minden érintettet felkért a végrendelet érvényességének elismerésére. Az Apponyi Albertnek elküldött nyilatkozattervezet megfogalmazásában „...a Végrendeletet egész terjedelmében, – illetve annak minden – akár reám, akár másokra vonatkozó intézkedéseit – a magam részéről – jogérvényesnek tekintem – belenyugszom abba, – hogy a nevezett b.e.örökhagyó nagybátyám hagyatéka, a fent érdekelt „Végrendelete” alapján és értelmében, az illető végrendeleti örökösök és hagyományosok részére – bíróilag beszavatoltassék, illetve jogérvényesen átadassék.”⁷

1893 szeptemberében Zichy Gábor a várpalotai birtok végrendelet szerinti örököse, levelet intézett Sztáray özvegyéhez, melyben kifejezte óhaját, hogy a végrendelet alapján a várpalotai uradalmat késedelem nélkül birtokba vehesse. Kérése nyomán októberben özvegy Sztárayné Várpalotára utazott, ahol a maga részére megtartani kívánt ingóságokat kiválasztotta, becsomagoltatta, a többit pedig az ott tartóz-

⁵ Štátny Oblastný Archív v Prešove. S.M. Testament gr. Antona Sztáraya dedičské spory-nároky 1893–1900. 50–51/1893 (Istenben boldogult méltóságos Sztárai Antal úr temetkezésén felmerült kiadások és a Kimutatás a temetésről és a sírbolt építéséről.)

⁶ Ugyanaz.

⁷ Štátny Oblastný Archív v Prešove. S.M. Testament gr. Antona Sztáraya dedičské spory-nároky 1893–1900. 69/1893

kodó Haidinger Ágoston várpalotai gazdatisztnek átadta. Minderről levélben is értesítette Zichy Gábort, s egyúttal sok szerencsét kívánt neki várpalotai működéséhez.

Úgy látszott, minden az örökhagyó kívánságának megfelelően alakul.

1894 tavaszán azonban az örökösödési eljárásban nem várt fordulat következett be. A Sztáray Antal második házasságából származó Sztáray Zsófia, férjezett nevén gróf Apponyi Gyuláné, előbb az 1894. április 24-én tartott hagyatéki tárgyaláson, majd május 15-én a Nagymihályi Járásbíróságon, egy u.n. folyamodással megtámadta a végrendeletet, amelynek „érvényességét ennek úgy külső, mint belső hiányainál fogva el nem ösmerheti” s emiatt a teljes hagyatékra zárlat kimondását kérte.⁸

Apponyiné kezdeményezésének legfontosabb érve szerint, mivel az özvegy kizárólag a végrendelet s nem a törvényes leszármazás alapján kívánt az örökséghez hozzájutni, így a végrendelet intenciói szerint az örökséget megalapozó végrendelet bírói elismeréséig semmiféle jog nem gyakorolható. A folyamodás érvelése szerint, ráadásul külön veszélyt jelentett, hogy az özvegy „a hagyaték állagának kezelésére és gondozására hivatva és képesítve nincs” s a hagyaték jelentékeny része nem az ő kezében van, hanem Zichy Gábor tetteles birtokában, „márpedig senki sem állíthatja, hogy gróf Zichy Gábornak akár a tetteles törvény, akár a megtámadott végrendelet alapján jogcíme lenne a birtoklásra.”⁹

Az Apponyiné által kezdeményezett megismételt zárlati igényről a Nagymihályi Járásbíróság 1894. október 20-án nyilvános hagyatéki tárgyalást tartott. Az özveget a Sztáray család régi ügyvédje, a végrendelet összeállítója Barna Bertalan képviselte, aki pontról pontra igyekezett cáfolni Apponyiné érveit. Megállapította hogy „judikatúránkban nincs rá példa, hogy bíróságaink ettől eltértek volna, avagy azzal ellenkező, illetve olyan kísérletnek tért engedtek volna a mely az özvegy haszonélvezeti és megtartási jogának bármilyen ürügy alatti megghiúsítására tétetett.”¹⁰

A dualizmus kori magyar polgári jog az özvegyi jog (jusviduale) és a hitvestársi öröklés (successio conjugalis) tekintetében valóban különösen védett jogokat biztosított. Az özvegyi jog tulajdonképpen a férj részletesen szabályozott nőtartási kötelezettségében gyökeredzett, amely köteletség a férj halála után örököseire is átszállt. A gyakorlat szerint az özvegyi jog, mint különleges jog, az örökösödési per keretén kívül, külön keresettel érvényesíthető is volt, ez okból az özvegy, jellemző módon arra sem volt szorítható, hogy özvegyi jogát a férj hagyatékával szemben fennálló egyéb igényeivel összekötve egy keresettel érvényesítse. Sőt, erre vonatkozóan

⁸ Štátny Oblastný Archív v Prešove. S.M. Testament gr. Antona Sztáraya dedičské spory-nároky 1893–1900. 31/1894

⁹ Ugyanott.

¹⁰ Štátny Oblastný Archív v Prešove. S.M. Testament gr. Antona Sztáraya dedičské spory-nároky 1893–1900. 77/1894

a Kúria egy elvi jellegű határozatával egészen odáig ment, hogy az özvegyi jognak haszonélvezett birtoknak az özvegy által történő megrongálása is csupán arra jogosította fel az öröklésre hivatott egyéneket, hogy az özvegyet kártérítésre kötelezze, de az özvegyi jog megszorítására, nem.¹¹

A Sztáray család ügyvédje az özvegy alkalmatlanságáról szóló érvet „valótlan ráfogásnak” minősítette és visszautasította. Kifejtette, hogy a hagyatéki vagyonok gondozását és kezelését az özvegy személyesen eszközli s ő is, mint minden nagybirtokos „arra egészen hivatott” s a közvélemény által is „teljesen alkalmasoknak és szakértőknek elősmert közegek” segítségével él. Mindezek megállapítása mellett az ügyvéd ellentámadásba ment át és többféle alapon is kétségbe vonta Apponyiné öröklési jogát.

A tárgyaláson a többi örökös Sztáray Ruth Flóra, és Apponyi Georgina csatlakozott az özvegy érveléséhez, mely szerint a hagyaték még peressé nem vált és így a zárlat elrendelése jogilag nem is lehetséges. Zichy Gábor képviselőjében Ambrózy Nándor ügyvéd kifejtette, hogy a várpalotai uradalomra vonatkozó zárlati kérelem már csak azért is elutasítandó mert a birtokon belül lévő Zichy Gábor birtoklása mindaddig jogszerűnek tekintendő, míg vele szemben erősebb jogot nem igazolnak, ráadásul Zichy Gábornak a vagyon kezelésére vonatkozó alkalmasságát eddig senki sem vonta kétségbe.

Az utolsó szó jogán, Apponyiné a zárlatra vonatkozó kérelmét fenntartotta és hangsúlyozta, hogy a végrendeleti intézkedések addig nem szolgálhatnak bírói intézkedés alapjául míg azt hatályos ítélettel el nem ismerik.

Az elhangzott nyilatkozatok alapján a Nagymihályi Járásbíróság a Sztáray birtok zárlat alá vonása iránti kérelmet elutasította. Az ítélet indoklása szerint, az özvegyet „a végrendelet érvényesülése esetében a korlátlan, a törvényes örökösödés beállása esetén pedig az özvegyi haszonélvezeti jog megilleti.”¹²

Az özvegy feltételezett alkalmatlanságával kapcsolatban az ítélet kimondta, hogy „az összes érdekelt felek nyilatkozata szerint, a birtokban lévő grófnő, mint lelkiismeretes, szorgalmas és takarékos gazda van föltüntetve”, sőt a bíróság saját szerűen – bár a korabeli bírósági gyakorlatban nem szokatlanul- mintegy közvetlen garanciát vállalt a grófnő mellett, amikor megfogalmazta, hogy „a bíróság előtt is ismeretes köztudomásszerű tény: hogy a reábízott vagyont saját közvetlen főfelügyelete mellett, a gondos házigazda körületekintő takarékoságával, lelkiismeretesen kezeli”.¹³

¹¹ Ugyanott.

¹² Štátný Oblastný Archív v Prešove. S.M. Testament gr. Antona Sztáraya dedičské spory-nároky 1893–1900. 86/1894

¹³ Ugyanott.

A várpalotai birtokkal kapcsolatban a bírósági ítélet kijelenti, hogy az uradalom eredetét tekintve szerzeményi birtok, így a végrendelet alapján Zichy Gábort, illetve annak érvénytelensége esetén, az örökhagyó özvegyét, mint hitvestársi örököst illetik meg.

Bár az ítélet megerősítette Zichy Gábor jogszerű birtoklását, a törvényi öröklés lehetőségének kimondása először vetette fel a Zichyek számára a birtok elvesztésének elvi eshetőségét. Az elutasító végzést Apponyiné nem fogadta el, az ellen felfolyamodást nyújtott be, amelyben nehezményezte, hogy a járásbíróság a tételes törvény alapján állapította meg az özvegy jogait, mintha nem végrendeleti, hanem törvényes öröklésről lenne szó.

Ezt az eshetőséget erősítette, hogy Sztárayné eredeti álláspontját részben módosítva kijelentette, hogy bár a várpalotai uradalom nincsen az özvegy birtokában, jogcíme azonban a birtoklásra létezik és adott esetben azt érvényesíteni is fogja.

Apponyiné újabb felfolyamodását 1894. november 15-én a Kassai Ítéltábla másodfokon is elutasította. A bíróság ítéletének indoklása szerint, a folyamodó „nem hozott fel olyan adatokat, melyekből okszerűen következtethető volna az, hogy a hagyatéki állagát az özvegy haszonélvezetében bármi tekintetben veszélyeztetné”.¹⁴

A zárlati igény elutasításának dacára, rövid gondolkodás után, a Sztáray család úgy döntött, hogy az örökség körüli helyzet tisztázásának érdekében saját maga kéri a végrendelet peresítését. A Sátoraljaiúj helyi Törvényszékhez intézett beadványukban a Nagymihályi Járásbíróság eljárását bírálva kifejtették, hogy a hagyatéki tárgyaláson az örökösök között egyezség nem volt létrehozható „ennél fogva az alapkérdés eldöntése czéljából a felek valamelyike perre utasítandó lett volna, így nem maradt egyéb hátra, hogy mi alulírottak magunk vigyük a dolgot, közvetlenül a per útjára”.¹⁵

A család perirata többnyire megismételte a végrendelet eredeti rendelkezéseit, lényeges kérdésben kizárólag a várpalotai uradalommal kapcsolatban megfogalmazott igényeket tekintve lépett túl azon. A perirat amellet, hogy megerősítette, kéri a várpalotai kastélyt és uradalmat „Zichy Gábornak és fiörököseinek végrendeleti hagyomány czímén tulajdonul megítélni”, a birtokkal összefüggő terheket határozottabban és tágabban állapította meg. Így a Sztáray Ruth Flórának hagyományozott százezer Ft-ot még a tulajdonba lépés előtt bírói letétbe kérték helyezni és az örökséghez az örökhagyó halálától számítottan öt százalék kamatot is fel kívántak számíttatni. Megerősítették, hogy a várpalotai uradalommal kapcsolatos terheket a Zichyek egyedül és kizárólag viselni és kielégíteni tartoznak. A perirat a hagyatéki leltárban és a végrendeletben felsorolt terheken kívül a néhai Sztáray Antal által Sztáray Ruth

¹⁴ Ugyanott.

¹⁵ Štátny Oblastný Archív v Prešove. S.M. Testament gr. Antona Sztáraya dedičské spory-nároky 1893–1900. 105/1894

Flórának biztosított ezerötszáz Ft-os életjáradék átvállalását is a várpalotai örökösök kötelességévé kívánta tenni. Ezen felül a birtokra terhelt kötelezettségek, a felmerült járadék tőketartozás, a várható örökösödési illeték és annak kamata „az özvegy valamint az aláírt általános örökös és a helyettesített örökösök javára telekkönyvileg kezelendő be.”¹⁶

A várpalotai örökséggel kapcsolatos szigorító elvárások további elemeként a perirat megfogalmazta, hogy amennyiben a per során a végrendelet mégis érvénytelennek bizonyulna, abban az esetben az özvegy az egész hagyatékot a várpalotai uradalomhoz tartozó összes ingó és ingatlan vagyonokat és szerzeményeket hitvestársi örökösödés címén magának kéri majd megítélni.

A felgyorsuló események hatására Zichy Gábor is lépéskényszerbe került. Előbb saját várpalotai öröklése körüli jogi viszonylatokat egyértelműsítve, 1894 legvégén a Zichy fiúk, Zichy Miklós, Zichy Frigyes és Zichy Vladimír hivatalosan is elismerték apjuk öröklési és a várpalotai uradalomhoz tartozó összes ingó és ingatlan vagyon feletti korlátlan rendelkezési jogát és azt is, hogy „azon javak Gr. Zichy Gábornak minden korlátozás és feltétel nélkül – teljes tulajdoni joggal – bíróilag átadassanak”.¹⁷

Ugyanitt Zichy Gábor a Sztáray végrendelet intenciói szerint kijelentette, hogy a várpalotai uradalmat „illetőleg azon értékek, mely azokat az időfolytáni netáni bármi című változás következtében helyettesítendi” fiainak fogja végrendeletileg hagyományozni.

Az öröklési rendet megerősítő kölcsönös nyilatkozatokat követően Zichy Gábor, mint a várpalotai uradalomnak a Sztáray végrendelet által megnevezett egyetlen hagyományosa, a hagyatéki bírósághoz fordult a birtok részleges átadásának igényével.

A Nagymihályi Járásbíróság 1895. március 30-án, bár a várpalotai uradalmat szerzeményi birtoknak találta, Zichy Gábor részleges átadás iránti kérelmét az 1868. évi 54. tc. alapján, mely a hagyaték egészének, vagy egy részének az átadását csakis az öröklésre hivatottak megegyezésével tette lehetővé, elutasította.¹⁸

A bíróság ezzel a határozattal közvetett módon azt üzentte a felperesnek, de legalábbis olyan értelmezésekre is lehetőséget adott, hogy a Zichyek várpalotai birtoklása csupán végleges jogalapot nélkülöző, átmeneti állapot.

A Nagymihályi Járásbíróság ítélete ezzel alapjaiban változtatta meg az örökségi eljárást. Apponyiné zárlati igénye, valamint a Zichyek várpalotai öröklésének megkérdőjelezése az egész végrendeletet kérdésessé tette.

¹⁶ Ugyanott.

¹⁷ Štátny Oblastný Archív v Prešove. S.M. Testament gr. Antona Sztáraya dedičské spory-nároky 1893–1900. 109/1894

¹⁸ Štátny Oblastný Archív v Prešove. S.M. Testament gr. Antona Sztáraya dedičské spory-nároky 1893–1900. 15/1895

Az örökösök közötti viszonylagos egyensúlyi helyzet és érdekközösség érthető módon megbillent. A Sztáray család ezt követően a per lezárultáig tulajdonképpen kétfrontos harcra kényszerült. Részben mindent megtettek azért, hogy Sztáray Antal végrendelete eredeti formában teljesüljön, részben pedig a változó körülményekre tekintettel, a várpalotai örökségre vonatkozó teljes körű özvegyi-hitvestársi jogigényt hangsúlyozták.

Ennek értelmében, bár a Nagymihályi Járásbíróság ítélete nem volt kedvezőtlen az özvegy számára, mégis Zichy Gábor igényével kapcsolatban a járásbíróság illeték-telenségét hangsúlyozták és úgy ítélték meg, hogy a bíróság egyetlen feladata az lett volna, hogy az ügyiratokat – mivel a hagyaték peres útra perelődött – a Sztáray-per bíróságához, a Sátoraljaújhelyi Törvényszékhez áttegyék.

Az ítélettel szemben az azonnal benyújtott semmisségi panaszt még egységesen az egész Sztáray család jegyezte, ám a bomlás első jelei már jelentkeztek.

A végrendelet esetleges megsemmisítésével a legtöbbet veszítő Sztáray Ruth Flóra és Zichy Gábor között különtárgyalások kezdődtek.

Zichy Gábor előbb az Érsekújvári Takarékpénztárban hat külön betétkönyvben elhelyezte a végrendeletben meghatározott százezer Ft hozományt (már az alig egy éve bevezetett új hazai fizetőeszközben, az aranyalapú koronában), majd Sztáray Ruth Flórával hosszas alkudozásokat kezdett a tőke, illetve a kamatok átadásának módjáról és idejéről.

Míg Zichy Gábor a Sztáray birtok telekkönyvi átírását követően képzelte el a hozomány átadását, addig Sztáray Ruth Flóra a per bonyolultságára hivatkozva, legalább a részleges azonnali fizetéshez ragaszkodott.

A különtárgyalások ideje alatt Zichy Gábor egy u.n. felfolyamodással megtámadta a Nagymihályi Járásbíróság részleges átadást elutasító határozatát.

Zichy arra hivatkozott, hogy az özvegy a végrendeletet minden fenntartás nélkül elfogadta és azt a várpalotai birtok átadásával is megerősítette.

Az örökösök közül egyedül Apponyi Gyuláné emelt kifogást – érvelt Zichy Gábor – de ő is kizárólag azért, mert az ági javakban kívánt örökösödni, pedig a várpalotai uradalom egyértelműen, az összes megszületett bírósági ítélet és állásfoglalás szerint a néhai Sztáray Antal szerzeményi birtokának minősült.¹⁹

Zichy Gábor felfolyamodásának a Kassai Ítéltábla 1895. április 30-án tartott nyilvános ülésén, az ügynek újabb fordulatot adva, helyt adott.²⁰

Az ítéltábla ítélete a várpalotai uradalomhoz tartozó javakat „az azokból fizetendő hagyománybiztosítottak mellett átadandónak mondta ki, mivel Zichy Gábornak

¹⁹ Štátny Oblastný Archív v Prešove. S.M. Testament gr. Antona Sztáraya dedičské spory-nároky 1893–1900. 29/1895

²⁰ Ugyanott.

az özvegy a birtokot önként adta át, másrészt a várpalotai uradalmat Zichy Gábor ténylegesen a birtokában tartja, harmadrészt a végrendeletet megtámadó Apponyiné kizárólag Várpalotát nem érintő ági vagyon öröklésére tartott igényt.”²¹

Az ítéltábla végzése alapján eljáró Nagymihályi Járásbíróság 1895. május 10-én a teljes várpalotai uradalmat kilencszázhetvenezer Ft értékben Zichy Gábornak tulajdoni jog biztosítása mellett átadta. Egyúttal kötelezte az örököst, hogy a Sztáray Ruth Flórának rendelt százezer Ft-nak öt százalékos kamattal megnövelt összegét a járásbírósnál helyezze letétbe, a grófnő által követelt életjáradék iránti igényt pedig „a törvény rendes útjára” utasította.²²

A bírósági határozat először nevesítette a várpalotai uradalmat terhelő kötelezettségek között a várpalotai Nepomuki Szent János Katolikus Leányiskolát érintő kötelezettségeket. Ezek szerint, a Sztáray Antal által nyújtott évi háromezer Ft-os alapítványi támogatás folyósítását a végrendeleti örökös számára is kötelező erejűnek mondta ki. Az évjáradék összegét az uradalmakhoz tartozó ingatlanok felett az iskola javára bejegyeztetni rendelte. A bíróság ítélete tulajdonjogi értelemben is igen kedvezően érintette a várpalotai iskolát, amennyiben kimondta, hogy az örökös „köteles telekkönyvi érvényesítésre alkalmas okirattal megengedni, hogy az említett leányiskola javára a felül építményére a tulajdonjog és a megfelelő telekre a föld-haszonélvezeti jog bekebeleztesse.”²³

A járásbíróság kimondta, hogy a Kassai Ítéltábla másodbírósági végzése ellen további felfolyamodásnak helye nincsen és „ha fellebbezés a törvény rendelkezése ellenére mégis adatnék be, ez halasztó hatállyal nem bír”.²⁴

Az ítélet az örökösök körében komoly felzúdulást váltott ki. A Sztáray család azonnal semmiségi panaszt nyújtott be a járásbíróshoz, az ítéltáblához és a per folyamán először a Kúriához. Beadványukban kifejtették „hogy a határozat oly annyira sérelmes és következményeiben rendkívüli bonyodalmakat előidéző oly rendelkezést foglal magában a melynek orvoslása törvénnyel kizárva nem lehet, a mint-hogy az valóban nincs is kizárva”. Határozottan kifogásolták, hogy az ítélet szerint Zichy Gábor a várpalotai uradalom birtokába léphet azelőtt, hogy kielégítette volna Sztáray Ruth Flóra igényét. Valószínűsítették beadványukban, hogy „az örökhagyó nem akarta Sztáray Ruth Grófnőt annak kitenni, hogy a 100.000,- ftért előbb még Zichy Gábor Gróffal perlekedni legyen kénytelen.”²⁵

²¹ Ugyanott.

²² Ugyanott.

²³ Ugyanott.

²⁴ Ugyanott.

²⁵ Štátny Oblastný Archív v Prešove. S.M. Testament gr. Antona Sztáraya dedičské spory-nároky 1893–1900. 31/1895

Kifogásolták továbbá, hogy a Zichy Gábor által viselendő terhek közül az ítélet konkrétan csupán a várpalotai leányiskola javára tett alapítványt nevezte meg, a többi kötelezettségeket sommásan egybefoglalta és velük kapcsolatban csupán a végrendelet intencióit ismételte meg. „A bíróságnak nem az a feladata – mondták a fellebbezők –, hogy a végrendelet szavait ismételje, hanem hogy a végrendelet intézkedéseit inconcréto alkalmazza és foganatba vegye, vagy legalább biztosítsa”.²⁶ A Sztáray család a várpalotai uradalmat Zichy Gábornak átadó Sztáray által írott levél bizonyítékként való felhasználását szintén elfogadhatatlannak tartotta, mivel „a hagyatéki eljárásban nincs contradictorius eljárás – a hagyatéki eljárás során hozott végzésekben a bíróságnak az egyik fél által egyoldalúan becsatolt okmányokra hivatkozni nem lehet, s azoktól bizonyítékot megállapítani nem szabad.”²⁷

A Sztáray családtól függetlenül nyújtott be fellebbezést gróf Apponyi Györgyné, aki kifejtette, hogy az 1881. évi 59. tc. szerint a hagyatéki eljárás részleges átadást nem ismer, valamint a több milliós hagyatéki teher az egész örökséget egyetemlegesen terheli a várpalotai uradalommal együtt. Apponyiné újra kijelentette, miszerint tagadja, hogy a végrendelet az örökhagyó utolsó akaratára lenne.²⁸

A többírányú fellebbezéseknek a Kúria 1895. július 2-án nyilvános ülésén helyt adott és megszületett végzésével ismételt az elsőbírósági ítéletet hagyta helyben, mely alapján a várpalotai uradalom nem volt átadható Zichy Gábornak. Az indoklás szerint „a végrendelet alapján történő átadása csak az esetben lehetne helye, ha e tekintetben az összes érdekelt felek között egyezség jött volna létre.”²⁹

A végrendelet érvénytelenségének esetére az özvegy mellett gróf Apponyi Albert és Sztáray Ruth Flóra is igényt jelentettek be, így „az érdekelt felek beecjegyzésének hiányában, sőt korlátozott ellenzése folytán a várpalotai uradalom bírói átadása nem volt elrendelhető.”³⁰

A Kúria ítélete nyomán Zichy Gábor azonnal kísérletet tett a várpalotai birtok visszaszerzésére, ám 1896 júliusában, miután a várpalotai örökség részleges átadása iránti kérelmét a Kúria nyilvános ülésen megtárgyalta, azt véglegesen elutasította.

A Kúria döntésével a per első szakasza lezárult. A per első három évében a végrendelet és egyáltalán az örökösödési eljárás folyamatosan mind több ponton vált bizonytalanná. Előtérbe kerültek a Sztáray-féle végrendeleti intézkedéseket egészé-

²⁶ Ugyanott.

²⁷ Ugyanott.

²⁸ Štátny Oblastný Archív v Prešove. S.M. Testament gr. Antona Sztáraya dedičské spory-nároky 1893–1900. 40/1895

²⁹ Štátny Oblastný Archív v Prešove. S.M. Testament gr. Antona Sztáraya dedičské spory-nároky 1893–1900. 52/1895

³⁰ Ugyanott.

ben, vagy részlegesen negligáló jogi és pénzügyi megoldások. Világosabbá váltak az örökösök közötti érdekkülönbségek.

Új helyzetet teremtett az is, hogy a Kúria döntését követően elhunyt az örökösödési per kezdeményezésének főszereplője Apponyi Gyuláné (akit ezután a perben egyik örököse, Apponyi Lajos képviselt) és az örökség harmadik kedvezményezettje gróf Sztáray István. A felek mindinkább jogi állóháborúra rendezkedtek be.

1896 közepétől a végrendelet legbizonytalanabb, ám éppen ezért legfontosabb, a per és az örökség egészét eldöntő kérdése a várpalotai uradalom öröklése lett.

A várpalotai örökség ügyében Sztárayné a Kassai Ítéltáblánál, a már a hatályba lépett új örökösödési törvény³¹ alapján, új eljárást kezdeményezett. Periratában kifejtette, hogy mint oldalági örökös a végrendeletet minden tekintetben érvényesnek tekinti. Arra az esetre azonban, ha a végrendeletet bármilyen oknál fogva, vagy bármely részében érvénytelennek mondanák ki, vagy a végrendeletben megjelölt vagyonok bármely oknál fogva törvényes örökösödésre kerülnének, azokra nézve, mint oldalági örökös igényt tart és ebben az esetben kéri az oldalági örökösödést javára egyharmad részben megállapítani.

Zichy Gábornak a várpalotai örökségből történő birtokon kívülre kerülése előtérbe állította a palotai uradalmat Sztáraynak Antalnak, illetve fiú örökös hiányában Zichy Gábornak hagyományozó Waldstein János-féle végrendelezés értelmezését.

Az özvegy álláspontja szerint, Zichy Gábor és örökösei a várpalotai uradalomhoz Waldstein János eredeti, 1876-ban felbontott végrendelete alapján semmilyen jogos igényt nem formálhattak. Waldstein János végrendelete szerint ugyanis világosan és külön is hangsúlyozta, hogy a várpalotai birtokra vonatkozó rendelkezéséből semmiféle utóörökösödési igény nem származtatható. Zichy Gábor és örökösei tehát a várpalotai uradalmat csakis Sztáray Antal gróf végrendelete alapján, annak értelmében és korlátai között igényelhetnék, mert Sztáray Antalnak végrendelete megírásakor a várpalotai uradalomra vonatkozó rendelkezési joga teljesen szabad és korlátotlan volt.

Ha érvényes Sztáray gróf végrendelete, – fejtí ki az özvegy – akkor a várpalotai uradalom az ebben a végrendeletben meghatározott és keresetlevelükben részletezett terhekkal, megilleti a Zichy családot, mert ezt Sztáray Antal korlátlan rendelkezési jogának alapján így akarta, ha azonban Sztáray végrendelete érvénytelen, akkor Zichy Gábornak és törvényes utódainak a várpalotai uradalomhoz joga nincs, mert nem létezik olyan végintézkedés, amelyre igényüket alapíthatnák.³²

³¹ Az 1894. évi 16. tc. Az örökösödési eljárásról.

³² Štátný Oblasťný Archív v Prešove. S.M. Testament gr. Antona Sztáraya dedičské spory-nároky 1893–1900. 4/1896

A Kassai Ítéltábla az örökség és az örökösödési eljárás minősítése, valamint a várpalotai uradalom hovatartozása kérdésében folyó pereket egyesítette, majd egy újabb összetett tárgyalási szakaszt követően 1898. június 27-én, nyilvános ülésén ítéletet hirdetett.³³

Az ítéltábla Sztáray Antal végrendeletét, a Végakaratomhoz címet viselő iratot, eredeti formájában, általánosságban érvénytelennek mondta ki. Így a végrendelet egyik fő intézkedését, amely a nagymihályi uradalomhoz tartozó, az elsőfokú bírói ítéletben körülírt ingó s ingatlan javakból családi hitbizomány felállítását rendelte, érvénytelennek nyilvánította. A nagymihályi uradalomhoz tartozó hagyatéki javakat végrendeleti öröklés címén Sztáray Sándornak adta át.

Zichy Gábornak, mint végrendeleti örökösnek, illetve hagyományosnak átadta a végrendeletben megjelölt várpalotai kastélyt és birtokot, azzal a kötelezettséggel, hogy tartozik az uradalom által fizetett kegy- és nyugdíjakat, az alapítványokat, ahogyan azok a hagyatéki leltárban fel vannak tüntetve, ezenfelül a Sztáray Ruth Flórát illető évjáradékot és a várpalotai uradalom után kivetendő örökösödési illetéket viselni, illetve kielégíteni.

Az elsőbíróság ítéletének azt az intézkedését, miszerint a nagymihályi uradalomhoz tartozó összes hagyatéki javak korlátlan haszonélvezeti joga élete fogytáig Sztáray Antalnéti illeti, az ítéltábla helybenhagyta.

Az összes többi öröklési kérdésben, nevezetesen az alapítványi, az óvoda- és menedékház fenntartási kérdésekben, Sztáray Ruth Flóra életjáradékának és kamat követelésének ügyében, valamint annak az eldöntésében, hogy ezek a kötelezettségek a törvényes örökösök melyikét, milyen arányban terhelik, egy újabb, a törvényes öröklés szabályozásának kérdésében meghozandó ítéletre utalta.

A Kassai Ítéltábla ítélete alapján, a továbbra is nyitott örökségi kérdéseket egyesítették és az eljárást az illetékes Sátoraljaúj helyi Törvényszék hivatalból indította meg. Az új eljárás központi kérdése immár az volt, hogy lehetséges-e a végrendeleti feltételeket Zichy Gáborral szemben súlyosbítani, vagyis Sztáray Ruth Flóra követeléseit, az örökségi költségeket, az örökhagyó jótekonysági intézkedéseinek terhet a Zichyek várpalotai örökségére terhelni?

Az özvegy álláspontja szerint, az összes végrendeletileg nevesített terhet a várpalotai birtokra kell jelzálogilag terhelni, hiszen a végrendelet szerint a hagyományosnak az örökség ezekkel a terhekkal együtt járt. Sztáray Ruth Flóra saját követeléseit szintén a Zichy Gábor-féle örökségre kívánta terhelni, ezt azonban nem csak Zichy Gábor, de az özvegy sem támogatta.

³³ Ugyanott.

Mindeközben Zichy Gábor váratlanul újabb nehézséggel volt kénytelen szembenézni. Még 1892-ben néhai Sztáray Antal egy jelentősebb kölcsönt vett fel a Székesfehérvári Takarékpénztártól, melynek esedékes törlesztő részleteit és kamatait Sztáray halálát követően, a takarékpénztár sorozatos felszólításainak ellenére, senki sem fizette. Ezt követően a takarékpénztár a Székesfehérvári Törvényszéken a kölcsöntőke tartozás és járulékainak megfizetésére keresetet nyújtott be. Zichy Gábornak egy újabb per végképp nem hiányzott, ráadásul a meginduló jogi eljárás egy új szereplőt kapcsolt volna be a várpalotai öröklés körüli csatározásokba, ami egyáltalán nem állott Zichy Gábor érdekében.

Ennek megfelelően a Zichy család különtárgyalásokat kezdett és megkísérelt elfogadható biztosítékokat kínálni a takarékpénztárnak. Zichy Gábor a várpalotai uradalom valós piaci értékével kapcsolatban először hivatkozott egy innsbrucki takarékpénztár 1880-as jelzáloghiteléhez szükséges értékbecslésre, mely a várpalotai örökséget 2.462 ezer Ft-ra, (az 1893-as hagyatéki leltárban szereplő összeg mintegy két és félszeresére) értékelte fel. A takarékpénztárral folytatott tárgyalásain Zichy Gábor kijelentette, hogy a teljes Sztáray örökség tízmillió Ft-ot meghaladó értéke, biztos garanciaként szolgálhat a takarékpénztár követeléseinek kielégítésére. Zichy Gábor szerint a várpalotai uradalom átírása csak azért késik, mert az oldalági törvényes örökösök „a hagyaték tárgyát képező ági vagyonra nézve -az én örökségemet képező várpalotai uradalmat éppen nem érintő- örökségi igényt jelentettek be.”³⁴

A székesfehérvári keresetet, a várpalotai örökséget terhelő terheknek az egész hagyatékra történő kiterjesztésének igényét, özvegy Sztárayné is élénk figyelemmel kísérte, olyannyira, hogy Zichy Gábor előterjesztéseit egy székesfehérvári ügyvéd rendszeresen lemásolta és elküldte az özvegynek.

Sztárayné a székesfehérvári közjáttékkal egyidejűleg, a Kassai Ítéltáblán született, a családi hitbizomány alakítására vonatkozó ítéletet megfellebbezték. Az özvegy érvelése szerint, végrendeletében az örökhagyó „a meghatározottabban kijelenti, hogy az ő legfőbb célja, amelyre egész életében törekedett, az volt, hogy vagyonából a gróf Sztáray nemzetség javára hitbizomány alapíttassék; ellenben ugyanezen végrendeletében a törvényes örökösödésről csak úgy emlékezik meg, mint egy oly eshetőségről, amely minden törekvése és buzgólkodása ellenére esetleg mégis bekövetkezhetik.” Ennek ellenére az ítéltábla az örökhagyó szándékáról és akaratáról mégis úgy beszél, mintha az valami módon „a törvényes öröklés helyreállítására”, a „a törvényes öröklés biztosítására” irányult volna. Az özvegy a végrendelet érvényét az új eljárásban is fenn kívánta tartani dacára annak, hogy a végrendelet teljes érvénytelenítése az özvegyre nézve kétségtelenül nagyobb anyagi haszonnal járt volna, hisz

³⁴ Štátny Oblastný Archív v Prešove. S.M. Testament gr. Antona Sztáraya dedičské spory-nároky 1893–1900. 5/1898

a hagyatéki vagyon szinte kizárólag az örökhagyó szerzeményi vagyona volt, így a végrendelet érvénytelensége esetében az özvegy ezt a vagyont nem csak özvegyi haszonvételi joggal, hanem tulajdonul is örökölte volna.³⁵

Az ítéltábla ítélete nyomán a Zichy Gábor és a Sztáray család öröklésre hivatott törvényes örökösei közötti többszöri jegyzőkönyvi tárgyalást követően, 1899 nyarán a Sátoraljaújhelyi Törvényszék a per legfőbb kérdéseiben ítéletet hirdetett.

Az ítélet véglegesen megállapította, hogy a Sztáray-Zichy-Apponyi perben a végrendeleti örökösödés és a hitbizomány alapítás helyett, a törvényes örökösödés állapota állt be. A törvényszék Zichy Gábort a Sztáray Ruth Flóra részére járó százezer Ft hagyomány készpénzben történő letételére kötelezte, valamint Zichy Gábor tulajdonjogának bejegyzését a várpalotai uradalomra csak ennek a százezer forintnyi letét létesítése után engedte meg.

A bíróság megítélése szerint, az örökhagyó ezzel a megoldással nem csak Sztáray Ruth Flórát akarta biztosítani, hanem elsősorban saját többi hagyatéki tömegét és örököseit, hisz abban az esetben ha kötelezettségét Zichy Gábor rendezi, az örökhagyó más hagyatéki vagyonát az terhelni nyilván nem fogja. A bíróság értelmezésében végrendelkező ezzel tulajdonképpen egy vagyonkezelő gondnokságot szándékozott felállítani az örökösödési eljárás eredményeképpen.

Az ítélet szerint, az örökhagyó által rendelt hitbizomány létesítése a végrendeletben meghatározott módon nem volt lehetséges, hisz a terhek törlesztése az évi jövedelem váltakozó mennyiségétől, a terhek jogi természetétől, a pénzviszonyoktól és egyéb körülményektől függött, így az időhatár, melynek beállta után a hitbizomány felállítása kérhető lett volna, oly határozatlan, hogy jogokat ettől függővé tenni alig lehetett.³⁶

A Sátoraljaújhelyi Törvényszék ítélete a per alapkérdéseit véglegesen eldöntötte. A nagymihályi birtok ági, vagy szerzeményi minősítésének kérdését, Sztáray Ruth Flóra követeléseinek kamatkülönbözetének megítélését pedig a bíróság további jogi eljárásra utasította.

A Sztáray Antal örökségéért meginduló több éves nagyszabású per az örökhagyó halálát követő hatodik évben lényegében lezárult, ám a magyar arisztokrácia egy részét közvetlenül is érintő jogi küzdelmek a magyar örökösödési eljárás jog átalakításának és modernizációjának legfontosabb kérdéseit is éles megvilágításba helyezték.

A mindenkori örökösödési eljárás célja nyilvánvalóan a „megnyílt örökségnek birtokbavétele s így a jogszerű birtokállapot rövid úton való megállapítása”,³⁷ bár

³⁵ Štátny Oblastný Archív v Prešove. S.M. Testament gr. Antona Sztáraya dedičské spory-nároky 1893–1900. 10/1898

³⁶ Ugyanott.

³⁷ Marschalkó János: Örökösödési eljárás. Bp.1899. 2. p.

jogfilozófiai értelemben kétségkívül az öröklés történelmi intézménye teszi teljessé, hasznossá és időtlenné a tulajdon és tulajdonos jogait.³⁸

A magyar jogi hagyomány szemben a primogeniturára, vagy a törzsörökléses rendszerre építő nagy homogén európai modellekkel, öröklési jogában számos lokális szempontot vett figyelembe. Magyarországon az öröklési jog függött az érintettek rendi állásától, a vagyon eredetétől és minőségétől, eltérő öröklési rend vonatkozott földre, házra, fegyverre, vagy a személyes tárgyakra.

A végrendekezés intézménye szűk keretek között kapott szerepet, érvényességét a rendi Magyarországon mindenkor egyházi bíróságok állapították meg.

A magyar rendi joggyakorlatban végrendekezni kizárólag szerzeményi javakról és ingóságokról lehetett, a törvény előtti egyenlő és egyetemleges örökösödést (successio universalis) az 1848-as polgári átalakulás tette lehetővé.³⁹

Ezt erősítette meg az 1852. évi XI. 29-én kiadott u.n. ösiségi nyílt parancs, melynek rendelkezései szerint az örökösök az egész vagyont eszmei hányadként örökölték, a szerzés egyetlen jogi aktussal ment végbe az összes vagyontárgyra vonatkozóan, az örökölt vagyon minden aktívumával és passzívumával együtt.

Az alkotmányosság helyreállítását követően az örökösödési eljárásra vonatkozó törvények háromféle módon tették lehetővé az öröklést. Törvényes módon, vagyis a vonatkozó öröklési jogszabályok alkalmazásával, végintézkedéssel, vagyis végrendelet, vagy öröklési szerződés útján, végül a köteles rész kiadásával, vagyis a leszármazottak és a szülők szabályozott örökségi kielégítésével, amennyiben a végrendelet másokat nevezett meg kedvezményezettként.⁴⁰

A dualizmus kori Magyarországon a végrendeleti öröklésre vonatkozó szabályozás határozottan megengedő volt, hisz a magyar bírói gyakorlat tulajdonképpen az örökhagyó valódi akaratának megtalálását tekintette egyetlen feladatának. A közjegyzőkről szóló 1876. évi 36. tc. és a végrendeletekről, öröklési szerződésekről szóló 1876. évi 16. tc. jószerével csupán a végrendeletek megfelelő alakiságát határozták meg.

Új helyzetet teremtett az 1894. évi 16. tc., amely 130 paragrafusban, nagy részletességgel és magas szakmai színvonalon, korszerű, európai megoldásokkal szabályozta a magyarországi örökösödési eljárást. Az 1894-es örökösödési eljárásról szóló törvény számos új jogi megoldást és szabályt vezetett be, amelyet már a Sztáray-Zichy-Apponyi per során is alkalmaztak.

³⁸ Horváth Attila: A magyar magánjog történetének alapjai. Gondolat 2006.

³⁹ Ugyanott. 339–347. p.

⁴⁰ Jancsó György: A magyar házassági és házastársi öröklési jog. Bp. 1901., illetve Staud Lajos: A magyar magánjog tételes jogszabályainak gyűjteménye. Bp. 1913.

A törvény hatályba lépésétől kezdve a peren kívüli eljárás kizárólag az illetékes járásbírók hatáskörébe tartozott, szemben a korábbi gyakorlattal, ahol a járásbírók mellett a királyi törvényszékek, közjegyzők, árvaszékek, árvaszéki ülnökök, szolgabírák, községi előljárók is szerepet kaptak. A törvény az örökösödési eljárások gyorsításának érdekében bevezette a részleges hagyaték átadás intézményét, amelyben a nem vitatott vagyonelemek vonatkozásában lehetővé tette az örökösödési eljárás befejezését. A törvény a hagyományost, akinek a végrendelet egy meghatározott ingatlant hagyományozott, az örökösödési eljárásban az örökösrel azonos jogállásúvá emelte. Szintén az eljárás gyorsítását szolgálta, hogy annak ellenére befejezhető volt az örökösödési eljárás, hogy azon a szabályosan idézett örökös nem jelent meg.

Az 1894-es örökösödési törvény egységesítette a jogorvoslati lehetőségeket is. Panasszal a közjegyző intézkedése ellen, előterjesztéssel a haláleset felvétellel és a hagyatéki leltárral kapcsolatban lehetett fellépni. A legfontosabb jogorvoslati lehetőség azonban a felfolyamodás volt, melyet minden elsőbírósági végzés ellen, amit a bíróság a hagyatéki vagyon biztosítása ügyében hozott, benyújtható volt. Fontos garanciális elemként tartalmazta a törvény, hogy minden felfolyamodásnak a további eljárásra halasztó hatálya volt.

Az új örökösödési törvény 1896. január elsején lépett hatályba, így a Sztáray hagyatékra irányuló Sztáray-Zichy-Apponyi örökösödési per első szakasza még a régi, a második már az új szabályozás szerint zajlott, ezzel szinte első jelentős próbaköve volt az új törvénynek.

THE GREAT LAWSUIT

The legacy of Count Antal Sztáray in the Sztáray v Zichy v Apponyi trial
1893–1899

Although the large-scale litigation procedure over the inheritance of Count Antal Sztáray finally came to an end six years after the death of the benefactor (1893), the legal struggles affecting the majority of the Hungarian aristocracy also shed a bright light onto some of the important issues of modernization and transformation of the Hungarian inheritance law.

The legal regulations of last will and testament based probate were extremely tolerant in dualistic Hungary: the Hungarian legal practice actually claimed to have the single task of finding out the genuine will of the deceased. Article XXXV of the Act of 1876 on public notaries and Article XVI of the Act of 1876 on last wills and legacy contracts merely defined the formal requirements of last wills.

A new situation was created by Article XVI of the Act of 1894 whose Paragraph 130 provided Hungary with a highly professional and very detailed regulation of the probate procedure by offering up-to-date, European legal techniques. The new inheritance law entered into force on the 1st of January, 1896, so the first part of the inheritance lawsuit over the Sztáray legacy was conducted in compliance with the old regulations while the second part with the new ones, thus converting the trial into the first significant test case of the new law.

TARTALOM

Deák Ágnes: Az egyesületek és a Schmerling-provizórium kormányzata	3
Pelyach István: „Ünnep” a hatalomátvétel szolgálatában (Centenárium megemlékezések Magyarországon 1948-ban)	27
Giczi Zsolt: Az evangélikus egyház és az 1918-as polgári demokratikus forradalom	41
Sipos József: A Pártok és a Berinkey-kormány megalakulása	59
Nagy István: Auschwitz a deportált magyar kereskedők szemével	69
Bencsik Péter: Feledésre ítélt reformok? Az MDP KV 1956. júliusi ülése és a „tisztta lap” politikájának néhány történeti problémája	111
Miklós Péter: Mindszenty József álláspontja a csehszlovák–magyar lakosságcseréről	139
Szabó Pál Csaba: A nagy pereskedés. Gróf Sztáray Antal öröksége a Sztáray–Zichy–Apponyi perben 1893–1899	151
Tartalom	169

A tördelést a JATEPRINT,
a Bölcsészettudományi Kar Kiadványszerkesztősége végezte
WordPerfect 8 kiadványszerkesztő programmal.



Kiadja a JATEPress
6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.
<http://www.jate.u-szeged.hu/jatepress/>

Felelős kiadó: Dr. Marjanucz László egyetemi docens, tanszékvezető
Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő
Méret: B/5, példányszám: 200, munkaszám: 21/2009.